

ΔΩΡΑ ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΨΠΟΔΑΜΟ ΣΤΟΝ ΚΛΕΑΝΘΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

www.kallipos.gr

ΚΩΔΙΚΟΣ ΣΤΟ ΜΗΤΡΩΟ ΔΡΑΣΗΣ 23783

ΚΩΔΙΚΟΣ ΠΡΟΤΑΣΗΣ 15385

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα

www.kallipos.gr

HEALLINK

Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ
Με τη συναναμορφωτική της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΩΡΑ ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ

Η Ελληνική Πόλη
από τον Ιππόδαμο στον Κλεάνθη

Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά
Συγγράμματα και Βοηθήματα

www.kallipos.gr

Η Ελληνική Πόλη από τον Ιππόδαμο στον Κλεάνθη

Συγγραφή

Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά

Κριτικός αναγνώστης

Φανή Μαλλούχου Τούφανο

Συντελεστές έκδοσης

Γραφιστική Επιμέλεια: Χριστόφορος Μπρέλλης

Τεχνική Επεξεργασία: Χριστόφορος Μπρέλλης

ISBN: 978-960-603-042-0

Copyright © ΣΕΑΒ, 2015

Το παρόν έργο αδειοδοτείται υπό τους όρους της άδειας Creative Commons Αναφορά Δημιουργού - Μη Εμπορική Χρήση - Όχι Παράγωγα Έργα 3.0. Για να δείτε ένα αντίγραφο της άδειας αυτής επισκεφτείτε τον ιστότοπο <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/gr/>

ΣΥΝΔΕΣΜΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΩΝ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο

Ηρώων Πολυτεχνείου 9, 15780 Ζωγράφου

www.kallipos.gr

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή **4**

Κεφάλαια:

1. Η πόλη της κλασικής περιόδου **6**
2. Πόλεις και οικισμοί της βυζαντινής περιόδου **22**
3. Η Λατινοκρατία στο Αιγαίο **45**
4. Η πόλη στα χρόνια των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (19ος αιώνας) **62**
5. Η αναδημιουργία της ελληνικής πόλης στο νέο ελληνικό κράτος, 19ος αιώνας **84**
6. Αθήνα 1833-1864. Η οικοδόμηση μιας μητρόπολης **105**
7. Οικιστικά σύνολα του παρελθόντος μέσα σε σύγχρονα αστικά τοπία: πρόσληψη και διαχείριση **125**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το αντικείμενο του παρόντος ηλεκτρονικού συγγράμματος είναι η πόλη, με εστίαση στις θεματικές ενότητες της πολεοδομίας, αρχιτεκτονικής και διαχείρισης. Η χρονική περίοδος της μελέτης εκτείνεται από την κλασική αρχαιότητα μέχρι τον 19ο αιώνα, για τα ζητήματα ιστορικής θεώρησης της πόλης. Το έργο αναφέρεται στη σύγχρονη εποχή, για τα θέματα της διαχείρισης των οικιστικών συνόλων του παρελθόντος. Γεωγραφικός χώρος είναι το ελληνικό κράτος, όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τις επεκτάσεις του 19ου και του 20ού αιώνα.

Το θέμα σχετίζεται με το ερευνητικό πεδίο στο οποίο εργάζομαι: την ιστορία της ελληνικής πόλης, σε διάφορες χρονικές περιόδους. Περιλαμβάνει τα αποτελέσματα της ερευνητικής εργασίας μου (παλαιότερης και τρέχουσας), τα οποία αξιοποιούνται στην εκπαιδευτική διαδικασία και μέσω του παρόντος θα διαχέονται ευχερέστερα στη διδασκαλία. Ορισμένα θέματα έχουν την αφετηρία τους σε παλαιότερες έρευνές μου (πόλεις της Λατινοκρατίας, οχυρωμένοι οικισμοί) εμπλουτισμένες με νέα στοιχεία, ενώ άλλα προέρχονται από πρόσφατη έρευνα (πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων, πολεοδομία στο νέο ελληνικό κράτος, Αθήνα-πρωτεύουσα). Τα κεφάλαια που αφορούν τις πόλεις των κλασικών χρόνων και της βυζαντινής περιόδου βασίζονται στη βιβλιογραφία. Πέραν των ζητημάτων της ιστορίας της αρχιτεκτονικής, της πόλης και της πολεοδομίας, επεκτείνω το ερευνητικό ενδιαφέρον μου σε θέματα διαχείρισης των ιστορικών συνόλων μέσα στα σύγχρονα αστικά τοπία, λόγω του γνωστικού αντικειμένου που θεραπεύει το Τμήμα Διαχείρισης Πολιτισμικού Περιβάλλοντος και Νέων Τεχνολογιών του Πανεπιστημίου Πατρών, στο οποίο υπηρετώ.

Το παρόν περιλαμβάνει αυτοτελή δοκίμια που αναφέρονται στην αρχιτεκτονική και πολεοδομία¹ της ελληνικής πόλης από το μακρινό μέχρι το εγγύτερο παρελθόν - από την κλασική αρχαιότητα μέχρι τον 19ο αιώνα. Τα δύο ονόματα στον τίτλο, «Ιπποκράτης» και «Κλεάνθης», σημαίνουν το μεν πρώτο την αναφορά στην πολεοδομία της κλασικής περιόδου, το δε δεύτερο την αντίστοιχη στο πρώτο σχέδιο της Αθήνας-πρωτεύουσας. Γίνονται τομές σε χαρακτηριστικές περιόδους της ιστορίας της ελληνικής πόλης, με χρονική αλληλουχία. Η αρχή γίνεται από την πόλη των κλασικών χρόνων, με παρουσίαση των πόλεων-κρατών. Αναδεικνύεται η ανθρωποκεντρική αναφορά τους, όχι μόνο με την έννοια της δυνατότητας εποπτείας του συνόλου από τον κάτοικό του αλλά και της λειτουργικότητας. Αναλύονται χαρακτηριστικά παραδείγματα πόλεων (Πειραιάς, Αθήνα, Όλυνθος). Παρουσιάζονται οι παράμετροι της επίδρασης της αρχαιότητας στο νεότερο κόσμο. Το επόμενο κεφάλαιο περνά στη βυζαντινή περίοδο και καταγράφει τα χαρακτηριστικά του κτισμένου περιβάλλοντος της πόλης της μέσης και υστεροβυζαντινής περιόδου. Το τρίτο κεφάλαιο ασχολείται με τη Λατινοκρατία στο Αιγαίο, με μελέτες περίπτωσης τα νησιά της Χίου και της Σαντορίνης. Η πρώτη μακραίωνη κατοχή ασκήθηκε στη Χίο από τους Γενουάτες. Ωστόσο η Γένοβα, αν και πανίσχυρη θαλασσοκράτειρα, δεν είχε τη δυνατότητα να ασκεί άμεση εξουσία σε πολλές κτήσεις. Η εμπορική εκμετάλλευση της Χίου παραχωρήθηκε στη γενουατική εταιρεία «Μαόνα». Το κεφάλαιο εξετάζει το ρόλο της ξένης επικυριαρχίας στην οργάνωση κυρίως της πρωτεύουσας του νησιού, της πόλης Χίου αλλά και των οικισμών της μαστιχοπαραγωγού περιοχής, κάτω από τις ιστορικές συνθήκες της εποχής. Αντίστοιχα, η Σαντορίνη βρέθηκε στην κατοχή Λατίνων ηγεμόνων, υπό καθεστώς βενετικής προστασίας. Οι ιστορικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν επηρέασαν τον κατασκευασμένο χώρο, με τη δημιουργία των οχυρωμένων οικισμών, των πέντε κάστρων του νησιού. Το τέταρτο κεφάλαιο περνά στον 19ο αιώνα, στις περιοχές που παρέμειναν υπό οθωμανική κατοχή και εστιάζει στην περίοδο του Τανζιμάτ, των μεγάλων αλλαγών στην οθωμανική αυτοκρατορία με στόχο τη μετάβαση από θεοκρατικό καθεστώς σε σύγχρονο, «δυτικού» τύπου. Αναδεικνύει τις αλλαγές που έφεραν οι ιστορικές συνθήκες στις πόλεις, με μελέτες περίπτωσης πάλι την πόλη Χίου και τα Ιωάννινα. Παρουσιάζονται νέα στοιχεία, προερχόμενα από την επεξεργασία οθωμανικών αρχειακών πηγών, τα οποία προστίθενται στο υποφωτισμένο θέμα της συμμετοχής του οθωμανικού κράτους στη διαμόρφωση του χώρου των πόλεων. Τα επόμενα δύο κεφάλαια καταγράφουν ζητήματα της αναδημιουργίας της πόλης του νέου ελληνικού κράτους στη διάρκεια του 19ου αιώνα και της Αθήνας, ως πρωτεύουσας στην οθωμανική περίοδο ειδικότερα, κομίζοντας νέα στοιχεία που προέρχονται από την πρόσφατη ερευνητική εργασία μου. Την «εκ του μηδενός» οικιστική πολιτική του οθωμανικού βασιλείου, που οδήγησε στην «ανάδυση» της νεοελληνικής πόλης και τη δημιουργία της νέας Αθήνας. Τα στοιχεία που παρουσιάζονται προέρχονται από επεξεργασία πρωτογενών πηγών (αρχεία, εφημερίδες) και τη νομοθεσία της εποχής. Το τελευταίο, έβδομο κεφάλαιο, το σχετικό με ζητήματα πρόσληψης και διαχείρισης των οικιστικών συνόλων του παρελθόντος, καταγράφει τις εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών και διατυπώνει ερωτήματα σχετικά με το μέλλον των αστικών τάσεων και τον καθορισμό των απαιτούμενων μέτρων, με κύριες μελέτες περίπτωσης τους οικισμούς για τους οποίους προηγήθηκε η αναφορά της ιστορικής διάστασης. Προσπαθεί να ανιχνεύσει το

μέλλον των πόλεων με παρελθόν και το ρόλο τους ως χώρων πειραματισμού και παραγωγής προτύπων.

Στην παρούσα μελέτη επιχειρείται η θεματική διεύρυνση σε ζητήματα πέραν της αρχιτεκτονικής και πολεοδομίας, όπως αυτά της πρόσληψης και διαχείρισης των οικιστικών συνόλων του παρελθόντος μέσα στα σύγχρονα αστικά τοπία. Γίνεται η ιστορική προσέγγιση των πόλεων στη συγχρονία και τη διαχρονία τους. Στόχος της μελέτης δεν είναι μόνο η καταγραφή των σχετικών ζητημάτων αλλά και η ερμηνεία τους: προσπαθεί να εξηγήσει πώς εξελίχθηκαν οι αλλαγές στο χώρο των πόλεων, εξετάζοντας το χώρο της πόλης μέσα στο ευρύτερο ιστορικό του περιβάλλον. Η πολεοδομία και αρχιτεκτονική εντάσσονται στον γενικότερο προβληματισμό που θέτουν οι ιστορικές συνθήκες. Αποτελούν ένα κέντρο εστίασης της κοινωνίας την οποία παρατηρούν. Η αμφίδρομη κίνηση μεταξύ χώρου και κοινωνίας καθοδηγεί τις περιγραφές και τις ερμηνείες. Όλα τα κείμενα γράφηκαν ειδικά για το παρόν σύγγραμμα, ενώ μέρος των εικόνων δημοσιεύεται για πρώτη φορά. Στη μελέτη παρουσιάζεται ένα συγκεκριμένο κάθε φορά υλικό, ενώ οι γενικεύσεις πηγάζουν από τα στοιχεία που παρουσιάζονται. Η πόλη είναι από τα εξέχοντα δημιουργήματα του πολιτισμού αλλά δεν είναι το μόνο μέρος της οργάνωσης του χώρου: η κωμόπολη, το χωριό, η ευρύτερη περιφέρεια, το οικοδόμημα, ως εκφράσεις του τρόπου λειτουργίας της κοινωνίας, λαμβάνονται υπόψη. Λόγω του χαρακτήρα του παρόντος ως διδακτικού εγχειριδίου περιορίζεται ο αριθμός των παραπομπών σε σημειώσεις, ώστε να μην δυσχεραίνεται η συγκρότηση μιας γρήγορης και διαυγούς εικόνας για τις πηγές άντλησης των πληροφοριών. Οι κυριότερες πηγές εμφανίζονται μέσα στο κείμενο, ενώ οι σημειώσεις στο τέλος κάθε κεφαλαίου περιλαμβάνουν τα βασικά της θεματικής συγγράμματα, με σχολιασμό τους από τη συγγραφέα. Κάθε κεφάλαιο συμπληρώνεται με τη βασική βιβλιογραφία. Τα μη ελληνικά ονόματα γράφηκαν με λατινικούς χαρακτήρες, εκτός από αυτά των οποίων είναι συνήθης η απόδοση στην ελληνική γλώσσα.

Αν και η συγγραφή της ιστορίας των ευρωπαϊκών πόλεων έχει μακρύ παρελθόν, η εντατικοποίηση στις μελέτες του είδους αρχίζει από τη δεκαετία του 1970. Η ιστορία του κατασκευασμένου χώρου της πόλης αποτέλεσε πεδίο έρευνας και συγγραφής στην Ελλάδα επίσης από τη δεκαετία του 1970 και μετά, ενώ η μεγάλη ανάπτυξη της ευρύτερης θεματικής της αστικής ιστοριογραφίας εντάθηκε μετά το 1990, όταν και οι Έλληνες μελετητές ακολούθησαν τις γενικότερες τάσεις των πολιτισμικών προσεγγίσεων της παγκόσμιας επιστημονικής κοινότητας. Στην ελληνική βιβλιογραφία στο βιβλίο *Η ιστορία της ελληνικής πόλης* (2004), συλλογικός τόμος σε επιμέλεια Α.-Φ. Λαγόπουλου καταγράφεται η μακραίωνη πορεία της ελλαδικής και της ελληνικής πόλης. Σε πλήθος άλλων μελετών, όπως στο βιβλίο *Η ελληνική πόλη σε ιστορική προοπτική* (2005), επίσης συλλογικός τόμος σε επιμέλεια Λ. Σαπουνάκη-Δρακάκη, περιγράφονται θέματα που αφορούν την πόλη ανάλογα με την εκάστοτε ιστορική περίοδο. Η παρούσα μελέτη έρχεται να προστεθεί στον ικανό αριθμό των υπαρχουσών, ελπίζοντας ότι συμβάλλει στην ευρύτερη διάδοση των θεμάτων της πόλης μέσα από την ιστορική προοπτική, προκαλώντας το ενδιαφέρον για τα αστικά φαινόμενα.

Σημειώσεις

1. Ο όρος πολεοδομία (αγγλικά town/city/planning, γαλλικά urbanisme, ιταλικά urbanistica, κλπ) είναι νεολογισμός που εμφανίστηκε στην ελληνική γλώσσα γύρω στο 1920, ακολουθώντας χρονικά την καθιέρωση του όρου στις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες. Σύμφωνα με την Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, «περιλαμβάνει κάθε συνειδητή δραστηριότητα που αποσκοπεί στην αντίληψη, οργάνωση, διαρρύθμιση ή μετασχηματισμό της πόλης και του αστικού χώρου..Από τα πρώτα χρόνια που εμφανίστηκαν αστικές συγκεντρώσεις, η κεντρική εξουσία χρειάστηκε να αντιμετωπίσει ..υπαγορεύοντας κανόνες και χαράσσοντας σχέδια. Στη διαμόρφωσή τους έπαιξαν σημαντικό ρόλο παράγοντες θρησκείας, άμυνας, οικονομίας, αισθητικής, υγιεινής, ανάπτυξης της τεχνολογίας και των μεταφορών και οι γενικότερες κοινωνικές συνθήκες. Έτσι αναφερόμαστε στην αρχαία ελληνική πολεοδομία, την αιγυπτιακή, τη ρωμαϊκή ή τη μεσαιωνική, κ.α., που ενσωματώνουν στις χωρικές μορφές τους τον ιδιαίτερο πολιτισμό κάθε περιόδου».

1. Η πόλη της κλασικής περιόδου

Εισαγωγή. Η πολεοδομική μορφή του οικισμού. Πειραιάς, Αθήνα, Όλυνθος. Αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική: ναοί, αγορά, θέατρα, λουτρά, κατοικίες. Η επίδραση του κλασικού και οι αναβιώσεις του. Λέξεις-κλειδιά. Βιβλιογραφία. Σημειώσεις.

Εισαγωγή

Στο παρόν κεφάλαιο παρουσιάζεται η ελληνική πόλη-κράτος της κλασικής περιόδου, του χρονικού διαστήματος που αρχίζει μετά τους περσικούς πολέμους (480, 479 π.Χ.) και περιλαμβάνει τους 5ο και 4ο π.Χ. αιώνες. Στα πλαίσιά του γίνεται αναφορά στο τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης, στη γενική μορφή των πολεοδομικών συνόλων¹ και ιδιαίτερα αυτών του ιπποδάμειου συστήματος και επιλεκτικά, σε κατηγορίες μνημείων που έχουν διασωθεί (ναοί, θέατρα, κατοικίες). Γεωγραφικά, περιορίζεται στις πόλεις που εντάσσονται στα όρια του σημερινού ελληνικού κράτους. Αναδεικνύεται ο ανθρωποκεντρικός χαρακτήρας τους, όχι μόνο με την έννοια της δυνατότητας εποπτείας του συνόλου από τους κατοίκους τους, αλλά και της λειτουργικότητας. Σχολιάζονται, επίσης, οι παράμετροι της επίδρασης της αρχαιότητας στο νεότερο κόσμο.

Το κεφάλαιο βασίζεται στην επεξεργασία βιβλιογραφικών πηγών. Για το θέμα υπάρχει ευρύτατη και εμπειριστατωμένη βιβλιογραφία, από την οποία σημειώνονται, ενδεικτικά μόνο, μερικά βασικά βιβλία στην αντίστοιχη που συνοδεύει το παρόν κεφάλαιο².

Η αρχιτεκτονική αποτέλεσε μια από τις σημαντικότερες εκφράσεις του ελληνικού πολιτισμού κατά την αρχαιότητα. Η μελέτη της στηρίζεται στα μνημεία που έχουν διασωθεί (όπως στα έργα του Περίκλειου οικοδομικού προγράμματος της Ακρόπολης της Αθήνας), και στα θαμμένα στη γη υλικά τεκμήρια του παρελθόντος που βρέθηκαν, καταγράφηκαν και μελετήθηκαν από τις αρχαιολογικές ανασκαφές που οργανώθηκαν τις δεκαετίες μετά τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους και συνεχίζονται³. Οι δραστηριότητες των ελληνικών και των ξένων αρχαιολογικών σχολών (όπως της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην αθηναϊκή αγορά από το 1930 και μετά) και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του ελληνικού κράτους επέτρεψαν τη γνώση, μέσω των ανασκαφών, των τεκμηρίων του παρελθόντος. Σημαντικό έργο προσέφεραν τα περιφερειακά όργανα του Υπουργείου Πολιτισμού, οι Εφορείες Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων. Εφαρμόζοντας τους αρχαιολογικούς νόμους, με διενέργεια των ανασκαφών και του ελέγχου κατά τη θεμελίωση νέων κτηρίων, έφεραν στο φως και μελέτησαν τα στρώματα που μαρτυρούν τις ιστορικές περιπέτειες των ελληνικών πόλεων.

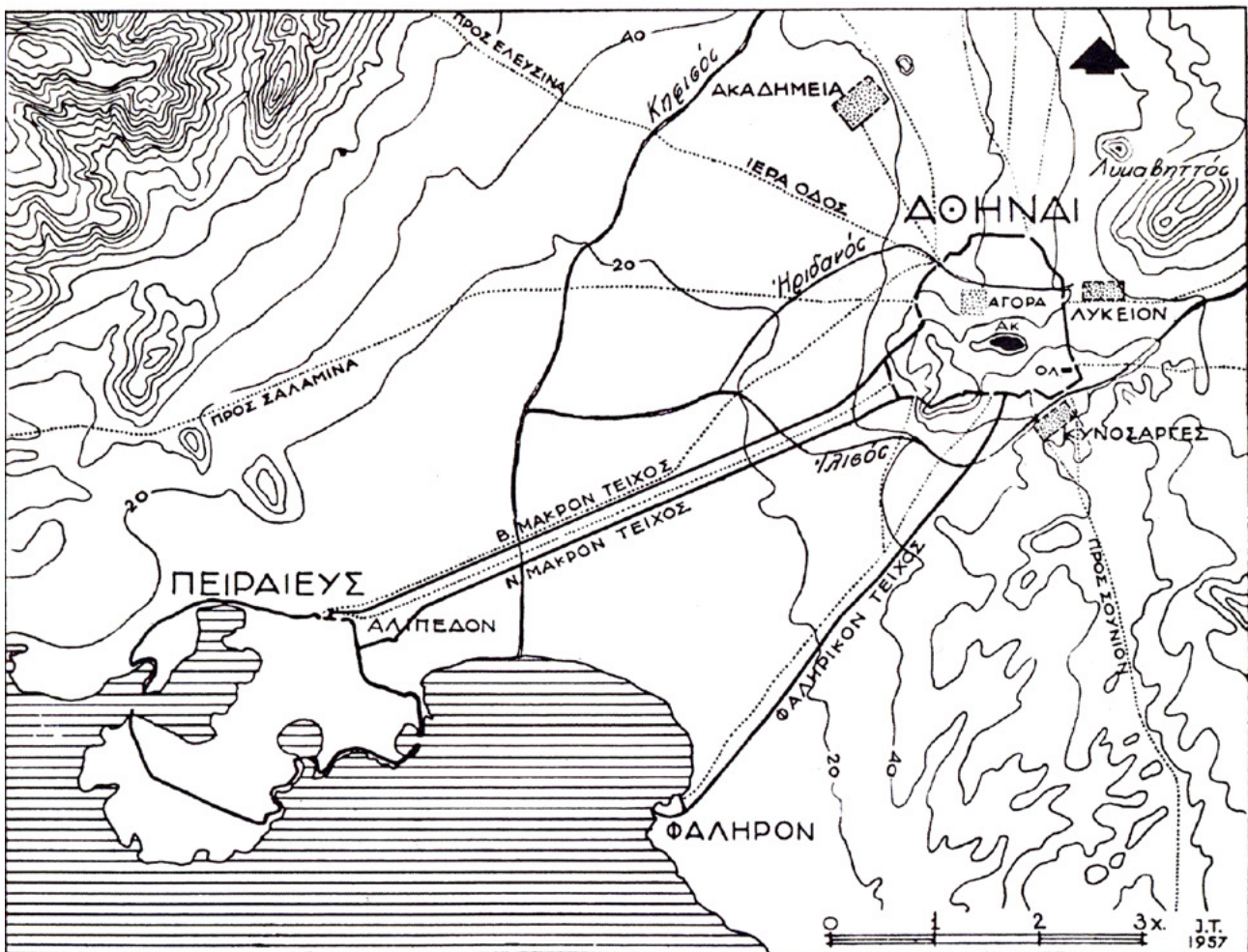
Η μελέτη της αρχαίας ελληνικής πόλης και αρχιτεκτονικής βασίζεται και στα (σχετικά ολιγάριθμα) κείμενα της αρχαίας γραμματείας που έχουν διασωθεί. Κείμενα φιλοσόφων (του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη), ιστορικών (του Ξενοφώντα), γεωγράφων και περιηγητών (του Πausανία), κ.ά. δίνουν λιγιστές πληροφορίες. Η αρχιτεκτονική του αρχαίου κόσμου έφθασε στην Αναγέννηση μέσω του μοναδικού ολοκληρωμένου κειμένου περί αρχιτεκτονικής που επέζησε από την αρχαιότητα, του συγγράμματος του Βιτρούβιου De Architectura (Περί Αρχιτεκτονικής). Τα δέκα «βιβλία» του Βιτρούβιου, ρωμαίου στρατιωτικού μηχανικού της εποχής του Αυγούστου, καταγράφουν ευρεία θεματολογία της αρχιτεκτονικής της αρχαιότητας, όπως η ίδρυση πόλεων, τα υλικά κατασκευής, οι αναλογίες των ναών, οι αρχές σχεδιασμού δημόσιων κτηρίων και κατοικιών κ.ά. Το έργο έγινε γνωστό στο Μεσαίωνα, μετά τον εντοπισμό του σε χειρόγραφο, στο μοναστήρι του St. Gallen (1416 μ.Χ.). Η αντιγραφή του σε πλήθος αντιτύπων και η επακόλουθη διάδοσή του έκανε γνωστή την αρχαία αρχιτεκτονική. Μεταφράστηκε σε πολλές γλώσσες, μεταξύ των οποίων και στην ελληνική από τον καθηγητή Π. Λέφα⁴. Οι νεότερες καταγραφές οι σχετικές με την αρχαία ελληνική τέχνη είναι πολυάριθμες: από την πραγματεία του Semper (1803-1879) για την ελληνική πολυχρωμία⁵ μέχρι τις μελέτες του καθηγητή Μ. Κορρέ, ο οποίος στο πλαίσιο των έργων αποκατάστασης του Παρθενώνα ανέπτυξε μεγάλη ερευνητική δραστηριότητα, έχοντας δημοσιεύσει πολλές μελέτες για την αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική και για τεχνικά ζητήματα της αρχαιότητας.

1.1. Η πολεοδομική μορφή του οικισμού

Αν και το θέμα του παρόντος κεφαλαίου είναι η πόλη των κλασικών χρόνων, γίνεται μια σύντομη αναφορά στην πόλη της αρχαϊκής περιόδου, που προηγήθηκε της κλασικής. Στην αρχαϊκή εποχή (750-479 π.Χ.) διαμορφώθηκαν οι δύο βασικές ενότητες του χώρου της ελληνικής πόλης: η πρώτη, η οχυρή ακρόπολη, η οποία περιλάμβανε τα ιερά των θεών και η δεύτερη, το άστυ, όπου βρισκόταν η αγορά, το κέντρο της ζωής των αρχαίων Ελλήνων. Στην αρχαϊκή εποχή η πολεοδομική οργάνωση και εξέλιξη ήταν δυναμική, αυθόρμητη, με προ-

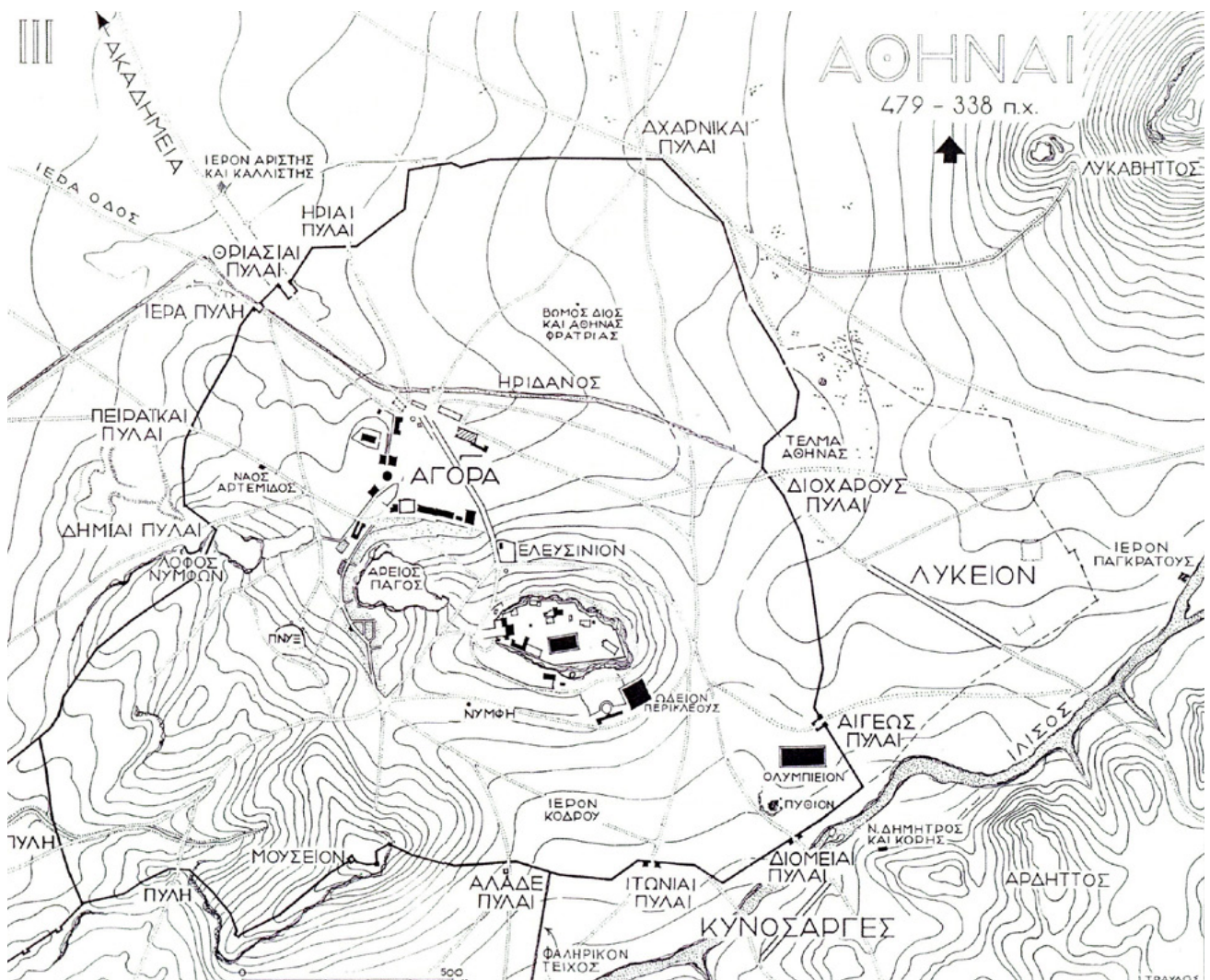
σαρμογή στη μορφή του φυσικού εδάφους. Είχε ως στόχους την εξασφάλιση της άμυνας από την οχυρωμένη ακρόπολη και τη σύνδεση της πόλης με θέσεις που είχαν σημασία για την υδροδότηση και τον εφοδιασμό της, συνεπώς με κρήνες ή πηγές, λιμάνια ή παραγωγική ενδοχώρα. Η ανάπτυξη της πόλης γινόταν χωρίς σχεδιασμό, πριν η εφαρμογή του ιπποδάμειου συστήματος φέρει τις μεγάλες αλλαγές της κλασικής περιόδου, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια.

Το κύριο χαρακτηριστικό της κλασικής περιόδου ήταν η δημιουργία της πόλης-κράτους. Όπως αναφέρει ο Hoerfner, οι πόλεις απέκτησαν ιδιαίτερη κρατική οντότητα, τους δικούς τους νόμους, αυτοκυβέρνηση, στρατό, νόμισμα. Το πολιτικό σύστημα που διαμορφώθηκε σε κάθε πόλη επηρέαζε τη μορφή της. Η αύξηση της ισχύος του λαού έναντι της εξουσίας των οικογενειών των ευγενών και των τυράννων στη διάρκεια του 6ου π. Χ. αι. ήταν καθοριστικής σημασίας. Στην Αθήνα η πτώση της τυραννίας και η άνοδος του Κλεισθένη στην εξουσία οδήγησε στη μετάβαση στην αυτοδιοικούμενη κοινωνία των πολιτών. Το σύστημα αυτό υιοθετήθηκε από τις περισσότερες ελληνικές πόλεις. Παράλληλα, οι νίκες των Ελλήνων κατά των Περσών συνετέλεσαν στην ενδυνάμωση του ηθικού του πληθυσμού των πόλεων που συμμετείχαν στους νικηφόρους πολέμους, οδηγώντας στη συμμετοχή των πολιτών στη διοίκηση. Η τελευταία έφερε την ανάγκη της δημιουργίας χώρων για τη δημόσια ζωή: η εκκλησία του δήμου, το πρυτανείο, το θέατρο για τις λαϊκές συνελεύσεις και οι αίθουσες των δικαστηρίων χωροθετήθηκαν στο κέντρο της πόλης και άλλαξαν τη δομή της. Η ύπαρξη των χώρων για δημόσια χρήση έγινε απαραίτητη στις ελληνικές πόλεις-κράτη⁶. Την κλασική εποχή μέσα στα όριά τους δημιουργήθηκαν εκτεταμένες δημόσιες περιοχές και ο δημόσιος χώρος τους απέκτησε μεγαλύτερη σημασία από κάθε άλλη εποχή (Hoerfner 2004). Το λειτουργικό κέντρο των πόλεων από την άποψη της πολιτικής και αστικής ενότητας ήταν η αγορά, όχι το ιερό.

Εικόνα 1.1. Χάρτης που εμφανίζει την Αθήνα, τον Πειραιά και το Φάληρο. Απεικονίζονται τα Μακρά Τείχη, οι οχυρώσεις που συνέδεαν την Αθήνα με τα λιμάνια της (5^{ος} αι.). Πηγή: I. Τραυλός (1960, 1993).

Στην κλασική περίοδο⁷ ο αρχαίος ελληνικός οικισμός ήταν ένα οχυρωμένο οικοδομικό σύνολο που είχε ως προορισμό να καλύπτει συλλογικές ανάγκες των κατοίκων: αμυντικές, οικιστικές, κοινωνικο-πολιτικές και οικονομικές (Λάββας 2002). Το οικιστικό σύνολο αποτελούνταν από τείχη, ιερά οικοδομήματα, αγορά με τα δημόσια κτήρια και τους ελεύθερους χώρους, κατοικίες. Όπως γράφει ο καθηγητής Γ. Λάββας, η αρχαία ελληνική πόλη της κλασικής περιόδου αποτελούσε το παράδειγμα της ανθρωποκεντρικής αναφοράς, παρέχοντας στους κατοίκους της όχι μόνο τη δυνατότητα εποπτείας του συνόλου αλλά και της λειτουργικότητας, για την άμεση επικοινωνία τους χωρίς τη βοήθεια των μεταφορικών μέσων. Οι ελληνικές πόλεις-κράτη είχαν περιορισμένη έκταση, σε αντίθεση τόσο με τις πόλεις της Ανατολής, όσο και με τις πόλεις των βασιλείων της ελληνιστικής περιόδου, που τις χαρακτήριζε το μεγάλο μέγεθος. Στη διάρκεια της κλασικής εποχής δεν υπήρχαν οι πολυάνθρωπες μητροπόλεις, κατοικημένες από ανθρώπους διαφορετικών εθνοτήτων, αλλά μονάδες περιορισμένου μεγέθους, όπου οι άνθρωποι γνωρίζονταν μεταξύ τους (Hoerfner 2004). Οι προτάσεις των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων (Πλάτωνα, Αριστοτέλη), του ιστορικού Ξενοφόντα και του, κατά δύο γενιές αρχαιότερου, Ιππόδαμου του Μιλήσιου για το ιδεώδες μέγεθος του πληθυσμού μιας πόλης κυμαινόταν μεταξύ 5.000 έως 10.000 κατοίκων. Η έκταση ενός μέσου σε μέγεθος οικισμού δεν θα ξεπερνούσε τα 180 εκτάρια (1 εκτάριο ισούται με 10 στρέμματα). Όμως το ουσιαστικό κριτήριο ήταν η ύπαρξη συγκεκριμένων λειτουργιών: ο Πανσανίας, Έλληνας περιηγητής και γεωγράφος του 2ου μ. Χ. αι. ο οποίος έζησε στους χρόνους του Αδριανού και του Μάρκου Αυρηλίου, δεν θεωρεί έναν οικισμό ως πόλη έστω και αν είχε μεγάλη έκταση, αν δεν είχε δημόσια κτήρια: ο Πανσανίας αναφέρει στο δέκατο βιβλίο του τον Πανοπέα στη Φωκίδα, μια πόλη που κατά τη γνώμη του δύσκολα μπορεί κάποιος να χαρακτηρίσει πόλη, επειδή δεν έχει ούτε κτήρια διοίκησης (αρχεία), ούτε γυμνάσιο, ούτε θέατρο, ούτε αγορά, ούτε έστω μια κρήνη. Βέβαια, όπως ορθά επισημαίνει ο Tomlinson, ο Πανσανίας ταξίδεψε στην Ελλάδα κατά τον 2ο μ. Χ. αι., όταν τέτοια κτήρια ήταν συνηθισμένα και σύμφωνα με την αντίληψή του αποτελούσαν βασικό συστατικό στοιχείο των πόλεων (Tomlinson 2005).

Εικόνα 1.2. *Χάρτης της Αθήνας και της ευρύτερης περιοχής της. Πηγή: I. Τραυλός (1960, 1993).*

Μεγάλη αλλαγή της κλασικής περιόδου υπήρξε ο κανονικός σχηματισμός των πόλεων με βάση σχέδιο, αντί της μέχρι τότε δυναμικής, αυθόρμητης εξέλιξης. Οι πόλεις με σχέδιο αποτελούσαν, σύμφωνα με τον Tomlinson, «μιαν εξαιρετικά τολμηρή καινοτομία» (Tomlinson 2005). Η έννοια της σχεδιασμένης πόλης έχει την απαρχή της γύρω στο 466 π. Χ., όταν ο αρχιτέκτονας Ιππόδαμος σχεδίασε τη γενέτειρά του Μίλητο, την οποία είχαν προηγουμένως καταστρέψει οι Πέρσες. Το σχέδιο χαρακτηριζόταν από γεωμετρικότητα, με σύστημα δρόμων παράλληλων και κάθετων μεταξύ τους. Το σύστημα που εισηγήθηκε ο Ιππόδαμος για τον τόπο της καταγωγής του και εφαρμόστηκε στη Μίλητο έλαβε το όνομά του, «ιπποδάμειο», και επρόκειτο να διαμορφώνει κατά περιόδους την πόλη από την αρχαιότητα μέχρι τα χρόνια της εποικισμού της δύσης, όπως θα αναφερθεί στο τέλος του κεφαλαίου. Ο Ιππόδαμος δεν ήταν ο εφευρέτης του σχεδίου που πρότεινε την οργάνωση του χώρου της πόλης με ένα οδικό δίκτυο αποτελούμενο από παράλληλες και κάθετες αρτηρίες, αφού αυτό εφαρμόστηκε νωρίτερα σε ελληνικές αποικίες της Ιταλίας, όπως στη Νεάπολη (Lavedan, Hugueney 1966) και ακόμα παλαιότερα στη Μ. Ασία, την Αίγυπτο, τη Μέση Ανατολή κ.α. Ωστόσο ήταν αυτός που το καθιέρωσε, κυρίως για τις νέες πόλεις της εποχής, οι οποίες διαφοροποιήθηκαν από τις παλαιότερες, κτισμένες με αυθόρμητη εξέλιξη. Το ιπποδάμειο σύστημα χρησίμευσε ως υπόδειγμα για όλες τις ελληνικές πόλεις που οικοδομήθηκαν από τον 5ο αι. και μετά. Με το συγκεκριμένο σύστημα οικοδομήθηκαν οι πόλεις της κλασικής και πρώιμης ελληνιστικής περιόδου οι ευρισκόμενες μέσα στα όρια του σημερινού ελληνικού κράτους, όπως ο Πειραιάς, η Ώλυνθος και η Ρόδος.

Αν η αρχαιότερη παράδοση προσάρμοζε τις πόλεις και τα μνημειακά σύνολα στο φυσικό περιβάλλον, το ιπποδάμειο σύστημα εισήγαγε την ορθολογική οργάνωση. Επισημαίνεται ότι γενική αρχή του ιπποδάμειου συστήματος δεν ήταν μόνο η εφαρμογή γεωμετρικού συστήματος διάταξης των δρόμων, αλλά και η λειτουργική οργάνωση της πόλης. Στις νέες πόλεις το ορθογώνιο σύστημα επέτρεπε τη δημιουργία οικοδομικών τετραγώνων με ιδιοκτησίες ίσου μεγέθους (όπως στην Ώλυνθο), προοριζόμενες για κατοικίες. Όλες οι κοινόχρηστες λειτουργίες της πόλης ήταν χωροθετημένες, με βάση τον σχεδιασμό, σε μια περιοχή στο κέντρο της πόλης, σε ειδικά κτήρια και χώρους. Η οικοδόμηση των κτηρίων για δημόσια χρήση στις προβλεπόμενες από το σχέδιο περιοχές έγινε σταδιακά, και μόνο στην ελληνιστική περίοδο είχε ολοκληρωθεί η οικοδόμηση των κτηρίων για τις διάφορες κυβερνητικές λειτουργίες στις περισσότερες πόλεις. Οι δημόσιοι χώροι, ενταγμένοι μέσα στη γενικευμένη γεωμετρικότητα και ορθογωνικοί σε κάτοψη, πλαισιώθηκαν από στοές: μέχρι την ολοκλήρωση των έργων, το σπουδαιότερο κτήριο στην αγορά ήταν η στοά, ένα οικοδόμημα με κλειστούς και ημιυπαίθριους χώρους. Ο τύπος της στοάς ήταν γνωστός από τα αρχαϊκά χρόνια και υιοθετήθηκε στην αγορά της Αθήνας τον ύστερο 5ο αι. Όπως αναφέρει ο Watkin, από όλο τον αρχαίο κόσμο μόνο οι Έλληνες χρησιμοποίησαν την ελεύθερη στοά ως μνημειακό κτήριο (Watkin 2005). Μια σημαντική διαφορά μεταξύ των αγορών της αρχαίας Ελλάδας και αυτών της μεταγενέστερης ρωμαϊκής περιόδου είναι ότι ήταν χώροι προσβάσιμοι από τις παρακείμενες περιοχές και τις οδούς της πόλης, χωρίς να αποκόπτονται από τον πολεοδομικό ιστό, όπως τα ρωμαϊκά fora, τα περίκλειστα, μεγάλων διαστάσεων αστικά συγκροτήματα.

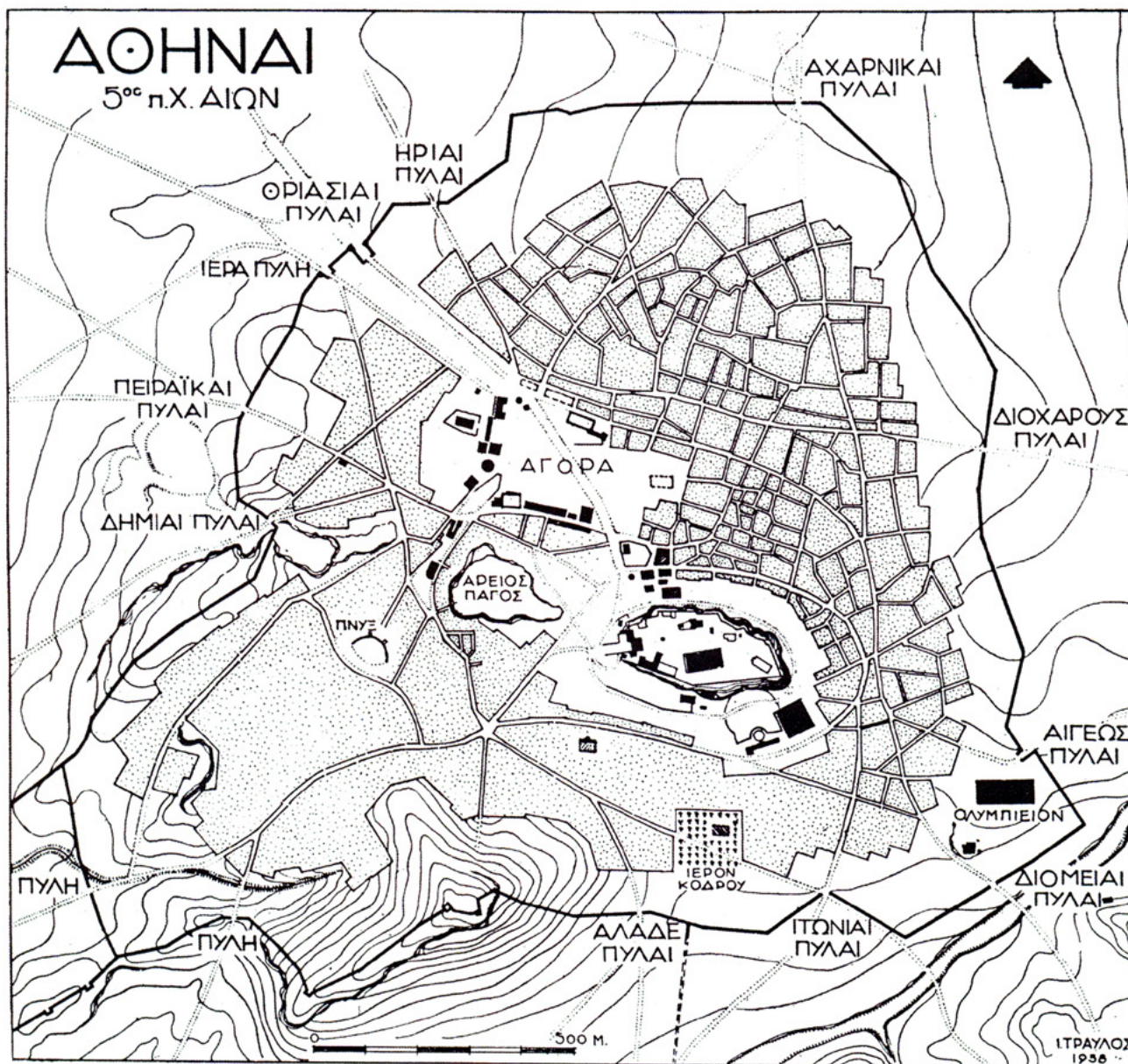
Άλλο χαρακτηριστικό της κλασικής εποχής εκτός από την εισαγωγή του ιπποδάμειου συστήματος, ήταν το «αξιοπερίεργο» φαινόμενο της «τυποποίησης των οικιών» στις νέες πόλεις, όπως γράφει ο Hoerfner: οι ανασκαφές αποκάλυψαν στη Μίλητο της Μικράς Ασίας, την πρώτη πόλη που ανοικοδομήθηκε μετά την καταστροφή της από τους Πέρσες, εκτός από την εφαρμογή σχεδίου με γεωμετρικότητα και το ίσο μέγεθος των οικοδομικών τετραγώνων και οικοπέδων, τα οποία είχαν εμβαδό 260 τ.μ. Ανάλογες λύσεις εφαρμόστηκαν και σε άλλες πόλεις, όπως στην Ώλυνθο, με μεγαλύτερα -στην περίπτωση της Ώλυνθου- οικόπεδα. Αυτό το σύστημα δημιουργούσε οικοδομικά τετράγωνα που έμοιαζαν εξαιρετικά με τα σύγχρονα «μονοκατοικιών σε σειρά» (Hoerfner 2004).

Το έργο του Ιπποδάμου σχολιάστηκε στην Αρχαιότητα από τον Αριστοτέλη, στα *Πολιτικά*. Ο Ιππόδαμος, όπως αναφέρει για αυτόν ο Αριστοτέλης «...πρώτος των μη πολιτευομένων ενεχειρήσε τι περί πολιτείας ειπείν της αρίστης. Κατεσκεύαζε δε την πόλιν τω πλήθει μεν μυριάνδρον, εις τρία δε μέρη διηρημένην. Εποίει γαρ έν μεν μέρος τεχνίτας, έν δε γεωργούς, τρίτον δε το προπολεμούν και τα όπλα έχον...». Για την ερμηνεία των στοιχείων του ιπποδάμειου συστήματος έχουν διατυπωθεί διάφορες θέσεις. Ο W. Hoerfner θεωρεί ότι η τυποποιημένη κατοικία του ιπποδάμειου συστήματος αποτελεί εφαρμογή της αρχής της ισονομίας, και την ίδια αρχή εξυπηρετούν τα τυποποιημένα οικοδομικά τετράγωνα και το οδικό δίκτυο. Ο ίδιος τονίζει την πολιτική πλευρά αυτής της πολεοδομικής λογικής. Ο Α-Φ. Λαγόπουλος θεωρεί ότι μαζί με την ισονομία συμβαδίζουν η συμμετρία και η κοσμική τάξη και τεκμηριώνει κοσμολογικές ιδέες στη σύλληψη του χώρου, αρχιτεκτονι-

κού και πολεοδομικού, της ελληνικής αρχαιότητας. Ο Λαγόπουλος θεωρεί ότι το ελληνικό ιπποδάμειο σχέδιο με τη συμμετρία και την κοσμική τάξη φορτίζει τον αστικό χώρο πέρα από την πολιτική λογική, και με έναν «αισθητικό» και έναν κοσμικό κώδικα. Στα πλαίσια του «αισθητικού» κώδικα, η πόλη συντίθεται ως σύνολο ξεκινώντας από ίσα μοναδιαία μέρη. Και πιθανολογεί ότι το ελληνικό ιπποδάμειο σχέδιο μπορεί να συνδέεται με την κοσμολογία⁸ και μέσω του προσανατολισμού του, αν, όπως ισχυρίζονται κάποιοι συγγραφείς (Lavedan, Hugueney 1966), «ο τελευταίος σχετιζόταν με τα κύρια σημεία του ορίζοντα, γεγονός που θα έδειχνε μια συνειδητή σχέση με τον κοσμικό χώρο. Εάν, πάλι, ο προσανατολισμός συσχέτιζε το ιπποδάμειο σχέδιο με τον κόσμο, η ίδια η μορφή του σχεδίου πρέπει να ήταν αρχικά επακόλουθο (όχι κατ'ανάγκη αποκλειστικά) αυτού του συσχετισμού» (Λαγόπουλος 2004).

Τα χαρακτηριστικά του αρχαίου άστεως και την πρόσληψή του από τους ανθρώπους της εποχής του επιχειρεί να δώσει ο R. Tomlinson, εξετάζοντας την εξέλιξη της τέχνης ως έκφραση της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης.

Αν και θεωρεί ως εξαιρετικά δυσχερές το έργο της ανασύστασης της εικόνας που αποκόμιζε κανείς κατά την είσοδό του σε μια ελληνική πόλη, λόγω των ελλιπών στοιχείων από τα φυσικά κατάλοιπα που έχουν έρθει στο φως από το έργο των αρχαιολόγων και τις περιορισμένες περιγραφές της αρχαίας γραμματείας, δίνει με ενάργεια την εικόνα: οι περισσότερες ελληνικές πόλεις διέφεραν όχι ως προς τα ιδιωτικά κτήρια, που τεκμηριώνεται ότι τα χαρακτήριζε η ομοιομορφία, αλλά ως προς τα δημόσια κτήρια. Αυτά σε ορισμένες πόλεις, όπως στην Αθήνα, ήταν μνημειώδη, ενώ στις μεγάλες πόλεις-κράτη έπρεπε να εξυπηρετήσουν και τον αγροτικό πληθυσμό που ζούσε στην ευρύτερη περιοχή. Η Ακρόπολη της Αθήνας, αφιερωμένη στους θεούς, με λαμπρά μαρμάρινα οικοδομήματα αποτελούσε τον πυρήνα του τοπίου, όμως οι καθημερινές δραστηριότητες της ζωής των πολιτών γινόταν στην αγορά. Εκεί κατέληγαν όλοι οι κύριοι δρόμοι, ενώ αποτελούσε τον χώρο συγκέντρωσης των πολιτών για τις εμπορικές τους δραστηριότητες, το νομοθετικό έργο, τις πολιτικές συναντήσεις και επιδιώξεις αλλά και τη διασκέδαση. Όπως πιστεύει ο Tomlinson, ο πολίτης έβλεπε το σύνολο της κοινότητας πίσω από τον κλειστό χώρο των τοίχων, τη δημόσια ζωή πίσω από τον κλειστό χώρο της αγοράς και της στοάς, την ιδιωτική ζωή πίσω από τον κλειστό χώρο της αυλής. Οι αρχαίοι Έλληνες προτιμούσαν την άνεση και τη σιγουριά του κλειστού χώρου. Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει σήμερα, που η εποχή μας προσπαθεί να συνδέσει το αστικό τοπίο με την θέα του περιβάλλοντα χώρου (Tomlinson 2005).

Εικόνα 1.3. Χάρτης της Αθήνας της κλασικής περιόδου. Πηγή: Ι. Τραυλός (1960, 1993).

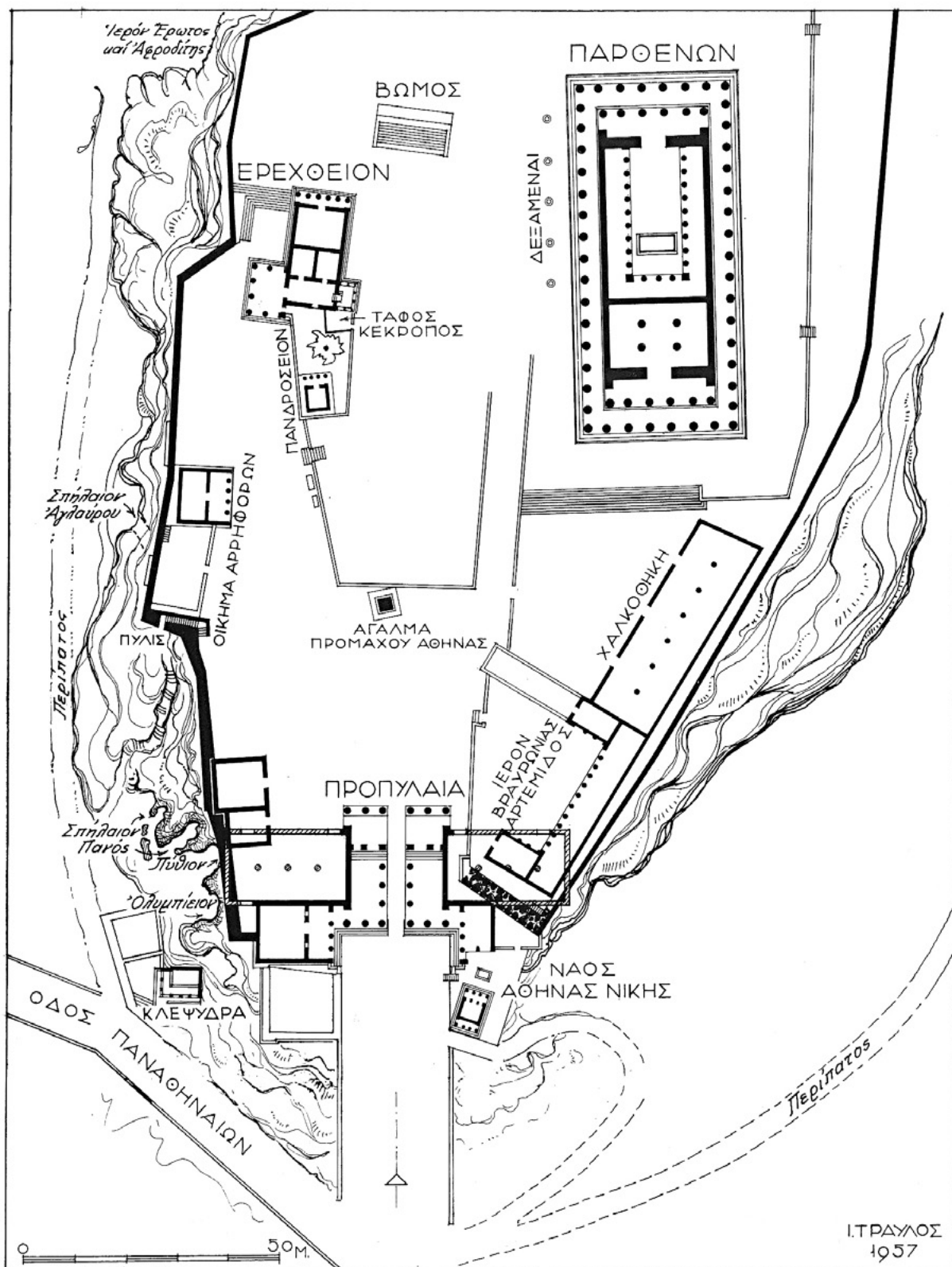
1.2. Πειραιάς, Αθήνα, Όλονθος⁹

Αν ο σχεδιασμός από τον Ιππόδαμο και η οικοδόμηση της νέας πόλης της Μιλήτου στη Μικρά Ασία ήταν παράδειγμα μεγάλης σημασίας για την εξέλιξη της πολεοδομίας, ο σχεδιασμός και η οικοδόμηση του επινείου της Αθήνας, του Πειραιά, ήταν ανάλογης σημασίας. Και η πόλη του Πειραιά σχεδιάστηκε από τον Ιππόδαμο τον Μιλήσιο, στον οποίο οι Αθηναίοι απένειμαν την ιδιότητα του πολίτη, σε ένδειξη αναγνώρισης. Τη δομή της πόλης του Πειραιά αποκάλυψαν και τεκμηρίωσαν με βεβαιότητα οι σωστικές ανασκαφές της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας: η πόλη είχε πυκνό οδικό δίκτυο στο οποίο ξεχώριζαν τρεις πλατιές λεωφόροι. Δυό μεγάλες πλατείες όριζαν το κέντρο της, και η μια από αυτές πρέπει να ήταν η γνωστή από επιγραφές Ιπποδάμειος Αγορά. Η σκευοθήκη, γνωστή από γραπτές πηγές, έργο του 4ου π.Χ. αιώνα, είχε ανεγερθεί από τον αρχιτέκτονα Φίωνα ως αρχιτεκτονικό πρότυπο. Ήταν αίθουσα με μήκος 130 μ., προορισμένη για τη φύλαξη των αναγκαίων εξαρτημάτων για τα ταξίδια των πλοίων (της αρματωσιάς τους). Τόσο στον Πειραιά όσο και στην Αθήνα υπήρχε η μεγάλη έκταση που διέσχιζε την πόλη, η προορισμένη για την ανέγερση μνημείων και δημόσιων οικοδομημάτων. Αυτή η μεγάλη έκταση για δημόσια κτήρια και η αγορά βρισκόταν πίσω από το επίμηκες οικοδόμημα της σκευοθήκης.

Μετά από την επισταμένη μελέτη των κατοικιών που βρέθηκαν στον Πειραιά, αποκαλύφθηκε ότι όλες

οι κατοικίες ήταν ίδιες και ότι η πόλη στην έβδομη δεκαετία του 5ου π.Χ. αι. έμοιαζε με «σύγχρονη συνοικία οικιών σε παράταξη», σύμφωνα με τον Hoerfner. Το κάθε οικοδομικό τετράγωνο περιείχε οκτώ πανομοιότυπες κατοικίες, με μέγεθος εκάστης 250 τ.μ. Πυρήνας των μακρόστενων οικοπέδων ήταν μια αυλή, στα νότια της οποίας βρίσκονταν δύο μικρά δωμάτια και βόρεια δύο μεγάλες αίθουσες, καθεμιά με τον προθάλαμό της. Ο ανδρώνας είχε σχεδιαστεί για να χωράει επτά ανάκλιτρα. Ο ανδρώνας απέκτησε απαραίτητη θέση στις ιδιωτικές κατοικίες της κλασικής εποχής, ως ο ιδιαίτερος χώρος όπου συγκεντρώνονταν οι άνδρες για να συζητήσουν θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος, ένας δημόσιος χώρος μέσα στην ιδιωτική κατοικία. Ο Hoerfner ερμηνεύει το γεγονός των πανομοιότυπων κατοικιών του Πειραιά ως ένα τρόπο για την ενίσχυση του κοινωνικού συνόλου, για την καταξίωση της ύπαρξης του πολίτη μέσα από τη δημόσια ζωή: «Οι ιστορικοί απορρίπτουν κάθε συσχετισμό με κοινωνικές ιδεολογίες σοσιαλιστικού τύπου, που θα είχαν στόχο την ισότητα των πολιτών σε κάθε επίπεδο, ισχυριζόμενοι ότι δεν υπάρχουν ενδείξεις για κάτι τέτοιο εκείνη την εποχή. Αυτό είναι ασφαλώς σωστό, και η αιτία πρέπει να αναζητηθεί αλλού» (Hoerfner 2004).

Στην Αθήνα μετά την πλήρη καταστροφή από τους Πέρσες το 480 π.Χ. κατασκευάστηκε νέα οχύρωση και εφαρμόστηκε το πρόγραμμα των μεγάλων δημόσιων έργων του Περικλή, το οποίο περιλάμβανε την ανέγερση των κλασικών μνημείων πάνω στον ιερό βράχο: του Παρθενώνα, του Ερεχθείου, των Προπυλαίων και του ναού της Αθηνάς Νίκης (εικ. 1.4). Για τα δημιουργήματα της Αθήνας του 5ου π.Χ. αι. γράφει ο Watkin, «την εποχή εκείνη εδραιώθηκε ο πρώτος ανθρωπιστικός πολιτισμός του αρχαίου κόσμου με τον οποίο ο σύγχρονος άνθρωπος μπορεί να ταυτιστεί συναισθηματικά και διανοητικά». Και ενώ ο ίδιος απορρίπτει τον ισχυρισμό ότι οι οικονομικές συνθήκες δημιουργούν ή καθορίζουν το χαρακτήρα των πολιτιστικών επιτευγμάτων, παραδέχεται ότι είναι σαφές ότι η καλλιτεχνική άνθηση αυτής της κλίμακας θα ήταν αδύνατη χωρίς την οικονομική ευημερία και την ειρήνη: Η πολιτιστική άνθηση της Αθήνας καταγράφηκε στη διάρκεια της πενήνταχρονης περιόδου ειρήνης που μεσολάβησε μεταξύ των Περσικών πολέμων και του Πελοποννησιακού πολέμου. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε επίπεδο δημοσίων εσόδων, η Αθήνα ήταν τότε το πλουσιότερο κράτος της Ελλάδας (Watkin 2005).

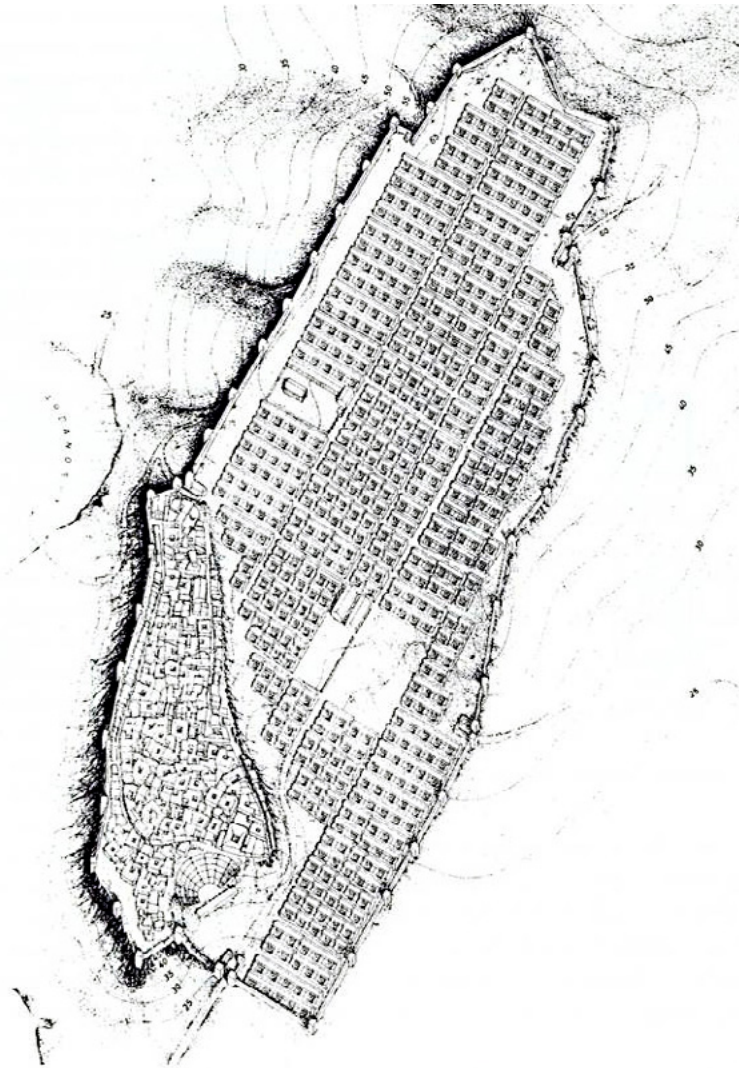

Εικόνα 1.4. Σχέδιο των μνημείων της Ακρόπολης. Πηγή: I. Τραυλός (1960, 1993).

Στην Αθήνα, πόλη συνεχώς κατοικούμενη από τους προϊστορικούς χρόνους, δεν υπήρχε προσχεδιασμένος πολεοδομικός ιστός αλλά δυναμική ανάπτυξη: στις παλαιές συνοικίες δεν έγινε νέα κατάτμηση γης, αλλά μερική αναμόρφωση ορισμένων περιοχών. Ουσιαστικά τα οικόπεδα και οι συνθήκες ιδιοκτησίας παρέμειναν ως είχαν, διαφοροποιώντας την Αθήνα από τις νέες, σχεδιασμένες πόλεις της εποχής (βλ. εικ. 1.3). Η παλαιά αγορά, βορειοανατολικά της Ακρόπολης, αντικαταστάθηκε από πολύ μεγαλύτερη νέα αγορά, δυτικότερα. Στην αγορά

της κλασικής εποχής οικοδομήθηκαν τα σημαντικότερα κτήρια για δημόσια χρήση. Μεταξύ αυτών, η στοά του άρχοντα βασιλέως, το βουλευτήριο για τους 500 βουλευτές και λίγο μεταγενέστερα το πρυτανείο, το οποίο κτίστηκε κυκλικό ως θόλος. Στα χρόνια του Κίμωνα, μετά το 475 π.Χ., οικοδομήθηκαν δύο στοές, η Ποικίλη και η στοά των Ερμών. Και οι δύο αγορές, η παλαιά και η νέα, είχαν πολιτική σημασία και η μεταξύ τους έκταση προοριζόταν για τα δημόσια κτήρια. Η δημόσια περιοχή της πόλης, σε αντίθεση με τις περιοχές κατοικίας, ήταν διακοσμημένη με μεγαλοπρέπεια. Στις άκρες των μεγάλων λεωφόρων και στις πλατείες υπήρχαν κρήνες, μνημεία και αγάλματα. Στην περιοχή του Κεραμεικού υπήρχε το νεκροταφείο με πολυτελείς τάφους, στα δυτικά της πόλης της Αθήνας. Στο Δημόσιο Σήμα γινόταν οι τιμητικές ταφές δημοσία δαπάνη και οι ταφές των πεσόντων στον πόλεμο.

Η Όλυνθος ιδρύθηκε το 432 π.Χ. και γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη, την οποία ακολούθησε, μόνο τρεις γενιές αργότερα, η καταστροφή από τον Φίλιππο τον Β΄. Οι ανασκαφές απέδωσαν τα λείψανα πόλης που είχε ιδρυθεί την κλασική περίοδο. Η παλαιά πόλη, η αρχαϊκή Όλυνθος, είχε αναπτυχθεί δυναμικά, με ακανόνιστο τρόπο, πάνω σε λόφο. Αντίθετα, η νέα πόλη εκτεινόταν πάνω σε επίπεδο λόφο, επαπτόμενη στα βόρεια με την παλαιά πόλη. Στην Όλυνθο συνυπήρχαν η ακανόνιστη διαμόρφωση με την κανονική. Η αγορά βρισκόταν ανάμεσα στην παλαιά και τη νέα πόλη, με τη μορφή μεγάλης πλατείας. Από τη μια πλευρά της περνούσε κύριος δρόμος, που ξεκινούσε από την παλαιά πόλη, διέσχιζε κατά μήκος όλη τη νέα πόλη και οδηγούσε έξω από αυτήν. Τα οικόπεδα των κατοικιών είχαν όλα το ίδιο μέγεθος, αλλά πολύ μικρότερο της Μιλήτου. Ο Hoerfner διερωτάται αν αυτό ήταν ενδεικτικό του πλούτου των αγροτών της Μακεδονίας (Hoerfner 2004).

Εικόνα 1.5. Σχέδιο της Ολύνθου μετά το 432 π.Χ. σύμφωνα με τους W. Hoerfner και E.-L. Schwandner. Συνυπήρχαν η ακανόνιστη διαμόρφωση (στην παλαιά πόλη) με το ιπποδόμειο σύστημα (στη νέα πόλη). Είναι εμφανής η διαφορά μεταξύ των δύο τμημάτων της πόλης.

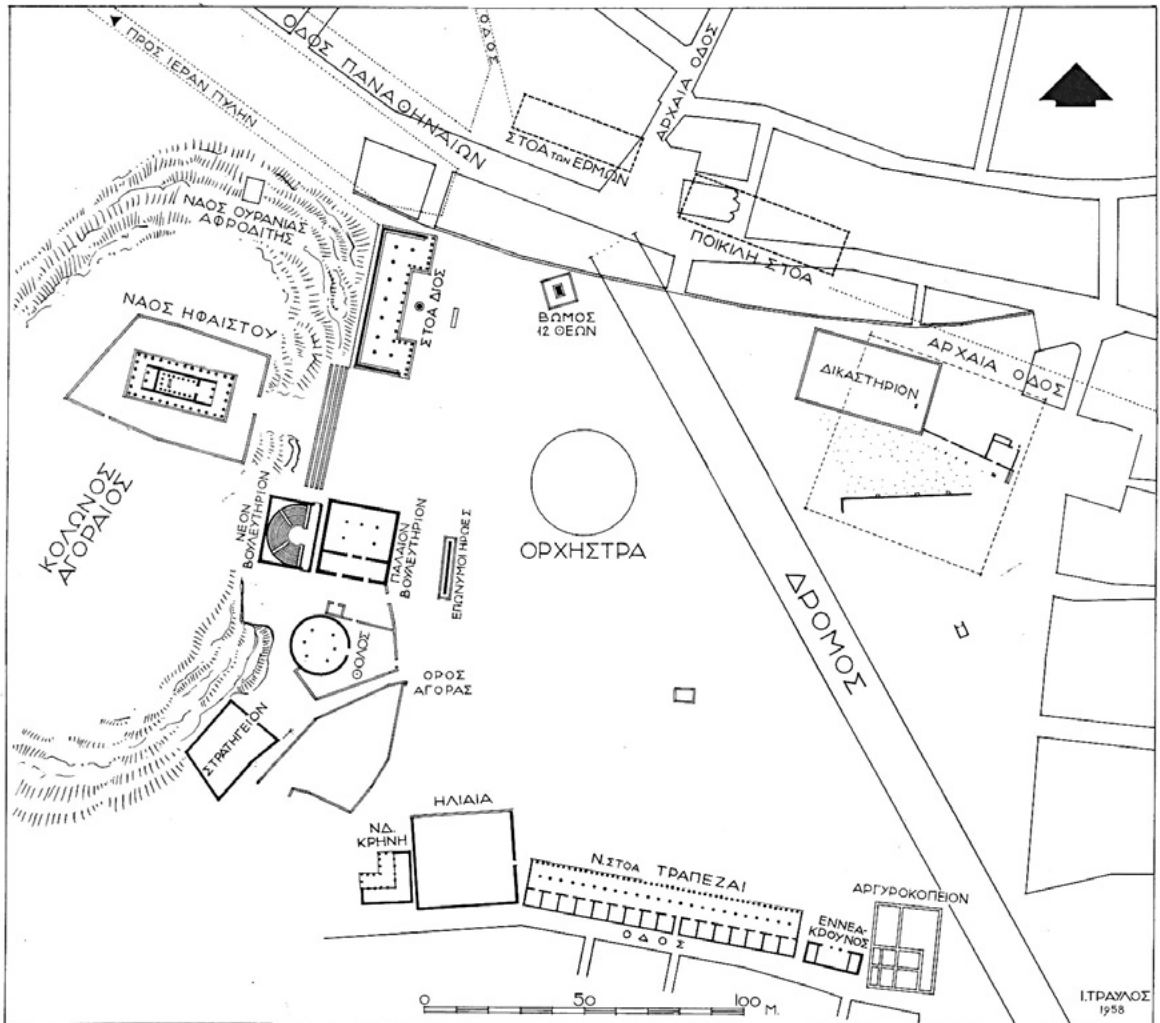
1.3. Αρχαία ελληνική αρχιτεκτονική: ναοί, αγορά, θέατρα, λουτρά, κατοικίες

Η αρχιτεκτονική ήταν μια από τις σημαντικότερες εκφράσεις του ελληνικού πολιτισμού κατά την αρχαιότητα. Αναπτύχθηκε στο χώρο του σημερινού ελληνικού κράτους, στην Ιωνία και στις αποικίες των Ελλήνων στη νότια Ιταλία και Σικελία. Η μελέτη της βασίζεται, όπως ήδη αναφέρθηκε, στα μνημεία που έχουν διασωθεί και είναι κυρίως ναοί και κτήρια για δημόσια χρήση, στα ευρήματα των ανασκαφών και στα ολιγάριθμα κείμενα που διασώθηκαν. Κάποια από τα τελευταία μαρτυρούνται σε μεταγενέστερες πηγές αλλά δεν διασώθηκαν, όπως η πραγματεία η σχετική με το σχεδιασμό του Παρθενώνα, την οποία αναφέρει ο Βιτρούβιος ότι έγραψε ο Ικτίνος -που θεωρείται ως ο αρχιτέκτονας του Παρθενώνα μαζί με τον Καλλικράτη και τον γλύπτη Φειδία- σε συνεργασία με κάποιον Καρπίωνα. Όπως γράφει ο καθηγητής Χ. Μπούρας, στη διάρκεια της κλασικής περιόδου η ελληνική αρχιτεκτονική έφθασε σε επίπεδο τελειότητας «ως προς την αρμονία και το κάλλος μορφών και συνόλων, αλλά και ως προς την ακρίβεια της κατασκευής. Χαρακτηριστικό είναι η επιδίωξη του ωραίου, η ενάργεια και σαφήνεια των μορφών, η τελειότητα του πλαστικού διακόσμου και η επιτυχής ένταξη στο περιβάλλον».

Οι ναοί των πόλεων κτιζόταν κατά προτίμηση σε εξάρματα του εδάφους για να φαίνονται από μακριά, με χαρακτηριστικό παράδειγμα την αθηναϊκή Ακρόπολη. Ο Ξενοφών, στο έργο του *Σωκράτους Απομνημονεύματα*, αναφέρει ότι οι ναοί και οι βωμοί πρέπει να βρίσκονται πάνω σε λόφους, ώστε να είναι δυσπρόσιτοι, αλλά ορατοί από όλους. Όλα τα νέα οικοδομήματα του Περίκλειου οικοδομικού προγράμματος της Ακρόπολης, που κατασκευάστηκαν σύμφωνα με το γενικό σχέδιο του Φειδία, ήταν ορατά από την κάτω πόλη. Η μορφολογία των ναών υιοθετήθηκε από άλλα μνημεία, όπως κτήρια για δημόσια χρήση, στοές, βωμούς και χορηγικά μνημεία, με κορυφαία τα Προπύλαια της αθηναϊκής Ακρόπολης.

Ο Παρθενώνας, ο οίκος της Παρθένου, ο μεγάλος ναός της Αθηνάς στην Ακρόπολη των Αθηνών, θεωρείται το αριστούργημα της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής και συμβολίζει, σύμφωνα με τις αντιλήψεις των νεότερων χρόνων, την τελειότητα στην αρχιτεκτονική. Το μνημείο είναι μείγμα δωρικών και ιωνικών στοιχείων. Αποτελώντας μέρος του οικοδομικού προγράμματος του Περικλή κατασκευάστηκε μεταξύ 447 και 438 π.Χ. ως ναός περίπτερος οκτάστυλος, με δέκα επτά κίονες στις μακρές πλευρές, με εξάστυλο αμφιπρόστυλο σηκό και με οπισθόδομο, την οροφή του οποίου στήριζαν τέσσερις ιωνικοί κίονες. Οικοδομήθηκε στο σύνολό του από μάρμαρο της Πεντέλης, τους τρόπους μεταφοράς του οποίου από το λατομείο στο εργοτάξιο μελέτησε και αναπαρέστησε ο καθηγητής Μ. Κορρές. Στο μνημείο εφαρμόστηκαν γεωμετρικές χαράξεις και εκλεπτύνσεις με τον αρτιότερο τρόπο, επιτυγχάνοντας αρμονία αναλογιών. Ο γλυπτικός διάκοσμος του Παρθενώνα στις μετόπες, στα αετώματα και στην ιωνική ζωφόρο που περιέτρεχε το σηκό θεωρείται ως το κορυφαίο επίτευγμα της γλυπτικής τέχνης. Στις μετόπες παριστάνονται οι μάχες ανάμεσα στους θεούς και τους γίγαντες, στις Αμαζόνες και τους Αθηναίους και στους Κενταύρους και τους Λαπίθες. Στη ζωφόρο εικονίζεται η πομπή της γιορτής των Παναθηναίων, που γινόταν κάθε τέσσερα χρόνια. Στα αετώματα, αντίστοιχα, η γέννηση της Αθηνάς και η έριδά της με τον Ποσειδώνα για την Αττική γη (Τανούλας 2013).

Η αγορά ήταν ο κύριος χώρος λειτουργίας της αρχαίας ελληνικής πόλης. Ήταν ο δημόσιος χώρος που συνδύαζε την πολιτική λειτουργία με αυτήν των εμπορικών συναλλαγών. Ενώ αρχικά είχε κυρίως εμπορικό χαρακτήρα, αργότερα μετατράπηκε στο κέντρο της πόλης, με μνημειακά κτήρια που στέγαζαν συγκεκριμένες δημόσιες υπηρεσίες, κυρίως στοές. Οι αγορές των πόλεων απέκτησαν κανονικό σχήμα μετά την εφαρμογή των κανόνων του ιπποδάμειου συστήματος. Η περισσότερο γνωστή αγορά στον ελλαδικό χώρο είναι η αθηναϊκή, όπου πραγματοποίησε ανασκαφές η Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών από το 1930, και της οποίας τα κτήρια μπορούν να αναπαρασταθούν με βεβαιότητα χάρη στις μελέτες του αρχιτέκτονα και αρχαιολόγου Ι. Τραυλού (βλ. βιβλιογραφία). Την εξέλιξη της αθηναϊκής αγοράς γνωρίζουμε από την αρχαϊκή μέχρι τη ρωμαϊκή περίοδο. Η αθηναϊκή αγορά είχε αρχικά ακανόνιστο σχήμα και εμπορικό χαρακτήρα, για να μετεξελιχθεί στη συνέχεια σε χώρο συναντήσεων και δημόσιου πολιτικού βίου. Η αγορά καταλάμβανε έκταση περίπου 250x300 μέτρα, και απέκτησε κάπως κανονικό σχηματισμό στη διάρκεια της κλασικής περιόδου και της μεταγενέστερης, ελληνιστικής. Πλαισιωνόταν από δημόσια κτήρια και στοές, έχοντας ως δυτικό όριο τον λόφο του αγοραίου Κολωνού, πάνω στον οποίο βρισκόταν ο ναός του Ηφαιστού και της Αθηνάς, γνωστός περισσότερο με το όνομα «Θησεϊόν». Τη διέσχιζε η οδός Παναθηναίων, η οποία ξεκινούσε από το Δίπυλο και έφθανε στην Ακρόπολη. Στη νότια και την ανατολική πλευρά είχε στοές, στις οποίες υπήρχαν καταστήματα ή πρόχειρες εγκαταστάσεις εμπόρων. Το πρυτανείο της αθηναϊκής αγοράς των κλασικών χρόνων πήρε μνημειακό ύψος: τα πρυτανεία ήταν τα δημόσια κτήρια όπου έμεναν οι πρυτάνεις, σιτίζονταν τα τιμώμενα πρόσωπα, φυλάσσονταν τα μέτρα και τα σταθμά κ.ά. (Μπούρας 2013).

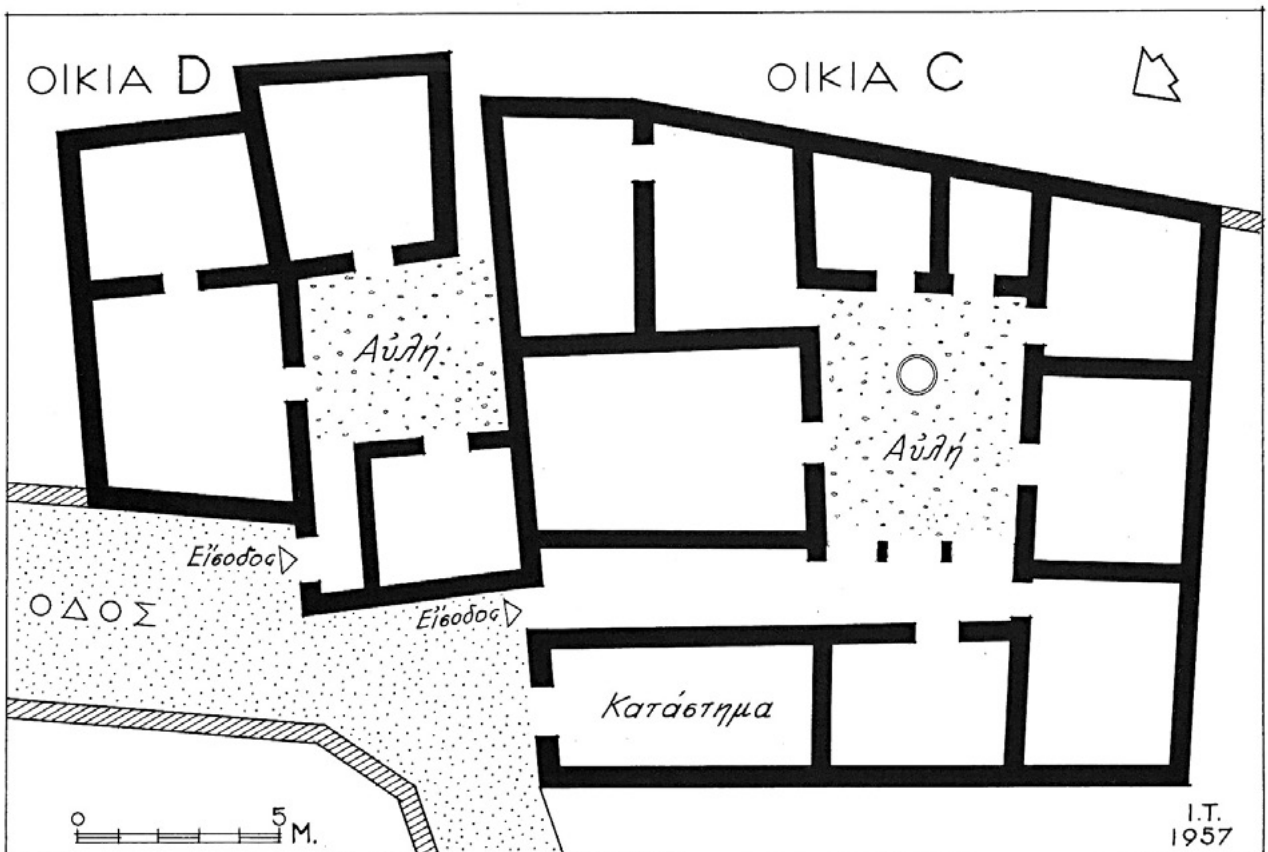
Εικόνα 1.6 Σχέδιο της αγοράς της Αθήνας των κλασικών χρόνων. Πηγή: Ι. Τραυλός (1960, 1993).

Τα θέατρα¹⁰ των πόλεων σχετίζονταν αρχικά με ναό ή ιερό, ενώ η κατασκευή τους γενικεύθηκε αργότερα σε όλες τις πόλεις-κράτη. Κατασκευαζόταν κοντά στα κέντρα της κοινωνικής ζωής, είτε την ακρόπολη. Συχνά είχαν άμεση σχέση με την οχύρωση, όπως στην Πλευρώνα του σημερινού νομού Αιτωλοακαρνανίας (κτισμένο στα μέσα του 3ου π.Χ. αιώνα), με σκηνή ενσωματωμένη στο τείχος της πόλης. Η αρχιτεκτονική των αρχαίων ελληνικών θεάτρων ήταν σε άμεση σχέση με τις τεχνικές, οικονομικές και πολιτιστικές δυνατότητες των διαφόρων περιόδων και εποχών. Το κοίλο του θεάτρου αναπτύχθηκε αρχικά με ξύλινες κατασκευές, τα ίκρια, όπως στο πρώτο θέατρο της Αθήνας. Όμως σοβαρές καταστροφές οδήγησαν στην κατάργηση των ξύλινων κατασκευών και σε ασφαλέστερες και μόνιμες λύσεις στις πλαγιές λόφων, με δημιουργία του κοίλου με εκσκαφή ή σε κατασκευές από πέτρα, που διασώζονται μέχρι τις μέρες μας. Έτσι το θέατρο απέκτησε σταδιακά τη μορφή του, αποτελούμενο από τρία διακριτά μέρη, την ορχήστρα, το κοίλο και τη σκηνή. Ο κύκλος της ορχήστρας αποτελούσε τον πυρήνα της μορφής του αρχαίου ελληνικού θεάτρου. Ο κύκλος ήταν το ιδεώδες σχήμα για τη θέαση και την ακοή: άλλωστε, αποτελεί το φυσικό σχήμα που δημιουργείται και σήμερα γύρω από έναν ομιλητή. Η κυκλική διάταξη σε συνδυασμό με την υψομετρική διαφορά μεταξύ των σειρών εξασφάλιζε ένα μοναδικό αποτέλεσμα απρόσκοπτης θέας και ακρόασης.

Αντίθετα με τον κύκλο της ορχήστρας και του κοίλου, η ευθεία αποτελούσε το βασικό σχήμα της σκηνής, η οποία ήταν είτε κανονικό κτήριο από λιθοδομή, είτε πρόχειρο κατασκεύασμα, σκηνικό. Στο θέατρο της Επιδαύρου, μετά από παλινδρομήσεις, διαμορφώθηκε ως δώροφο κτίσμα στην εφαπτομένη του κύκλου της ορχήστρας, με το οποίο έκλεινε η μια πλευρά του θεάτρου. Η επίλυση των τριών στοιχείων (ορχήστρας, κοίλου, σκηνής) του θεατρικού χώρου έδινε τη σπουδαία ακουστική ποιότητα των αρχαίων ελληνικών θεάτρων (Τζεκάκης 2009).

Τα λουτρά ήταν τα πρώτα δημόσια κτήρια που σχετίζονταν με την καθαριότητα του σώματος και εμφανίστηκαν στη διάρκεια του 5ου π.Χ. αι., ενώ διαμορφώθηκαν στις αρχές του 4ου π.Χ. αι. και εξελίχθηκαν μέχρι και τον 1ο π.Χ. αι., όταν αντικαταστάθηκαν από τις θερμές, τους νέους τύπους λουτρών που εισήγαγαν οι Ρωμαίοι. Συνυπήρχαν με τα γυμνάσια, με τις εγκαταστάσεις για εκπαίδευση των νέων, στα οποία ήταν χωροθετημένο ένα βαλανείο για την εξυπηρέτηση των αθλουμένων. Τα βαλανεία γνώρισαν τη μεγαλύτερή τους ανάπτυξη στα ελληνιστικά χρόνια, όταν με τις αλλαγές που έφεραν οι κατακτήσεις του Μ. Αλεξάνδρου οικοδομήθηκαν μεγάλα συγκροτήματα βαλανείων, αυτόνομα ή σε συνδυασμό με γυμνάσια ή παλαισטרές σε όλη τη Μεσόγειο. Ένα από τα πρωιμότερα δείγματα βαλανείου εντοπίστηκε στην Πέλλα και χρονολογήθηκε στο τέλος του 4ου π.Χ. και στις αρχές του 3ου π.Χ. αι. Είχε δύο κυκλικές αίθουσες, πισίνα και διάφορους άλλους χώρους εξυπηρέτησης. Τα βαλανεία αντιμετωπίστηκαν με δυσπιστία στα κλασικά χρόνια, ενώ η αλλαγή των κοινωνικών αντιλήψεων έφερε τις ευρύτατα διαδεδομένες ρωμαϊκές θερμές, που αποτελούσαν στα χρόνια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας χώρους καθαρισμού του σώματος και τόπους συνάντησης και ψυχαγωγίας σε κάθε πόλη της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.

Οι κατοικίες της κλασικής περιόδου μπορούν να μελετηθούν από τα σωζόμενα κατάλοιπα και από τις άμεσες ή έμμεσες αναφορές στις γραπτές πηγές. Η διαμόρφωσή τους είχε άμεση σχέση με τις ιστορικές και οικονομικές συνθήκες κάθε εποχής. Στις πόλεις με δυναμική, αυθόρμητη ανάπτυξη πριν την εφαρμογή του ιπποδάμειου συστήματος ήταν μικρού μεγέθους, κτισμένες με ευτελή υλικά, διώροφες ή με όροφο σε τμήμα τους. Κατά κανόνα είχαν εσωτερική αυλή, γύρω από την οποία αναπτύσσονταν τα δωμάτια. Τα δωμάτια είχαν ανοίγματα προς την εσωτερική αυλή, ενώ ήταν εσωστρεφή σε σχέση με το δρόμο, ως συνέπεια της ιδιωτικότητας που χαρακτήριζε τον αρχαίο βίο. Γνωστά παραδείγματα κατοικιών είναι αυτά της Αθήνας (Μπούρας 2013, Τραυλός 1993).

Εικόνα 1.7 Κάτοψη κατοικιών της Αθήνας του 5^{ου} π.Χ. αι. Πηγή: Ι. Τραυλός (1960, 1993).

Με την εφαρμογή του ιπποδάμειου συστήματος ήδη από την κλασική περίοδο (στην Όλυνθο πριν το 348 π.Χ.), οι κατοικίες απέκτησαν μεγαλύτερο και περίπου ίσο μέγεθος. Η εσωτερική αυλή έγινε μεγαλύτερη, δημιουργήθηκαν ιδιαίτεροι χώροι μαγειρείου και λουτρού, χώρος εστίασης των ανδρών, ενώ έγιναν και τα πρώ-

τα δείγματα διακόσμησης σε δάπεδα. Ήδη από τον 4ο π. Χ. αι. έχουν βρεθεί δείγματα μεγάλων και πολυτελών κατοικιών, τα οποία γενικεύθηκαν στην επόμενη, ελληνιστική περίοδο, όταν η υποχώρηση του δημόσιου βίου υπέρ του ιδιωτικού οδήγησε σε ανέγερση μεγαλύτερων κατοικιών με χώρους υποδοχής, εσωτερικές αυλές με περιστύλιο και διάκοσμο με τοιχογραφίες και ψηφιδωτά δάπεδα (όπως στην Πέλλα, τη Δήλο κ.α.). Σε αυτά τα παραδείγματα αναφέρεται ο Βιτρούβιος, όταν περιγράφει την «ελληνική οικία» (Μπούρας 2013). Οι κατοικίες της Ολύνθου είχαν «παστάδα», μια στοά που καταλαμβάνει σχεδόν όλο το τετράγωνο οικόπεδο σε μεγάλο πλάτος και βόρεια της οποίας βρίσκονται τα δωμάτια. Στο πλάι βρίσκονται άλλοι χώροι και στη μέση η αυλή (Hoepfner).

Στοιχεία για την εικόνα των περιοχών κατοικίας της κλασικής περιόδου δίνει ο Tomlinson. Τα κτήρια των κατοικιών περιέβαλαν τους δρόμους δίνοντάς τους, όπως γράφει, την «όψη χαράδρας». Σπάνια υπήρχαν ανοίγματα στους τοίχους προς το δρόμο εκτός από τις εισόδους, οι οποίες βρίσκονταν, πιθανώς, τις περισσότερες φορές στο βάθος μιας εσοχής και όχι στην ίδια ευθεία με το δρόμο. Συνήθως τα δωμάτια του σπιτιού διατάσσονταν γύρω από μια εσωτερική αυλή. Σε αυτή «κοίταζαν» τα παράθυρα και κατά συνέπεια ήταν μικρός ο αριθμός των ανοιγμάτων προς το δρόμο, εκτός ίσως από αυτά του επάνω ορόφου (βλ. αναπαραστάσεις κατοικιών σε σχέδια των Hoepfner W., Schwandner E.-L. (1994), *Haus und Stadt im Klassischen Griechenland*, Munich). Οι κατοικίες δεν είχαν μεγάλο ύψος. Κάποιες ίσως ήταν μονώροφες αλλά οι περισσότερες ήταν διώροφες, ενώ ο πρώτος όροφος κάλυπτε, συνήθως, τμήμα και όχι όλη την επιφάνεια του ισόγειου. Το χρώμα των κτηρίων πρέπει να είχε μεγάλη σημασία για τη συνολική εικόνα του τοπίου, σε συνάρτηση σε μεγάλο βαθμό από τα οικοδομικά υλικά που είχαν χρησιμοποιηθεί. Κατά κανόνα τα κτήρια στην αρχαία Ελλάδα κατασκευάζονταν από τα διαθέσιμα στη γύρω περιοχή υλικά. Το κόστος μεταφοράς εμπόδιζε τη μεταφορά υλικών από μεγάλες αποστάσεις, εκτός από τις περιπτώσεις πολυτελών και διακεκριμένων κτηρίων -όπως οι μεγάλοι ναοί- ή όταν η περιοχή δεν διέθετε τα κατάλληλα υλικά. Στις κατοικίες φαίνεται ότι ήταν σε χρήση η ωμόπλινθος: η αρχαία ελληνική λέξη για τον διαρρήκτη είναι *τοιχωρύχος*, που σημαίνει «αυτός που σκάβει τον τοίχο», αυτός που σκάβει την ωμόπλινθο για να μπει μέσα στο σπίτι. Το αξιοσημείωτο είναι ότι αυτός ο όρος χρησιμοποιείται από τον Αριστοφάνη (στις *Νεφέλες*, στους *Βατράχους*, στον *Πλούτο*) και τον Πλάτωνα (στους *Νόμους*), Αθηναίους συγγραφείς, που γράφουν μέσα σε αθηναϊκό περιβάλλον. Όταν οι τοίχοι ήταν από ωμόπλινθο, η εμφάνισή τους σχετιζόταν από το τελικό επίχρισμα που θα χρησιμοποιούσαν. Οι εσωτερικές επιφάνειες σοβατιζόνταν και βάφονταν πάντα, για να βελτιώσουν την εμφάνιση και την αντοχή τους στο χρόνο, όμως ο βαθμός στον οποίο κάτι τέτοιο εφαρμοζόταν στο εξωτερικό της κατοικίας είναι λιγότερο βέβαιος. Αν δεν σοβατιζόνταν, είναι πιθανό να ασβεστώνονταν. Και βέβαια το σύνηθες υλικό για οικοδόμηση ήταν ο λίθος, σε μορφή αργολιθοδομής ή λαξευτής πέτρας, ειδικά όταν ήταν διαθέσιμη στην περιοχή. Οι εξωτερικοί τοίχοι είναι πιθανό να βάφονταν, ενώ προτάθηκε, με βάση τα σωζόμενα ίχνη, ότι το χρώμα της ώχρας κάλυπτε, συνήθως, τα κτίρια του δωρικού ρυθμού, έστω και αν ήταν κτισμένα με μάρμαρο, όπως ο Παρθενώνας, προκειμένου να μετριαστεί η εκτυφλωτική λάμψη που εξέπεμπε η φρεσκολαξεμένη πέτρα (Jenkins, Middleton 1988). Για τη μορφή της στέγης των κατοικιών ο Tomlinson αναφέρει: «Δεν έχουν σωθεί πουθενά σπίτια ως το ύψος της στέγης, έτσι δεν γνωρίζουμε την ακριβή μορφή της. Οι Hoepfner και Schwandner έχουν παραστήσει με σχέδια την αποκατεστημένη μορφή πολλών σπιτιών των πόλεων που μελετούν. Αυτά τα σπίτια καλύπτονται συνήθως, τουλάχιστον εν μέρει, με σαγματοειδείς στέγες επικλινείς προς τα μέσα και προς τα έξω. Κάτι τέτοιο όμως δεν είναι σίγουρο. Το πλεονέκτημα της στέγης με κλίση προς τα μέσα είναι ότι επιτρέπει στο βρόχινο νερό να κατευθυνθεί προς τα συστήματα αποθήκευσης μέσα στο σπίτι. Αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντικό στη Δήλο, όπου υπάρχει έντονη έλλειψη υδάτινων πόρων» (Tomlinson 2005).

Οι κατοικίες στην Αθήνα πριν και μετά τους περσικούς πολέμους ήταν απλές και απέρριτες, ακόμα και αυτές των πλούσιων πολιτών. Τα οικόπεδα είχαν μέσο εμβαδό 200 τ.μ. Γύρω από την αυλή ήταν τοποθετημένοι τέσσερις ή πέντε μικροί χώροι. Η επίδειξη ιδιωτικής πολυτέλειας αποδοκιμαζόταν στην Αθήνα των χρόνων του Περικλή. Τα μεγάλα έργα του Περικλείου οικοδομικού προγράμματος στην Ακρόπολη τόνιζαν την αντίθεση ανάμεσα στο δημόσιο και το ιδιωτικό: η πολυτέλεια και η τελειότητα αφορούσαν το δήμο ως σύνολο. Ωστόσο αργότερα, μετά το 421 π.Χ. και τη συμφωνία ειρήνης του στρατηγού Νικία μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, η κατάσταση άλλαξε: η αρχιτεκτονική για την κατοικία στόχευσε στην επίδειξη και ο μικρός ανδρώνας της παλαιότερης εποχής αντικαταστάθηκε από τέσσερις τουλάχιστον αίθουσες συμποσίων γύρω από περιστυλιή αυλή. Επρόκειτο, όπως γράφει ο Hoepfner, για κανονική πτέρυγα επίδειξης, που προοριζόταν για μεγάλο αριθμό καλεσμένων και μεγάλες δεξιώσεις.

Εικόνα 1.8. Φωτογραφία της Αθήνας με την Ακρόπολη, 1874. Πηγή: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (2012), Αθήνα. Από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου 1859-1988.

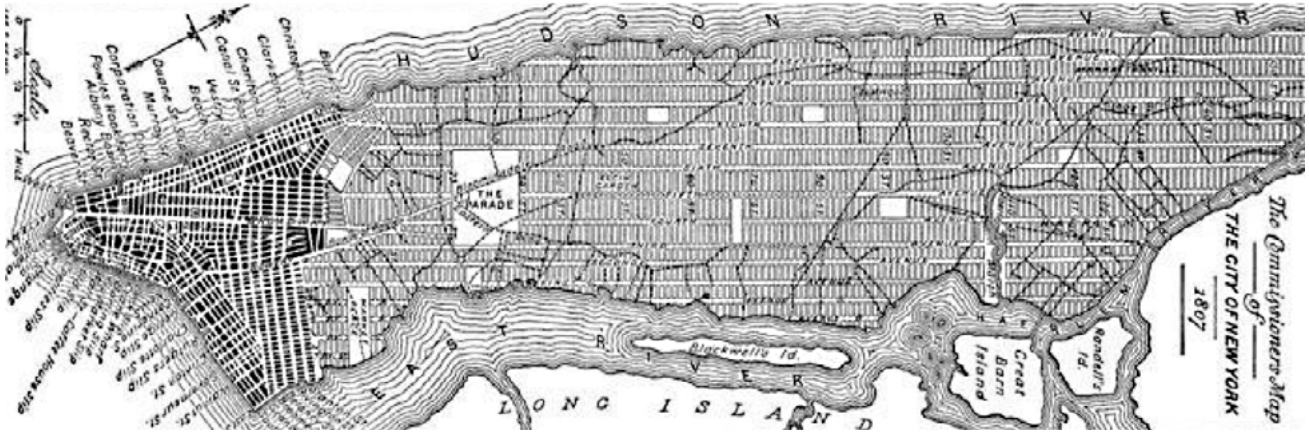
1.4. Η επίδραση του κλασικού και οι αναβιώσεις του

Μετά το 1770 ανακαλύφθηκαν ξανά και αναβίωσαν με οικουμενική διάσταση στον κόσμο της εποχής τα ελληνικά και ρωμαϊκά πρότυπα, κάτω από την επίδραση των ιδεωδών της δημοκρατίας και του φιλελευθερισμού. Έτσι η αρχιτεκτονική, η οποία εμπνεύστηκε αισθητικές αξίες και μορφές από τα αρχαία πρότυπα, ρωμαϊκά και ελληνικά, αποδόθηκε με τον όρο *κλασικισμός*. Μετά το 1830, με την εμφάνιση του ιστορισμού στην Ευρώπη, ο κλασικισμός γνώρισε κάμψη. Αντίθετα, στην Ελλάδα κυριάρχησε ακριβώς αυτή την εποχή, ιδιαίτερα μετά την έλευση του Όθωνα και των Βαυαρών και την μεταφορά της «βασιλικής καθέδρας», της πρωτεύουσας του κράτους, στην Αθήνα. Στη Γαλλία η επίσημη αρχιτεκτονική του 18ου αι. ονομαζόταν *Architecture classique* σε αντιδιαστολή από την επόμενη φάση, *néo-classique*. Στην Ελλάδα ο όρος *κλασικισμός* του 19ου αι. έχει υποκατασταθεί από τον όρο *νεοκλασικισμός*. Ο όρος *κλασικός* για έργα τέχνης και αρχιτεκτονικής δηλώνει τη σχέση με τις αξίες και μορφές της τέχνης της κλασικής εποχής (5ου-4ου π.Χ. αι.), ενώ σήμερα σημαίνει «τον καταξιωμένο και αναλλοίωτο χαρακτήρα στην τέχνη και αφετέρου το καθολικό γνώριμο, οικείο» (Φιλιππίδης 2013).

Η αρχαία ελληνική και ρωμαϊκή αρχιτεκτονική αποτέλεσαν τα «κλασικά θεμέλια» της αρχιτεκτονικής, με συνεχείς αναβιώσεις από τον 15ο αι. και μετά. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του Watkin στον πρόλογο του βασικού βιβλίου του για την ιστορία της δυτικής αρχιτεκτονικής: «Παρατηρώντας τις διαδοχικές αναβιώσεις του κλασικισμού, από τις οποίες αποτελείται κατά κύριο λόγο αυτή η ιστορία, βλέπεις ξεκάθαρα ότι η κάθε γενιά χρειάστηκε να ανακαλύψει ξανά την κλασική γλώσσα για δικό της λογαριασμό και να βρει σ' αυτήν ό,τι ήθελε να βρει. Τον 15ο αι. ο Αλμπέρτι, τον 16ο ο Παλλάντιο, τον 17ο ο Περρώ, τον 18ο ο Άνταμ, τον 19ο ο Σίνκελ, τον 20ό ο Λάτνευς, όλοι τους ανακάλυψαν, με τον προσωπικό τους τρόπο ο καθένας, τη γλώσσα των κλασικών αρχιτεκτονικών ρυθμών. Όλοι ψάχνοντας να βρουν τα μυστικά της αρχαίας σχεδίασης, έβαλαν σ' αυτή τους την αναζήτηση τις δικές τους προσδοκίες, οι οποίες και χρωμάτισαν τις αντιδράσεις τους μπροστά στα όσα βρήκαν ή νόμισαν πως βρήκαν». Τα μνημεία της αρχαιότητας, και ιδιαίτερα τα σημαντικότερα, επέδρασαν πολλαπλά στο νεότερο κόσμο¹¹.

Πολλές εκατονταετίες μετά την κλασική εποχή, ο κánaβος του ιπποδάμειου συστήματος βρήκε την

αποθέωσή του στην οικοδόμηση των πόλεων του Νέου Κόσμου, με κορυφαίο παράδειγμα το Manhattan της Νέας Υόρκης: το 1807 ανατέθηκε σε τρεις επιφανείς πολίτες της η σύνταξη του σχεδίου που έμεινε γνωστό στην ιστορία ως The Commissioners' Plan (εικόνα 1.9). Το σχέδιο που υποβλήθηκε το 1811 προέβλεπε τη δημιουργία ενός συστήματος δρόμων παράλληλων και κάθετων μεταξύ τους (Λέφας 2013). Οι πόλεις του Νέου Κόσμου, οι προορισμένες να βιώσουν την ανάπτυξη και να δεχθούν τον μεγάλο αριθμό των Ευρωπαίων αποίκων, δεν ακολούθησαν τα πρότυπα της δυναμικής ανάπτυξης των μεγάλων πόλεων προέλευσης των νέων κατοίκων τους, όπως του Λονδίνου, αλλά επέδειξαν την ιστορικά επαναλαμβανόμενη επιδιωκόμενη εφαρμογή νέων μεθόδων χειρισμού του χώρου. Έτσι επελέγη ο κανάβος, το τεχνητό, το προσδιορισμένο, η ανθρώπινη παρέμβαση απέναντι στο φυσικό χώρο. Ο ορθολογισμός και το ορθοκανονικό σχέδιο αντικατέστησαν την προ-υπάρχουσα «φυσική» εξέλιξη στην πόλη.

Εικόνα 1.9. Το σχέδιο του Manhattan της Νέας Υόρκης. Πηγή: Διαδίκτυο.

Λέξεις-κλειδιά

αρχαία ελληνική πόλη, πολεοδομία, αρχιτεκτονική, ιπποδάμειο σύστημα, Αθήνα

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Κορρές Μ. (2000), «Κλασική αθηναϊκή αρχιτεκτονική», *Αθήναι. Από την Κλασική Εποχή έως Σήμερα*, Αθήνα, σ. 2-45.
- Κορρές Μ. (1993), *Από την Πεντέλη στον Παρθενώνα*, Αθήνα.
- Λάββας Γ. (1974), «Οικισμοί στην αρχαία Ελλάδα», *Οικισμοί στην Ελλάδα*, Αθήνα, σ. 16-29.
- Λαγόπουλος Α.-Φ. (2004), «Ο θρησκευτικός και πολιτικός συμβολισμός της πόλης στην αρχαία Ελλάδα», *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*, σ. 225-234.
- Λέφας Π. (1997-2001) *Βιτρουβίου De Architectura. Περί Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα.
- Λέφας Π. (2013), *Αρχιτεκτονική. Μια ιστορική θεώρηση*, Αθήνα.
- Μπούρας Χ. (1968, β έκδ. 1999), *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, τ. 1, Αθήνα.
- Τιβέριος Μ., Τσιαφάκη Δ. (2002), *Το χρώμα στην αρχαία Ελλάδα*, Πρακτικά Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη.
- Τζεκάκης Ε. (2009), «Θέατρα, ακοής αξία», *Μια σκηνή για τον Διόνυσο. Θεατρικός χώρος και αρχαίο δράμα*, Αθήνα.
- Τραυλός Ι. (1960, 1993), *Πολεοδομική εξέλιξη των Αθηνών*, Αθήνα.
- Coulton J.J. (1976), *The architectural development of the Greek Stoa*, Clarendon Press.
- Hoepfner W. (2004), «Η πολεοδομία της Κλασικής περιόδου» στο Α-Φ. Λαγόπουλος (επιμ.), *Η ιστορία της ελληνικής πόλης*, Αθήνα, σ. 205-224.
- Jenkins I., Middleton A.P. (1988), «Paint on the Parthenon Sculptures», *Annual of the British School at Athens* 83, Athens.
- Lavedan P., Hugueney J. (1966), *Histoire de l'urbanisme*, Paris.
- Tomlinson R. (1992), *From Mycenae to Constantinople: The evolution of the ancient city*, London.

- Tomlinson R. (2005), «Το τοπίο της αρχαίας ελληνικής πόλης» στο Π. Δουκέλλης (επιμ.), *Το ελληνικό τοπίο: Μελέτες ιστορικής γεωγραφίας και πρόσληψης του τόπου*, Αθήνα, σ. 59-77.
- Watkin D. (2005), *Ιστορία της Δυτικής Αρχιτεκτονικής*, επ. Π. Τουρνικιώτης, Αθήνα.
- Wycherley R. (1976), *How the Greeks built cities: the relationship of architecture and town planning to everyday life in ancient Greece*, New York.

Σημειώσεις

1. Για ζητήματα πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής της Αθήνας βλ. Ι. Τραυλός (1960, β έκδ. 1993), *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα, Camp J. (2009), *Οι αρχαιότητες της Αθήνας και της Αττικής*, Αθήνα, Α. Βλαχόπουλος (επιμ.) (2010), *Αρχαία Αθήνα και Αττική*, Αθήνα, κ.ά.
2. Μεταξύ των πολλών, το τεύχος του περιοδικού Αρχαιολογία (63), 1997 με θέμα *Η αρχαία ελληνική πόλη-κράτος* και ελεύθερη πρόσβαση στο διαδίκτυο www.archaiologia.gr με άρθρα: W. Hoerfner (Η πολεοδομία της κλασικής περιόδου), E.J.Owens (Η ελληνιστική πόλη), Α.-Φ. Λαγόπουλος (Ο θρησκευτικός και πολιτικός συμβολισμός της πόλης στην αρχαία Ελλάδα), Σ. Πρωτοψάλτη-Φ. Αθανασίου (Αρχαία Ολυθος: Η αρχαιολογική έρευνα και οι εργασίες αποκατάστασης και ανάδειξης του χώρου), Κ. Σισμανίδης (Τα αρχαία Στάγειρα κατά τους Αρχαϊκούς και Κλασικούς χρόνους) κ.ά.
3. Οι δραστηριότητες της αρχαιολογίας περιλαμβάνουν την καταγραφή, τεκμηρίωση, συσχετισμό και επιστημονική αξιοποίηση των ευρημάτων. Για τη συντήρηση, αναστήλωση και αποκατάσταση των μνημείων στην Ελλάδα βλ. Φ. Μαλλούχου-Tufano (1998), *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα 1834-1939: Το έργο της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, Αθήνα.
4. Το έργο της μετάφρασης από τον καθηγητή Π. Λέφα συμπληρώνεται από πυκνά γλωσσικά, αρχιτεκτονικά και ιστορικά σχόλια. Είχε προηγηθεί το προοίμιο όλων των κεφαλαίων από τον Π. Μυλωνά το 1986.
5. Ο Semper είχε επισκεφθεί την Ελλάδα το 1831, νεαρός τότε απόφοιτος της αρχιτεκτονικής, επηρεασμένος από τον ευρωπαϊκό φιλελληνισμό και τον γερμανικό νεοκλασικισμό. Προώθησε τον διάλογο για την πρόσληψη της αρχαιότητας αλλά και την κατανόηση της αρχαίας αρχιτεκτονικής. Η συμβολή του Semper ήταν η μετακίνηση από την καθαρή μορφή και τη λευκή αρχαιότητα στη θεατρική αρχή της μεταμφίεσης.
6. Το σύστημα της πόλης-κράτους πέρασε σε παρακμή με τη δημιουργία ομοσπονδίας πόλεων τον 4ο και 3ο π.Χ. αι, και έλαβε το χαρακτήρα απλής αυτοδιοίκησης στις επόμενες περιόδους των Μακεδόνων βασιλείων και των Ρωμαίων.
7. Για μια επισκόπηση των σημαντικότερων ζητημάτων της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Αρχαιολογίας βλ. Holscher T. (2005), *Κλασική Αρχαιολογία. Βασικές γνώσεις*, Θεσσαλονίκη. Για την αρχιτεκτονική της αρχαϊκής και κλασικής εποχής βλ. Gruben G. (2015, β. έκδ.), *Ιερά και ναοί των αρχαίων Ελλήνων*, Αθήνα, Muller-Wiener W. (1995), *Η αρχιτεκτονική στην αρχαία Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, Πλάντζος Δ. (2011), *Ελληνική Τέχνη και Αρχαιολογία, 1100-30 π.Χ.*, Αθήνα, Κοκκορού-Αλευρά Γ. (1995, γ. έκδ.), *Η τέχνη της αρχαίας Ελλάδας. Σύντομη ιστορία 1050-50 π.Χ.*, Αθήνα, κ.ά.
8. Η Κοσμολογία προσπαθεί να δώσει απάντηση στο θεμελιώδες ερώτημα που έθεσε ο άνθρωπος από την αυγή του πολιτισμού, στον τρόπο δημιουργίας του Σύμπαντος και του Ανθρώπου. Αν η απάντηση μέχρι πρόσφατα αναζητείτο μόνο στο χώρο της Φιλοσοφίας και της Θρησκείας, σήμερα είναι θέμα της Επιστήμης και των μεθοδολογιών της.
9. Τα στοιχεία της παραγράφου προέρχονται κυρίως από το έργο του Hoerfner.
10. Για το θέατρο στην αρχαία Ελλάδα βλ. Α. Μαρκαντωνάτος, Λ. Πλατυπόδης (επιμ.) (2012), *Θέατρο και πόλη. Αττικό δράμα, αθηναϊκή δημοκρατία και αρχαία ελληνική θρησκεία*, Αθήνα, Π. Αδάμ-Βελένη (2011), *Θέατρο και θέαμα στην αρχαία Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη, κ.ά.
11. Για την επίδραση του Παρθενώνα, βλ. Π. Τουρνικιώτης (επιμ.) (1994), *Ο Παρθενώνας και η ακτινοβολία του στα νεώτερα χρόνια*, Αθήνα, Neils J. (2005), *The Parthenon from Antiquity to the present*, Cambridge.

2. Πόλεις και οικισμοί της βυζαντινής περιόδου

Εισαγωγή. Η πολεοδομική εξέλιξη. Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Μυστράς. Τα κατάλοιπα της βυζαντινής αρχιτεκτονικής: οχυρώσεις, εκκλησίες, κατοικίες. Η Εξάβιβλος του Αρμενόπουλου. Νεότερη Ελλάδα και βυζαντινά μνημεία. Γλωσσάρι. Λέξεις-κλειδιά. Βιβλιογραφία.

Εισαγωγή

Η μελέτη των πόλεων και οικισμών της βυζαντινής περιόδου είναι ιδιαίτερα σύνθετη και παρουσιάζει μεγάλες δυσκολίες. Πολλές υπήρξαν οι διαφοροποιήσεις στην κρατική οργάνωση, τις πολιτιστικές παραδόσεις, τις οικονομικές, πολεοδομικές και καλλιτεχνικές δομές στους ένδεκα αιώνες ζωής της αχανούς αυτοκρατορίας. Στη διάρκεια της ιστορικής διαδρομής της αυτοκρατορίας ήταν σαφής η διαφορά μεταξύ της βυζαντινής Ανατολής και της βυζαντινής Δύσης: τα ελληνικά εδάφη περιθωριοποιήθηκαν και ως «Κατωτικά» βρέθηκαν έξω από την άμεση επιρροή της Κωνσταντινούπολης. Οι διαφορές στο κτισμένο περιβάλλον καταγράφηκαν κυρίως σε περιοχές με διαφορετική γεωγραφική θέση, με άλλο κλίμα, υλικά δομής και παραδοσιακές τεχνικές. Ο γεωγραφικός προσδιορισμός του θέματος στα όρια του σημερινού ελληνικού κράτους απλοποιεί σε σημαντικό βαθμό την πολυπλοκότητα: οι περιοχές της σημερινής ελληνικής επικράτειας είχαν κοινά βασικά χαρακτηριστικά, αποτελώντας επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Χρονικά, το αντικείμενο του κεφαλαίου εντοπίζεται στην περίοδο από τις πρώτες δεκαετίες του 9^{ου} αιώνα, όταν καταβάλλεται προσπάθεια αναδιοργάνωσης των επαρχιών, μέχρι τη πτώση της Κωνσταντινούπολης, το 1453.

Για το θέμα υπάρχει ικανή και εμπεριστατωμένη βιβλιογραφία, στην οποία βασίζεται το παρόν κεφάλαιο. Οι κυριότερες βιβλιογραφικές πηγές είναι οι (παλαιότερες) μελέτες του καθηγητή και ακαδημαϊκού Α. Ορλάνδου¹ και του καθηγητή Χ. Μπούρα². Σημαντική συμβολή στη βιβλιογραφία προσέφερε το πρόσφατο τρίτομο συλλογικό έργο *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου: από τον 7^ο έως 15^ο αιώνα* (2006), έκδοση του Μορφωτικού Ιδρύματος της Εθνικής Τράπεζας³. Τη γνώση μας εμπλουτίζουν μονογραφίες και διδακτορικές διατριβές, που εκπονήθηκαν τα τελευταία χρόνια σε Τμήματα Ιστορίας και Αρχαιολογίας των ελληνικών πανεπιστημίων και αναφέρονται σε μελέτες περίπτωσης συγκεκριμένων γεωγραφικών περιοχών του ελλαδικού χώρου.

Η έρευνα και μελέτη της βυζαντινής φάσης των σύγχρονων ελληνικών πόλεων δεν είναι εύκολο εγχείρημα. Σπανίζουν οι φιλολογικές μαρτυρίες και οι αρχαιακές πληροφορίες, και ιδιαίτερα όσες σχετίζονται με την πολεοδομία και αρχιτεκτονική, είναι ακόμα λιγότερες και έμμεσες. Οι γραπτές πηγές βοηθούν, συνήθως, στην ανασύσταση της ιστορίας των πόλεων και όχι του κτισμένου περιβάλλοντός τους. Εξίσου είναι περιορισμένα τα αντικείμενα της Αρχαιολογίας: μεγάλο μέρος των πόλεων της βυζαντινής περιόδου μεταξύ 9^{ου} και 15^{ου} αιώνα έχει καταστραφεί και οι ανασκαφές είναι τμηματικές και κάποιες αδημοσίευτες. Η καταστροφή μνημείων στους αιώνες που μεσολάβησαν, οι πολλές κατασκευαστικές φάσεις σε σωζόμενα κατάλοιπα και η μη δημοσίευση των αποτελεσμάτων ανασκαφών αποτελούν μεγάλο πρόβλημα της μελέτης. Τα διαθέσιμα στοιχεία των ερευνών στις οποίες βασίζεται το παρόν κεφάλαιο -και οι κυριότεροι μάρτυρες του πολιτισμού- είναι οι βυζαντινοί ναοί, τα μοναστήρια και οι οχυρώσεις, τα ευρήματα των σωστικών ανασκαφών, τα εναπομείναντα ερείπια σε ικανό ύψος πάνω από το έδαφος και οι γραπτές πηγές.

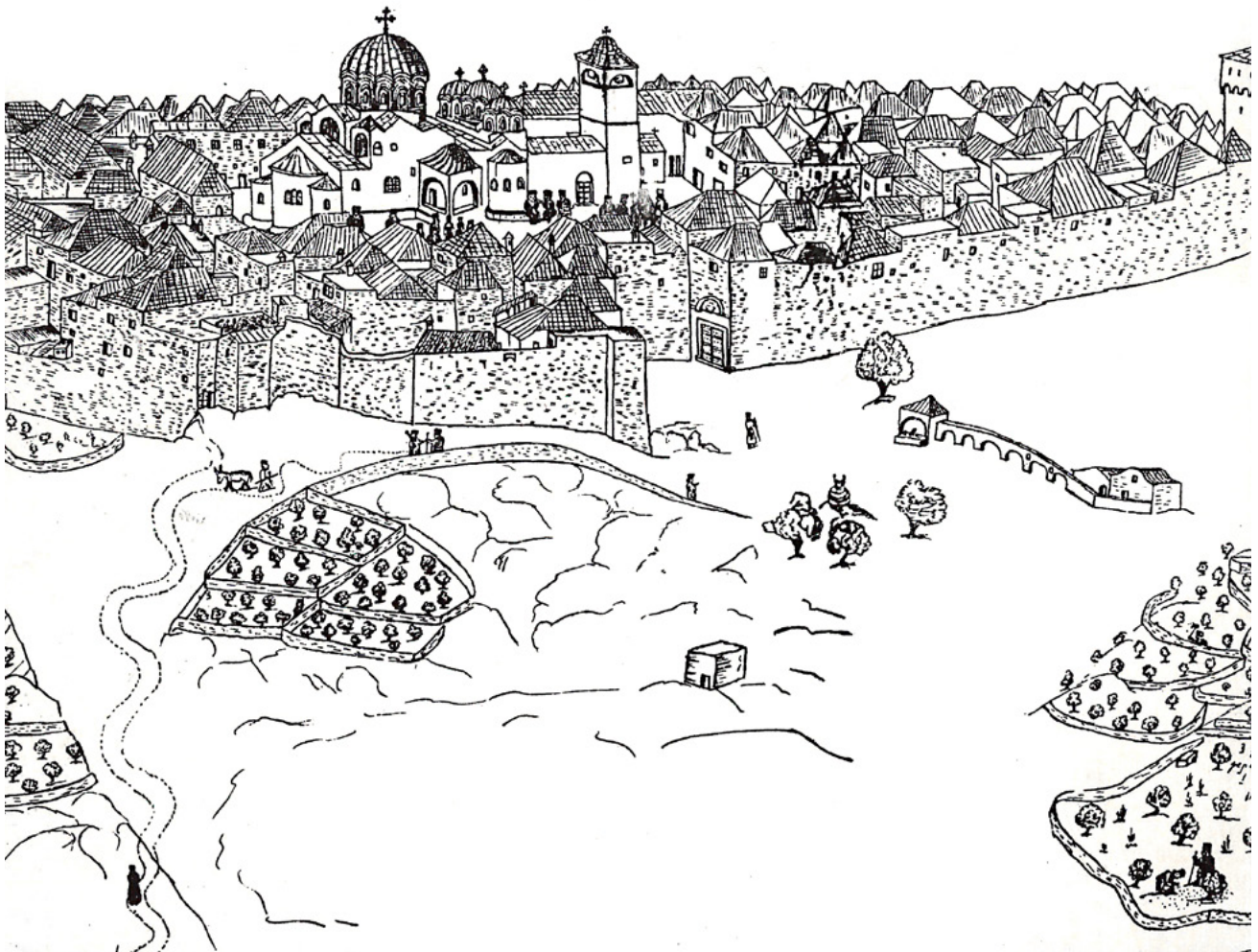
2.1 Πολεοδομική εξέλιξη

Αν και το θέμα του παρόντος κεφαλαίου περιορίζεται χρονικά στο διάστημα από τα μέσα του 9^{ου} αιώνα μέχρι τη πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1453, ακολουθεί σύντομη αναφορά στις προηγούμενες περιόδους, την πρώιμη βυζαντινή (4^{ος}-6^{ος} αι.) και τους «σκοτεινούς» χρόνους (7^{ος}-8^{ος} αι.).

Η πόλη της πρώιμης βυζαντινής εποχής ήταν συνέχεια της αρχαίας πόλης. Ήταν τειχισμένη και η πολεοδομική της οργάνωση ακολουθούσε το σύστημα των δύο διασταυρούμενων λεωφόρων, των *cardo* και *decumanus*, των χαρακτηριστικών κάθετων αξόνων των ρωμαϊκών πόλεων. Όμως, σταδιακά, ο αυστηρός γεωμετρικός χαρακτήρας των πόλεων της ρωμαϊκής εποχής ατόνησε και μεταβλήθηκε σε πιο ελεύθερο σχήμα. Οι πρώιμες βυζαντινές πόλεις αντικαταστάθηκαν από τον 7^ο αιώνα από οχυρούς οικισμούς, που έφεραν και διατήρησαν την ονομασία του «κάστρου». Η συρρίκνωση των πόλεων και η λειτουργία τους ως κάστρων είναι σταθερά η εικόνα που προκύπτει τόσο από τα κείμενα, όσο και από τα αρχαιολογικά ευρήματα. Όπως χαρακτηριστικά γράφει ο καθηγητής Χ. Μπούρας, «Η Ελλάς από τον Ιουστινιανό ως τα τέλη του 10^{ου} αιώνα περνά μία

από τις σκοτεινότερες φάσεις της ιστορίας της... Για τρεις τουλάχιστον αιώνες διαπιστώνεται μια πολιτιστική καθίζηση χωρίς προηγούμενο, μια καθολική παρακμή του αρχαίου κόσμου. Οι επικοινωνίες διακόπτονται, οι πόλεις φθίνουν και αγροτοποιούνται, ο πληθυσμός αραιώνει, η αρχιτεκτονική δημιουργία σχεδόν μηδενίζεται» (Μπούρας 1994). Το φαινόμενο οφειλόταν όχι μόνο στην παρακμή του αρχαίου κόσμου αλλά και στις ιστορικές συνθήκες που δημιούργησαν οι σλαβικές επιδρομές. Στη διάρκεια αυτών των αιώνων οι πόλεις δεν προσέφεραν τα αγαθά της κοινωνικής ζωής αλλά κυρίως ασφάλεια.

Μια σχετική ανάκαμψη των πόλεων του ελλαδικού χώρου άρχισε από τον 9^ο αιώνα, για να γίνει πιο εμφανής από το 961 μ. Χ. και μετά, με την ανάκτηση της Κρήτης και τη διάλυση της αραβικής δύναμης στο Αιγαίο. Μετά την ανακατάληψη της Κρήτης (961) και την πτώση του βουλγαρικού βασιλείου (1014) ακολούθησε μια νέα περίοδος για τις ελληνικές επαρχίες, στη διάρκεια της οποίας αυτές αναπτύχθηκαν ιδιαίτερα. Το ταξίδι του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου στην Αθήνα το 1019 προφανώς σχετιζόταν με την προσπάθεια ανόρθωσης της περιοχής. Αυτό το ειδικό ενδιαφέρον μαρτυρούν τα κορυφαία κτίσματα του 11^{ου} αιώνα (Μονή Οσίου Λουκά, Νέα Μονή Χίου, Μονή Δαφνίου). Έτσι, η αναγέννηση των πόλεων που άρχισε τον 9^ο αιώνα και συνεχίστηκε στον 10^ο αιώνα, κορυφώθηκε στη διάρκεια του 11^{ου} και του 12^{ου} αιώνα.

Εικόνα 2.1. Η Νέα Μονή της Χίου (11^{ου} αι.) σε σχέδιο του Ρώσου μοναχού Βασίλη Barsky. Πηγή: Χ. Μπούρας (1981), *Η Νέα Μονή της Χίου, Αθήνα*.

Οι βυζαντινές πόλεις του ελλαδικού χώρου της μέσης και υστεροβυζαντινής περιόδου υπήρξαν σε μικρότερο βαθμό συνέχεια των αρχαίων πόλεων και σε μεγαλύτερο συνέχεια των αγροτικών κωμοπόλεων του 5^{ου} και 6^{ου} αιώνα, οι οποίες απέκτησαν αμυντική οργάνωση προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις εχθρικές επιθέσεις και όπου αναπτύχθηκε υποτυπώδης βιοτεχνία. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, της δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας και του μεγαλύτερου κέντρου του Βυζαντίου στη σημερινή ελληνική επικράτεια, η οποία άδειαζε από το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων της την εποχή της συγκομιδής.

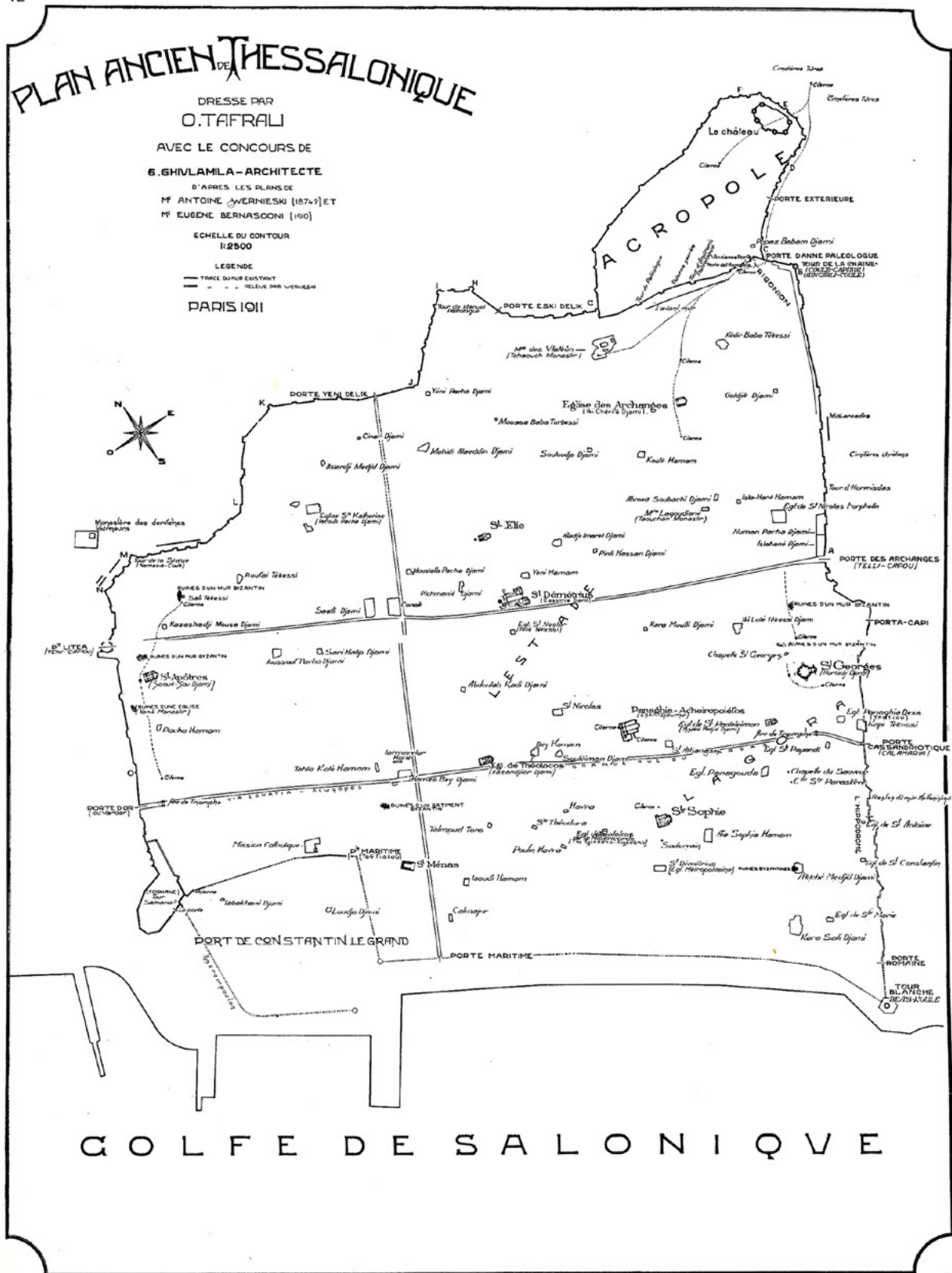
Από τον 10^ο αιώνα και μετά, πολλές από τις παλιές πόλεις ανέκτησαν τον χαρακτήρα του άστεως, ενώ η οικονομία τους αναγεννήθηκε σταδιακά. Εμφανίστηκαν, επίσης, πόλεις που συνοικίστηκαν πάνω στα ερείπια ιστορικών συνόλων ή σε νέες θέσεις. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Δ. Ζακυθινός, οι αρχαίες πόλεις επιβίωσαν, είτε με την αρχαία ονομασία τους και στην ίδια θέση, με πολεοδομικές μεταμορφώσεις, είτε με την αρχαία ονομασία τους αλλά μετάθεση στο χώρο, είτε στην αρχική τους θέση αλλά με αλλαγή ονομασίας. Μεταξύ των πόλεων που εγκαταλείφθηκαν και αναβίωσαν στη συνέχεια ήταν η Πάτρα, η Κόρινθος, η Στράτος της Ακαρνανίας και η Άρτα. Όμως οι νέοι οικισμοί, μετά τις ανατροπές του 7^{ου} αιώνα και την αναγέννηση του 9ου αιώνα, δεν είχαν πια τον μνημειακό χαρακτήρα της ύστερης αρχαιότητας. Άλλαξαν τόσο ο πολεοδομικός ιστός όσο και η αρχιτεκτονική: κατοικίες και καταστήματα ήταν κακοκτισμένα σε λαβυρινθώδεις δρόμους.

Μεταξύ άλλων, οι πόλεις της Θεσσαλίας ανέπτυξαν σημαντική αγροτική οικονομία. Οι εχθρικές εισβολές του 7ου αιώνα οδήγησαν στην εξαφάνιση μερικών αρχαίων πόλεων, ενώ δημιουργήθηκαν νέες πόλεις: Η Λάρισα έγινε μεγάλη αγροτική μητρόπολη σε κομβικό σημείο, όπως και η Δημητριάδα στον Παγασητικό, την οποία αντικατέστησε από τον 12ο αιώνα ο Αλμυρός. Επίσης, άλλες τρεις πόλεις του ελλαδικού χώρου ενώ συρρικνώθηκαν πολύ στην περίοδο από τον 7^ο μέχρι τον 9^ο αιώνα, απέκτησαν σημαντική οικονομική δραστηριότητα τον 11^ο και 12^ο αιώνα: η Θήβα, η Κόρινθος και η Αθήνα. Άλλες ακμάζουσες πόλεις της μεσοβυζαντινής και υστεροβυζαντινής περιόδου στον ελλαδικό χώρο υπήρξαν η Άρτα, τα Ιωάννινα, η Βέροια κ.ά.

Κατά τον 11ο αι., και μάλιστα στο πρώτο μισό του, η βυζαντινή αυτοκρατορία έζησε περίοδο ακμής με χαρακτηριστικά τη διοικητική αναδιοργάνωση, τη δημογραφική άνοδο, την οικονομική ανάπτυξη, την αύξηση της νομισματικής κυκλοφορίας, την άνθηση τεχνών και γραμμάτων. Και στον ελλαδικό χώρο παρατήθηκε η σχετική ακμή, ιδιαίτερα στις δύο σημαντικότερες πόλεις του, πρωτίστως τη Θεσσαλονίκη και την Αθήνα (Dagron 2006).

Οι οικισμοί της εποχής μπορούν να διακριθούν σε: μεγάλη πόλη με δίκτυο ενδοχώρας, σε επαρχιακή πρωτεύουσα με ταπεινό αστικό δίκτυο, σε κάστρο-οχυρό και σε νέα εμπορική θέση. Η πόλη ήταν από οικονομική άποψη τόπος συγκέντρωσης αγοραστών, σημείο συγκέντρωσης της ζήτησης υλικών αγαθών και της κατανάλωσής τους (Dagron 2006). Και στην υστεροβυζαντινή περίοδο η πόλη συνέχισε να είναι από οικονομική άποψη τόπος συγκέντρωσης αγοραστών, σημείο συγκέντρωσης της ζήτησης υλικών αγαθών και της κατανάλωσής τους (Matschke 2006).

Σε σχέση με τον πληθυσμό, οι εκτιμήσεις των ειδικών αναφέρουν ότι στην ύστερη βυζαντινή περίοδο ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης ήταν γύρω στις 40.000 κατοίκους. Άλλες πόλεις όπως το Διδυμότειχο, οι Σέρρες, τα Ιωάννινα, ο Μυστράς ίσως δεν ξεπέρασαν ποτέ τον πληθυσμό των 10.000 κατοίκων (Matschke 2006).

Εικόνα 2.2. Γενικό σχέδιο της βυζαντινής Θεσσαλονίκης με τα περιμετρικά τείχη και τα σωζόμενα μνημεία της από τον Ο. Tafrahi, 1913.

Στα κείμενα των Βυζαντινών προδιαγράφονται οι απαραίτητες συνθήκες (Μουτσόπουλος 2004) για την ίδρυση πόλης: Στα *Τακτικά* οι τέσσερις προϋποθέσεις είναι η ύπαρξη κατάλληλου τοπικού λατομείου και δάσους για την εξασφάλιση οικοδομικών υλικών, η ύπαρξη επαρκούς ποσότητας νερού, η γειννίαση με κατάλληλη καλλιεργήσιμη γη. Ενώ στα *Στρατηγικά* του Κεκαυμένου (Μπούρας 1998) αναφέρονται, μεταξύ άλλων, οι προδιαγραφές για τον τρόπο κατασκευής των τειχών, ιδιαίτερα των θαλάσσιων τειχών.

Οι διαδικασίες πολεοδομικού σχεδιασμού έχουν ως αποτελέσματα την εφαρμογή πολεοδομικών χαράξεων, είτε του υποδάμειου συστήματος, είτε διάταξης σε ομόκεντρες ζώνες, ή χάραξη δρόμων για ανάδειξη κάποιου στοιχείου ή οργάνωση σε τομείς κλπ. Όπως γράφει ο καθηγητής Χ. Μπούρας, αυτός ο πολεοδομικός σχεδιασμός φαίνεται ότι απουσίαζε στη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο. Από τα υπάρχοντα στοιχεία διαπιστώνεται η απουσία πολεοδομικού σχεδιασμού στις πόλεις του Βυζαντίου μετά την Εικονομαχία ή γενικότερα, τη μεγάλη κρίση που διήρκεσε από τον 6^ο μέχρι τον 9^ο αιώνα. Η άποψη αυτή υποστηρίχθηκε από πολλούς μελετητές, όπως οι C. Mango, W. Muller-Wiener, A. Guillou, C. Foss, A. Kazhdan, N. Μουτσόπουλος, Α. Καρπόζηλος, Χ. Μπούρας (Μπούρας 1998). Σε αντίθεση με τους πρώτους, άλλοι ερευνητές έχουν υποστηρίξει ότι υπήρχε σχεδιασμός, όμως τα επιχειρήματά τους έχουν αμφισβητηθεί⁴.

Οι πόλεις που επιβίωσαν από την αρχαιότητα διατήρησαν κάποια στοιχεία από την πολεοδομική τους διάταξη αλλά οπωσδήποτε σε σημαντικό βαθμό αλλοιωμένη (Θεσσαλονίκη, Βέροια, Ρόδος, Κόρινθος, Θήβα). Σε πολύ λίγες περιπτώσεις παρέμεινε το αρχαίο, κανονικό πολεοδομικό σύστημα. Επίσης, οι κεντρικές λεωφόροι κάποιων μεσοβυζαντινών πόλεων υπήρχαν από την παλαιοχριστιανική περίοδο ή την αρχαιότητα. Στην Αθήνα είχε διατηρηθεί η χάραξη της κλασικής οδού των Παναθηναίων στο χώρο της αγοράς (Μουτσόπουλος 2004). Στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, στις Σέρρες και στην Κάτω Πόλη της Μονεμβασίας, όπου η γραμμική διάταξη υπαγορευόταν από τη μορφή του φυσικού εδάφους, αναγνωρίζεται η «μέση οδός». Αλλού επιβίωσαν δρόμοι που οδηγούσαν στις πύλες του κάστρου. Στις νέες πόλεις της μεσοβυζαντινής εποχής (τον Μυστρά, το Γεράκι κ.ά.) η μορφολογία του φυσικού εδάφους επηρέαζε την πολεοδομική οργάνωση, αποτρέποντας γεωμετρικές χαράξεις του οδικού δικτύου: οι μεγάλες κλίσεις του φυσικού εδάφους οδηγούσαν σε διαμόρφωση των δρόμων με σκαλοπάτια και αποκλεισμό των τροχοφόρων. Συνήθως, όμως, σε τμήματα πόλεων που είχαν εγκαταλειφθεί, σε πόλεις της αρχαιότητας μετά από μακροχρόνια ερήμωση, σε επεκτάσεις πόλεων έξω από τα τείχη και σε νέες πόλεις είναι χαρακτηριστική η έλλειψη πολεοδομικού σχεδιασμού (Μπούρας 1998) και το οδικό δίκτυο ήταν ακανόνιστο. Αν και σε ελάχιστες περιπτώσεις έγινε δυνατό να αποτυπωθεί και να μελετηθεί επαρκώς ο πολεοδομικός ιστός των βυζαντινών πόλεων, οι συνήθως αποσπασματικές ενδείξεις οδηγούν στο ίδιο συμπέρασμα της ύπαρξης ακανόνιστου οδικού δικτύου, με σπανίως ευθύγραμμες οδούς, κάποτε αδιεξόδους, μεταβλητού πλάτους. Υπήρχε δυναμική και όχι προσχεδιασμένη ανάπτυξη των πόλεων (Μπούρας 2006). Η έλλειψη σχεδιασμού μετά το τέλος των σκοτεινών χρόνων και η εφαρμογή μόνο στοιχειωδών κανόνων από τους κατοίκους για εξασφάλιση της λειτουργικότητας αποδίδεται από τον καθηγητή Χ. Μπούρα σε πιθανούς λόγους: στην έλλειψη αρχής που θα μελετούσε ή θα επέβαλλε πολεοδομικό σχεδιασμό, στην έλλειψη μηχανισμών απόκτησης γης για κοινόχρηστους και κοινωφελείς χώρους, στην αδράνεια των υφιστάμενων ερειπίων παλαιότερων εποχών ή στους περιορισμούς του φυσικού εδάφους και στην αδυναμία διαχείρισης δομών μεγάλης κλίμακας, ως χαρακτηριστικού του μεσαιωνικού τρόπου σκέψης. Πρωταρχικός στόχος στους οικισμούς με δυναμική ανάπτυξη ήταν η κάλυψη βασικών αναγκών και όχι η αισθητική καταξίωση.

Ένας σχεδιασμός ή προγραμματισμός φαίνεται ότι συνδεόταν με τις αμυντικές εγκαταστάσεις. Υπήρχε πρόβλεψη για ξεχωριστή ακρόπολη, αμυντικά τείχη και την εξασφάλιση νερού. Η ασφάλεια αποτέλεσε βασικό παράγοντα: στις πόλεις της βυζαντινής περιόδου υπήρχε πάντοτε ακρόπολη, που χωριζόταν από τον οικισμό με τείχος ή βρισκόταν σε απόσταση από αυτόν. Η ακρόπολη συνήθως είχε και φυσική οχύρωση και ενσωμάτωνε αμυντικές κατασκευές υφιστάμενες από την αρχαιότητα ή από προγενέστερη βυζαντινή εποχή. Ειδικά στα ζητήματα της άμυνας κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, το κράτος διέθετε μηχανισμό επιβολής ρυθμίσεων. Η ασφάλεια αποτέλεσε το βασικό κριτήριο για τις νέες πόλεις της υστεροβυζαντινής περιόδου, άρα προϋπόθεση ήταν η φυσικά οχυρή θέση (όπως το Γεράκι κ.ά.). Οι πόλεις κτίζονταν σε πλαγιά λόφου, ενώ η ύπαρξη ποταμών ή χειμάρρων στη βάση των λόφων ενίσχυε την οχύρωση και εξασφάλιζε την υδροδότηση, τουλάχιστον σε περιόδους ειρήνης (Αρτα, Διδυμότειχο, Βέροια, Δράμα).

Εικόνα 2.3. Άποψη του Μυστρά από τα βορειοδυτικά. Πηγή: Α. Ορλάνδος (1937).

Οι δρόμοι της πόλης της βυζαντινής εποχής ήταν μικρού, μεταβλητού πλάτους, περάσματα μεταξύ των κατοικιών. Το κύριο χαρακτηριστικό ήταν η μεγάλη πυκνότητα δόμησης. Κοινόχρηστοι ελεύθεροι χώροι και πλατείες δεν έχουν εντοπιστεί. Ο δημόσιος βίος στην υστεροβυζαντινή περίοδο ήταν περιορισμένος σε διάρκεια και ποικιλία εκδηλώσεων. Αποτέλεσμα της εσωστρέφειας της κοινωνίας ήταν η δραστική μείωση των δημόσιων χώρων και κυρίως των πλατειών, γεγονός που ενισχύθηκε από την αναγκαστική πυκνότητα δόμησης μέσα στους περιτειχισμένους ορεινούς οικισμούς. Συνήθης ήταν η κατάληψη των ελεύθερων χώρων και των δρόμων με μεγάλο πλάτος της αρχαιότητας από κτίσματα της βυζαντινής περιόδου. Για τις συναθροίσεις υπήρχαν μόνο οι εκκλησίες και ο περιβάλλον χώρος τους, οι δρόμοι, οι συνήθως εκτός των τειχών αγορές και ορισμένοι κλειστοί χώροι, όπως τα καπηλειά και τα λουτρά.

Στο Βυζάντιο δεν κατασκεύαζαν οδικές αρτηρίες. Η ρωμαϊκή αυτοκρατορία κληροδότησε στο Βυζάντιο ένα σημαντικό οδικό δίκτυο, το οποίο συνέχισε να χρησιμοποιείται. Το οδικό δίκτυο ήταν ένα στοιχείο της ρωμαϊκής αρχαιότητας που διατηρήθηκε στο Μεσαίωνα. Ένας από τους σημαντικότερους δρόμους, η Εγνατία οδός, είχε ήδη από τον 5^ο αιώνα αρχίσει να παρακμάζει: Ο ρήτορας Μάλχος ο Φιλαδελφεύς αναφέρει για την Εγνατία, «δύσοσδος και στενή οδός επί την Νέαν Ήπειρον ἀπάγουσα» (Λουγγής 1994-5).

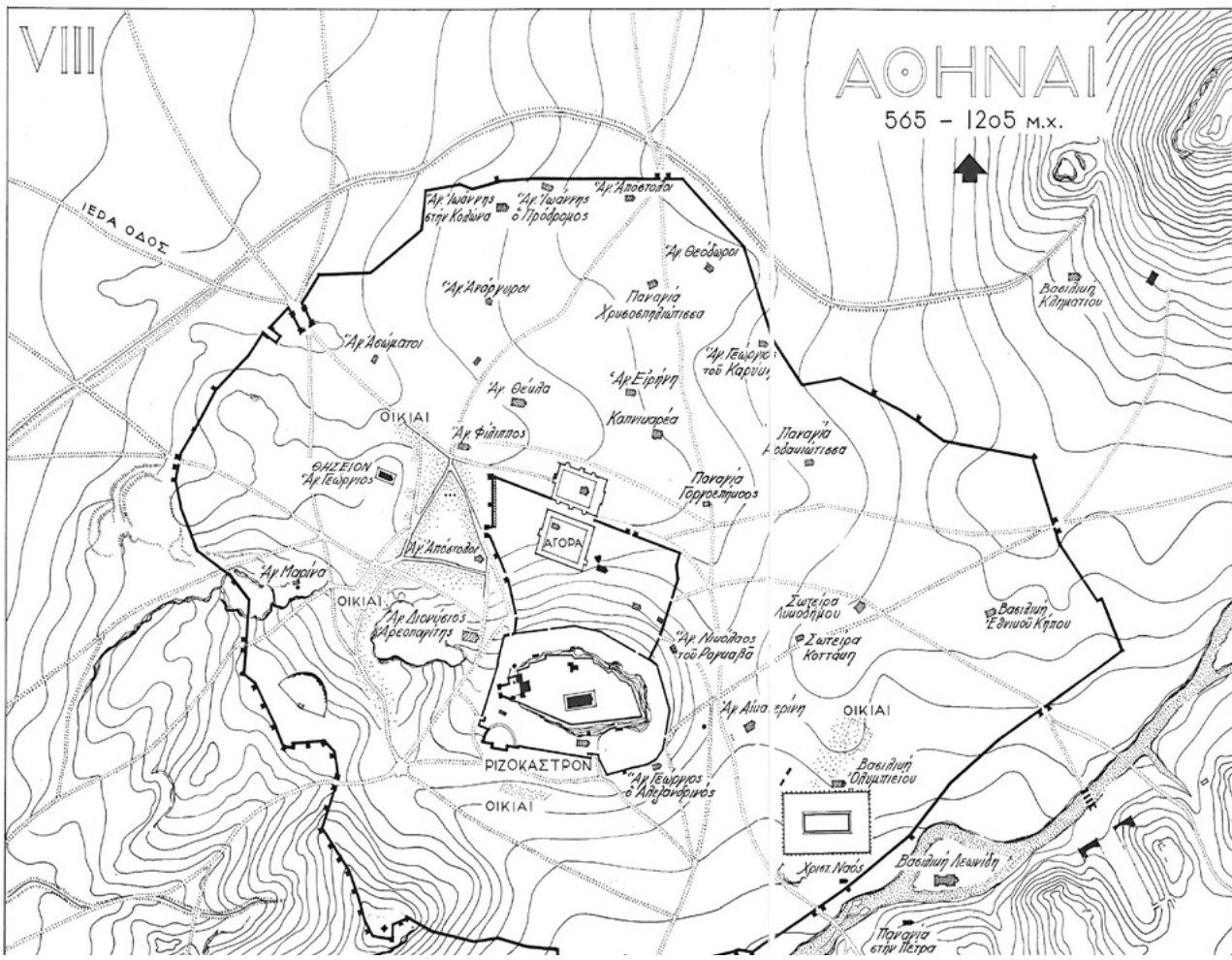
2.2 Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Μυστράς

Η Θεσσαλονίκη αποτελεί, σε όλη τη μακράιωνη διαδρομή της, πόλη με επιφανή θέση στον ευρύτερο γεωγραφικό της χώρο, στα Βαλκάνια. Η θέση της Θεσσαλονίκης ως δεύτερης πόλης της αυτοκρατορίας, κυρίως στην υστεροβυζαντινή περίοδο, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Η Αθήνα οφείλει την καλή της τύχη στο ιστορικό γεγονός της επιλογής της ως «βασιλικής καθέδρας», πρωτεύουσας του νεοελληνικού κράτους, χάρη στη σύνδεσή της με την αρχαιότητα. Παρά τις επιδρομές που επέδρασαν στην πνευματική, οικονομική και πολεοδομική παρακμή της πόλης (ως παράδειγμα αναφέρεται η παρακμή της Εγνατίας οδού και η χρήση των οικοδομικών υλικών του δαπέδου της), η Θεσσαλονίκη αποτελούσε πάντοτε τον κόμβο της περιοχής, τόσο θαλάσσιο όσο και χερσαίο. Η αναδιοργάνωση της πόλης, που είχε ως κεντρική λεωφόρο την Εγνατία, forum και το συγκρότημα κτηρίων της εποχής του Γαλερίου, έγινε με οικοδόμηση κτηρίων μεγάλης κλίμακας και με ολοκλήρωση της

οχύρωσης. Δεύτερη οδός, παράλληλη της Εγνατίας, έωνε δύο νέες πύλες της πόλης και είχε σχέση με το forum και το συγκρότημα του ναού του Αγίου Δημητρίου. Η πόλη ήταν περιτειχισμένη από την εποχή του Θεοδοσίου με ισχυρή ακρόπολη, το Επταπύργιο. Η περιτειχισμένη πόλη περιελάμβανε εκτός από τα παλιά μνημεία (θέατρο, υπόδρομο, κ.α.) και μοναστήρια (Μπούρας 1994) (βλ. εικόνα 2.2). Είχε κεντρικές λεωφόρους με στοές και πλούσιες κατοικίες, αποτελώντας διοικητικό, εμπορικό και πολιτιστικό κέντρο με μεγάλη ενδοχώρα. Οι περιοχές κατοικίας στη Θεσσαλονίκη σχημάτιζαν συνήθως επιμέρους σύνολα, με όνομα συχνά του αγίου στον οποίο ήταν αφιερωμένος ο ναός της συνοικίας. Αυτό δεν ήταν ο κανόνας αλλά αρκετά σύνηθες (Ματθαίου 2006).

Η Αθήνα στη διάρκεια της μέσης βυζαντινής περιόδου, από τα μέσα του 10^{ου} αιώνα μέχρι το 1204 ήταν σημαντική επαρχιακή πόλη της αυτοκρατορίας. Τα στοιχεία του παρόντος κεφαλαίου για τη βυζαντινή Αθήνα προέρχονται από την παλαιότερη μελέτη του Ι. Τραυλού (1960, 1993) και κυρίως, τη νεότερη του καθηγητή Χ. Μπούρα (2010). Και οι δύο είναι συνθετικές εργασίες, ενώ στη δεύτερη «συγκεντρώθηκε πρωτογενές αναξιόποιητο υλικό και η παλαιά γνώση, μετά από αναθεώρηση, αξιολόγηση και προβληματισμό», όπως αναφέρει στην εισαγωγή του ο Χ. Μπούρας.

Η ακμή που χαρακτήρισε τη βυζαντινή αυτοκρατορία στη διάρκεια του 11^{ου} αι. παρατηρήθηκε και στη δεύτερη σε σημασία πόλη της Ελλάδας, την Αθήνα, γεγονός που επιβεβαιώνει η αρχαιολογική μαρτυρία. Οι περίτεχνες εκκλησίες του 11^{ου} αι., η επέκταση της πόλης σε νέες οικιστικές περιοχές έξω από το υστερορωμαϊκό τείχος και η ενίσχυση της οχύρωσης της Ακρόπολης πιστοποιούν ότι η μεσοβυζαντινή περίοδος υπήρξε εποχή ανόρθωσης και ηρεμίας. Ήταν έδρα μητροπολίτης, τόπος διαμονής της τοπικής αριστοκρατίας και εστία πανελληνίου προσκυνήματος της Παναγίας (Μπούρας 2010).

Εικόνα 2.4. Χάρτης της Αθήνας της βυζαντινής περιόδου. Πηγή: Ι. Τραυλός (1960,1993).

Εικόνα 2.5. Ερείπια βυζαντινών κατοικιών της Αθήνας. Πηγή: Ι. Τραυλός (1960, 1993).

Στην Αθήνα, από την ύστερη αρχαιότητα και μετά, ο αρχαίος πολεοδομικός ιστός άλλαξε και η αλλαγή ολοκληρώθηκε στη μεσοβυζαντινή περίοδο. Ορισμένοι δρόμοι διατηρήθηκαν από την αρχαιότητα (όπως η οδός Παναθηναίων). Η επιβίωση πολλών δρόμων της αρχαιότητας, οι οποίοι είχαν δημιουργηθεί με δυναμική ανάπτυξη, έδινε και στον μεσαιωνικό ιστό ακανόνιστο σχήμα. Πολλοί δρόμοι της αρχαιότητας καταλήφθηκαν από κατοικίες, με αποτέλεσμα οι ανασκαφές να εντοπίζουν πληθώρα αποθηκευτικών πύθων τοποθετημένων στα οδοστρώματα, ακόμα και πάνω στα αναλήμματα υπάρχουσών οδών. Έχει διαπιστωθεί ότι δρόμοι περνούσαν από τη θέση των πυλών του υστερορωμαϊκού τείχους (Τραυλός 1960,1993, Μπούρας 2010, Κοντογεωργούλου 2011).

Στη γενική εικόνα της πόλης κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, όπως και μεταγενέστερα στα χρόνια της Φραγκοκρατίας, δέσποζε το κάστρο, η Ακρόπολη. Πιθανά πάνω στην Ακρόπολη κατά την εξεταζόμενη περίοδο υπήρχαν κατοικίες για τη διαμονή της φρουράς του κάστρου, των «καστηρνών» όπως τους αποκαλούσε ο Χωνιάτης, ωστόσο ούτε γραπτές μαρτυρίες έχουν διασωθεί ούτε αρχαιολογικά τεκμήρια υπάρχουν, αφού η κατεδάφιση όλων των μεσαιωνικών καταλοίπων στην Ακρόπολη άρχισε ήδη από το 1834 με τον Κυριακό Πιττάκη, ενώ η μεγάλη ανασκαφή των ετών 1885-90 εξαφάνισε όλες τις επιχώσεις, φθάνοντας παντού στον φυσικό βράχο (Μπούρας 2010).

Στα βόρεια και νότια της Ακρόπολης και σε γειτνίαση με αυτή εκτεινόταν το οχυρωμένο από την τελευταία περίοδο της αρχαιότητας τμήμα της πόλης. Γύρω, σε αρκετά εκτεταμένη περιοχή, μέσα στα όρια της αρχαίας πόλης, αναπτυσσόταν οι νέοι μεσοβυζαντινοί οικιστικοί πυρήνες. Τα μοναστήρια ή οι μεμονωμένες εκκλησίες ήταν ενταγμένα μέσα σε αυτόν τον ευρύτερο χώρο. Όπως γράφει ο καθηγητής Χ. Μπούρας, «Στη μεσοβυζαντινή περίοδο, παρά την αποδέσμευση από τα τείχη, η πόλη πήρε τον χαρακτήρα πυκνοδομημένων οικιστικών ενότητων, με ελεύθερους χώρους και καλλιεργημένες εκτάσεις μεταξύ τους. Τα ίδια ευρήματα μαρτυρούν ότι οι κατοικίες είχαν μικρά τα μεγέθη, ευτελή την κατασκευή (ανακύκλωση του οικοδομικού υλικού,

επανάχρηση αρχαίων τοίχων, δαπέδων, φρεάτων κλπ.). Από τις γραπτές πηγές αλλά και από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα δεν προκύπτει ότι υπήρχε στην Αθήνα «μέση» οδός με εκατέρωθεν εμπορικές δραστηριότητες και ενδεχομένως πρόσβαση σε κάποιον σπουδαίο ναό, όπως στη Θεσσαλονίκη και τις Σέρρες... Η απουσία πολεοδομικού σχεδίου επιβεβαιώνεται όχι μόνον από την στενότητα και την ακαταστασία αλλά και από την συνύπαρξη των κατοικιών με ρυπογόνες βιοτεχνικές εγκαταστάσεις και με ταφές, παρά τις ισχύουσες από παλιά γενικές διατάξεις» (Μπούρας 2010).

Ο Χ. Μπούρας βασίζει την έρευνά του στα σωζόμενα μνημεία και τις λίγες γραπτές πηγές που αναφέρονται στην Αθήνα. Διακρίνει τον κατοικημένο χώρο της μεσαιωνικής Αθήνας σε εννέα οικιστικές ενότητες, με βάση τα διακριτά σύνολα ερειπίων που προέκυψαν από ανασκαφές. Από αυτές οι τέσσερις βρίσκονται στην Ακρόπολη και μέσα στα όρια του υστερορωμαϊκού τείχους (Ακρόπολη, περιοχή Πλάκας και κέντρου της πόλης, Βιβλιοθήκη Αδριανού και Μοναστηράκι, Ρωμαϊκή Αγορά), ενώ οι υπόλοιπες πέντε είναι οι εκτός του τείχους μεσοβυζαντινές επεκτάσεις της Αθήνας (Αθηναϊκή Αγορά, Άρειος Πάγος και Θησείο, περιοχή πλατείας Συντάγματος, Εθνικού Κήπου και Ζαπτείου, νότια κλιτύς της Ακρόπολης, Ολυμπεϊόν και Κεραμεικός). Στις περισσότερες από τις οικιστικές περιοχές τα λείψανα των κατοικιών συνυπάρχουν με τα κατάλοιπα παραγωγικών κτισμάτων ή εγκαταστάσεων.

Δεν υπάρχουν ανασκαφικές μαρτυρίες για χώρο εβδομαδιαίας ή και καθημερινής αγοράς στην Αθήνα κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Όπως γράφει ο Μπούρας, «αν και πρέπει να αναζητηθεί μια αγορά ή ένας κατάλληλος χώρος στην εντός του υστερορωμαϊκού τείχους πόλη, η άποψη του Ι. Τραυλού περί συνεχούς χρήσεως της Ρωμαϊκής Αγοράς ως παζαριού από την Αρχαιότητα ως την όψιμη Τουρκοκρατία δεν τεκμηριώνεται».

Από τον 11^ο μέχρι το τελευταίο τέταρτο του 12^{ου} αιώνα δεν υπήρξαν σημαντικές αλλαγές στην Αθήνα. Οι οικιστικές περιοχές που αναπτύχθηκαν έξω από το υστερορωμαϊκό τείχος από τον 11^ο αιώνα ήταν σε πλήρη ακμή, με κατοικίες και εργαστήρια. Οι μεσαιωνικές ταφές γινόταν μέσα στην πόλη και διαπιστώνεται διασπορά τους, που μαρτυρεί και την έλλειψη κανόνων χρήσεων γης ή υγιεινής και γενικά κανονισμών στη μεσαιωνική πόλη.

Οι περισσότερες βυζαντινές εκκλησίες των Αθηνών βρισκόταν μέσα στα όρια του ρωμαϊκού τείχους (Τραυλός, χάρτης). Τουλάχιστον οκτώ εκκλησίες χρονολογούνται στον 12^ο αιώνα, με σημαντικότερη την Γοργοεπήκοο (στο τελευταίο τέταρτό του). Η ανέγερση εκκλησιών στην πόλη και γύρω από αυτήν στον 12^ο αιώνα ήταν οπωσδήποτε ένδειξη οικονομικής ευμάρειας. Τα εκκλησιαστικά κτήρια της Αθήνας (ο Μπούρας σχολιάζει τουλάχιστον σαράντα εκκλησίες) διακρίνονται για την καλή κατασκευή και για τις καλλιτεχνικές προθέσεις των δημιουργών τους.

Εικόνα 2.6. Η Γοργοεπήκοος. Πηγή: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (2012), Αθήνα. Από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου 1859-1988.

Εικόνα 2.7. Η Γοργοπήκοος και η Μητρόπολη (έργο του 19^{ου} αι.). Πηγή: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (2012), Αθήνα. Από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου 1859-1988.

Εικόνα 2.8, 2.9. Η Καπνικαρέα. Πηγή: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (2012), Αθήνα. Από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου 1859-1988.

Εικόνα 2.10. Οι Άγιοι Θεόδωροι. Πηγή: Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (2012), Αθήνα. Από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου 1859-1988.

Εικόνα 2.11. Οι Άγιοι Απόστολοι Σολάκη. Πηγή: *Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος* (2012), Αθήνα. Από το Φωτογραφικό Αρχείο του Εθνικού Ιστορικού Μουσείου 1859-1988.

Ο καθηγητής Χ. Μπούρας διαπιστώνει ότι σε γενικές γραμμές, με τα υπάρχοντα στοιχεία, δεν μπορεί να ανακτηθεί ευρέως η μορφή του πολεοδομικού ιστού, ούτε να τεκμηριωθούν οι χρήσεις όλων των κτηρίων, τα λείψανα των οποίων βρέθηκαν στις διάφορες ανασκαφικές έρευνες. Πάντως, υπάρχει ασάφεια στη μορφή του πολεοδομικού ιστού, που δεν επιτρέπει παρατηρήσεις για ελεύθερους χώρους. Άλλωστε, μόνο η απουσία ευρημάτων κτηρίων δεν μπορεί να πιστοποιήσει την ύπαρξη ελεύθερων χώρων.

Ο Μυστράς, πόλη της υστεροβυζαντινής περιόδου, υπήρξε πρωτεύουσα του Δεσποτάτου του Μορέως. Από τη σύγκριση των περιγραφών των περιηγητών με τη σημερινή κατάσταση τεκμαίρεται ότι διατηρείται η δομή της υστεροβυζαντινής πόλης. Τα κτήρια που προστέθηκαν στο πολεοδομικό συγκρότημα μέσα στα τείχη, στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, είναι περιορισμένα και ευδιάκριτα. Ο Μυστράς διαφοροποιούμενος από τη συνήθη πρακτική στην υστεροβυζαντινή περίοδο είχε ένα φόρο μπροστά στα παλάτια και μικρότερα πλατώματα που παρέμεναν αδόμητα γύρω από τις εκκλησίες. Η διατήρηση του φόρου με έλλειψη κτισμάτων είναι προφανώς αποτέλεσμα απαγόρευσης. Η πόλη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού διασώζει οκτώ βυζαντινές εκκλησίες, τα παλάτια των δεσποτών, μεγάλο αριθμό κατοικιών του 14^{ου} και 15^{ου} αι. και το κάστρο της Φραγκοκρατίας (για το Μυστρά βλ. τις παλαιότερες μελέτες του Α. Ορλάνδου και τις νεότερες της Γ. Μαρίνου).

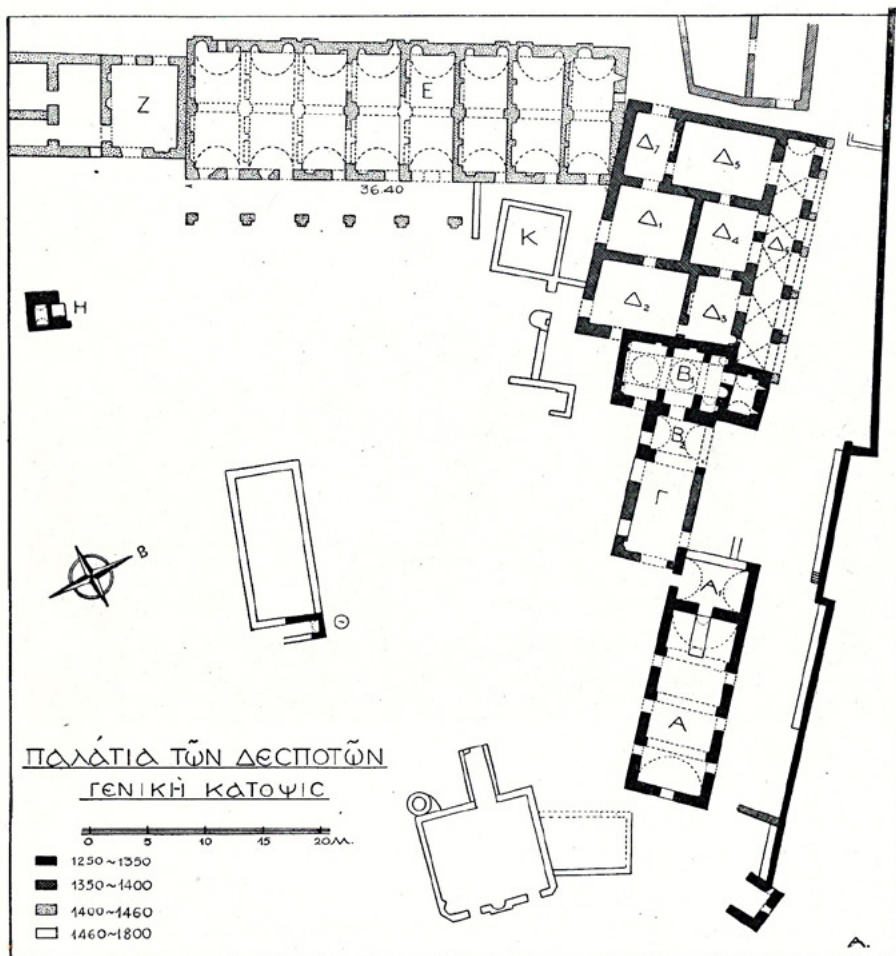
Γραπτές μαρτυρίες για τη χάραξη και μορφή του οδικού δικτύου δεν υπάρχουν, με εξαίρεση τους όρους περιγραφής των δρόμων. Επίσης, μικρό ποσοστό των οδών έχει αποκαλυφθεί από ανασκαφές. Η διατήρηση

όμως μεγάλου αριθμού οικοδομικών καταλοίπων επιτρέπει την ανασύσταση της χάραξης της μέσης, των αμφοδων και των ρυμών της πόλης. Το δίκτυο ήταν σε πολύ μικρό ποσοστό αμαξιτό και ο συνήθης τρόπος μετακίνησης των κατοίκων ήταν πεζή ή με ζώα στους δρόμους με μεγάλες κλίσεις (Αρβανιτόπουλος 2004).

Στην πόλη δεσπόζουσα θέση είχαν τα παλάτια και ο φόρος και όχι οι εκκλησίες, οι οποίες βρίσκονταν στις παρυφές του οικισμού. Στο Μυστρά, που ήταν έδρα δεσπότη και ίσως ιδιαίτερου διοικητή του αστικού συγκροτήματος με ευρύτερες δικαιοδοσίες, η κατάσταση ήταν διαφορετική από άλλες πόλεις, όπου ίσχυσαν η ανεπάρκεια του κράτους και η έλλειψη κατάλληλων μηχανισμών εξουσίας. Εδώ φαίνεται να υπήρξε σχεδιασμός των τειχών, του δικτύου ύδρευσης και της διαμόρφωσης του φόρου και του συγκροτήματος των παλατιών. Τα υπόλοιπα στοιχεία του οικισμού ακολούθησαν δυναμική ανάπτυξη. Ωστόσο οι κάτοικοι εφάρμοσαν ορισμένες αρχές: η μέση οδός και οι ρύμες δεν μετατράπηκαν αυθαίρετα σε αδιέξοδα με την οικοδόμηση ιδιωτικών κτηρίων, οι τάφοι δεν εξαπλώθηκαν πέραν των συνήθων χώρων των ναών και μοναστηριών (Αρβανιτόπουλος 2004).

Εικόνα 2.12. Μυστράς. Γενική άποψη των παλατιών. Πηγή: Α. Ορλάνδος (1937).

Εικόνα 2.13. Μυστράς. Γενική κάτοψη των παλατιών. Πηγή: Α. Ορλάνδος (1937).

Στην ανάπτυξη της πρωτεύουσας του Δεσποτάτου του Μορέως επέδρασαν οι υπάρχουσες δεσμεύσεις, όπως η διαμόρφωση του φυσικού εδάφους και η ύπαρξη των πυλών του τείχους, λόγοι λειτουργικοί, όπως η διεξαγωγή του εμπορίου στη μέση οδό και ενδεχομένως στο φόρο και λόγοι ιστορικοί, όπως η ανάγκη επιβολής των διοικούντων στους γηγενείς. Άλλωστε, η διατήρηση του φόρου του Μυστρά ως αδόμητης έκτασης μαρτυρεί την επιβολή απαγορεύσεων.

Εικόνα της πόλης των Σερρών καταγράφεται από τον καθηγητή Ρ. Odorico, με την Ακρόπολη (καστέλι) και την πόλη κάτω από την ακρόπολη (κάστρο ή κάτω κάστρο). Η μέση οδός (η Εγνατία) διέσχιζε την πόλη στον άξονα ανατολής - δύσης. Οι εμπορικές δραστηριότητες και τα εργαστήρια ήταν χωροθετημένα στην πύλη του φόρου. Τα εργαστήρια ήταν ισόγεια (κατώγεια) ή διώροφα (ανωγαιοκατώγια ή ανώγεια). Διέθεταν αυλή, πηγάδι και φούρνο. Τα δημόσια κτήρια (λουτρά, ξενοδοχεία), οι κρήνες, οι πολυάριθμες εκκλησίες και τα μοναστήρια συμπλήρωναν τον πολεοδομικό ιστό (Σαμαράς 2004).

2.3. Τα κατάλοιπα της αρχιτεκτονικής της βυζαντινής περιόδου: οχυρώσεις, εκκλησίες, κατοικίες

Στα κατάλοιπα της αρχιτεκτονικής της βυζαντινής περιόδου⁶ περιλαμβάνονται κυρίως εκκλησιαστικά μνημεία και οχυρωματικά έργα και σε μικρότερο βαθμό κατοικίες αρχόντων και λοιπές κατοικίες. Για λόγους μεθόδου, όπως αναφέρει ο καθηγητής Χ. Μπούρας (Μπούρας 2013), έχει γίνει αποδεκτός ο χωρισμός του αντικειμένου σε χρονικές περιόδους:

- Στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική, από τον 4^ο μέχρι τον 6^ο αιώνα, η οποία χαρακτηρίστηκε από τη συνένχιση τύπων και μορφών της υστερορωμαϊκής περιόδου.
- Στην πρωτοβυζαντινή αρχιτεκτονική του 6^{ου} και του 7^{ου} αι., στην οποία ανήκει το κορυφαίο έργο του Βυζαντίου, η Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης. Στη διάρκειά της καθιερώθηκε η χρήση του τρούλου στη

ναοδομία.

- Στην αρχιτεκτονική της μεταβατικής περιόδου από τον 7^ο μέχρι τα μέσα του 9^{ου} αι. Η περίοδος υπήρξε «σκοτεινή» για την αυτοκρατορία, λόγω των συνεχών πολέμων, του κινήματος της Εικονομαχίας και της μεγάλης συρρίκνωσης του κράτους.
- Στη μεσοβυζαντινή περίοδο, στα χρόνια των Μακεδόνων και των Κομνηνών, με ακμάζουσα τέχνη τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις επαρχίες (από τα μέσα 9^{ου} έως τον 12^ο αι).
- Στην αρχιτεκτονική της υστεροβυζαντινής περιόδου (1204-1453). Στη διάρκεια της δημιουργήθηκαν νέα καλλιτεχνικά κέντρα, όπως η Άρτα, ο Μυστράς, η Θεσσαλονίκη.

Οι δύο τελευταίες περιόδους (μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή) κατέλειπαν στην Ελλάδα αξιόλογα μνημεία, τα οποία αποτελούν τμήμα της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της χώρας μας. Τα κύρια αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων είναι κατασκευές οχυρωματικού χαρακτήρα, εκκλησιαστικά κτήρια, μοναστηριακά συγκροτήματα, κοιμητήρια, κοσμικά κτήρια, κατάλοιπα βιοτεχνικής δραστηριότητας, εγκαταστάσεις ύδρευσης, τμήματα χερσαίου οδικού δικτύου, λιμενικές εγκαταστάσεις.

Οι κύριες κατασκευές οχυρωματικού χαρακτήρα είναι οχυρωματικοί περίβολοι και κτίσματα που δεν αποτελούν τμήμα ευρύτερου οχυρωματικού συγκροτήματος. Οι οχυρωματικοί περίβολοι, τα κάστρα, ήταν συνήθως ανωδομή οχυρωματικών τειχών αρχαίων πόλεων. Η ποικιλία του μεγέθους τους σχετιζόταν με το φυσικό έδαφος και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα κάθε πόλης (Άρτας, Αστακού, Ναυπάκτου, Αμφιλοχίας, κ.α.). Οι περίβολοι αποτελούνταν από μια γραμμή τειχών ή από δύο ή περισσότερες εσωτερικές (διατειχίσματα): στη Ναύπακτο υπήρχαν τέσσερις επάλληλες γραμμές τειχών.

Τα εμπορικά καταστήματα δεν ανήκαν σε συγκροτήματα αγοράς αλλά ήταν χωροθετημένα γραμμικά κατά μήκος των δρόμων. Τα βιοτεχνικά εργαστήρια βρισκόταν ανάμεσα στις κατοικίες. Στις πόλεις της υστεροβυζαντινής περιόδου η αγορά λειτουργούσε συχνά έξω από τα τείχη. Οι εμπορικές δραστηριότητες αναπτύσσονταν συνήθως έξω από τα τείχη, όπως στο Μυστρά και σε άλλες πόλεις (Κιουσοπούλου 2004).

Δεν υπήρχε η διάκριση της αρχαιότητας μεταξύ πόλεων και νεκροπόλεων και οι ταφές γινόταν γύρω από εκκλησίες, μέσα από τα τείχη και σε κάθε διαθέσιμο αδόμητο χώρο της πόλης. Σε σχέση με τους χώρους ταφής των νεκρών, το χαρακτηριστικό γνώρισμα του τέλους της αρχαιότητας ήταν η σταδιακή εισαγωγή των νεκρών στην πόλη, γεγονός που ίσχυσε στον χριστιανικό κόσμο από τον 6^ο αιώνα και μετά. Το επόμενο στάδιο αποτέλεσε η ταφή σε εγκαταλελειμμένους χώρους της πόλης (π.χ. στην έκταση της αρχαίας αγοράς) και στη συνέχεια στους χώρους των εκκλησιών. Οι πιστοί επιθυμούσαν να βρίσκεται η τελευταία τους κατοικία στη μικρότερη δυνατή απόσταση από καθαγιασμένους τόπους, σημεία φιλοξενίας ιερών λειψάνων και λατρευτικούς χώρους.

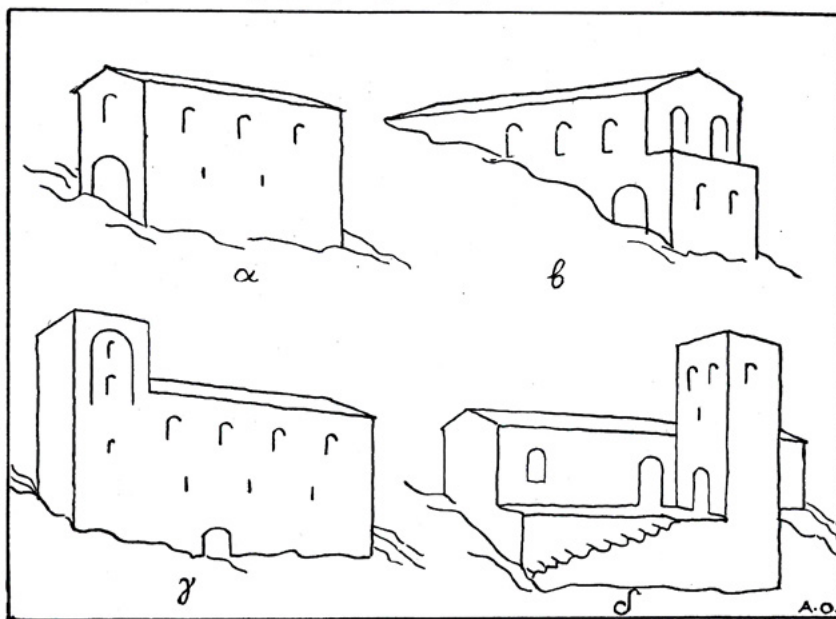
Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια ήταν ενταγμένα στον πολεοδομικό ιστό, όπως οι εκκλησίες της Αθήνας τις οποίες έχει επισημάνει ο Ι. Τραυλός (Τραυλός 1960, 1993). Όπως επισημαίνει ο G. Dagron, οι ναοί των βυζαντινών πόλεων ακόμα και οι μητροπολιτικοί ενσωματώνονται πλήρως στον πολεοδομικό ιστό, χωρίς να βρίσκονται στη δεσπόζουσα θέση του αστικού συγκροτήματος, όπως στη Δύση. Στο Μυστρά, η Ευαγγελίστρια και η Μητρόπολη του Αγίου Δημητρίου δεν διακρίνονται από τη μάζα των υπόλοιπων κτηρίων, ιδιωτικών ή μη, και αν δεν υπήρχε ο περίβολός τους, και αυτός ταπεινός, δεν θα διέθεταν ούτε περιβάλλοντα χώρο, περικυκλωμένοι από τα κοσμικά κτήρια (Αρβανιτόπουλος 2004). Το ίδιο ισχύει και για τις μονές, όπως στη Μονεμβασιά. Σε όλη τη βυζαντινή εποχή οι εκκλησίες αποτελούσαν σημεία αναφοράς και κοινωνικής ζωής της πόλης και συχνά στα κείμενα γίνεται λόγος για τους αύλειους χώρους των εκκλησιών, όπου γινόταν συγκέντρωση πληθυσμού για λόγους εμπορικούς ή διασκέδασης (Κιουσοπούλου 2004).

Σε αντίθεση με την άριστη κατασκευή των εκκλησιών της μεσοβυζαντινής εποχής, οι κατοικίες είχαν κατά κανόνα μέτρια έως κακή δομή και ευτελή υλικά. Μορφολογικά στοιχεία δεν έχουν διασωθεί ή δεν έχουν ποτέ μελετηθεί. Δεν μπορεί να γίνει καταγραφή γενικών χαρακτηριστικών της βυζαντινής κατοικίας, δεδομένων των μεγάλων διαφορών στην αχανή αυτοκρατορία. Αν στην Κωνσταντινούπολη του 5^{ου} και του 6^{ου} αι. υπήρχαν μεγάλες και πολυτελείς κατοικίες, στον ελλαδικό χώρο τα περιορισμένα κατάλοιπα πιστοποιούν ότι οι κατοικίες ήταν ισόγειες ή διώροφες, μικρού μεγέθους, κτισμένες με ευτελή υλικά (για το λόγο αυτό και δεν διατηρήθηκαν), συνήθως ξυλόστεγες, με ή χωρίς εσωτερική αυλή και πηγάδι. Φαίνεται ότι διατηρήθηκε η εσωστρέφεια της αρχαίας απλής κατοικίας. Στις κατοικίες απουσιάζει σε γενικές γραμμές η τάση για ανάδειξη των κτηρίων μέσω πολεοδομικών προβλέψεων. Αν και δεν απουσιάζει η προσπάθεια για μορφολογική ανάδειξη και αισθητική καταξίωση, δεν αποτελεί τον κανόνα. Οι χώροι κατοίκησης βρισκόταν στον όροφο, ενώ στο ισόγειο υπήρχαν οι αποθηκευτικοί χώροι. Συνήθως ενσωματωμένοι στο δάπεδο βρισκόταν οι ειδικοί χώροι αποθήκευσης, οι πίθοι. Διαφορετική είναι η εικόνα των κατοικιών του Μυστρά, όπως αναφέρεται παρακάτω, όπου οι

λιθόκτιστες κατοικίες είχαν όροφο με χώρο διημέρευσης, το τρικλίνιο, ήταν ξυλόστεγες και δεν διέθεταν αυλή (Μπούρας 1994).

Τα στοιχεία για την αστική ιδιοκτησία (κατοικίες και οικοπέδα) στις Μακεδονικές και Θρακικές πόλεις προέρχονται από διδακτορική διατριβή (Ματθαίου 2006), η οποία καταγράφει και τις μελέτες που προηγήθηκαν της δικής της και δημοσίευσαν στοιχεία για την αστική κατοικία. Σε αντίθεση με τις αγροτικές κατοικίες, οι αστικές ήταν πιο περίτεχνες, σύνθετες ως προς την αρχιτεκτονική τους δομή και ως προς τις σχέσεις συνιδιοκτησίας. Η απλούστερη μορφή ιδιοκτησίας ήταν αυτή στην οποία ιδιοκτήτης του οικοπέδου και της κατοικίας ήταν ο ίδιος. Σε άλλες περιπτώσεις υπήρχε συνιδιοκτησία οικοπέδου και ακινήτου. Σε ένα οικοπέδο ήταν δυνατόν να κτιστούν περισσότερες από μια οικοδομές που σχημάτιζαν αυλή. Υπήρχε η κάθετη συνιδιοκτησία.

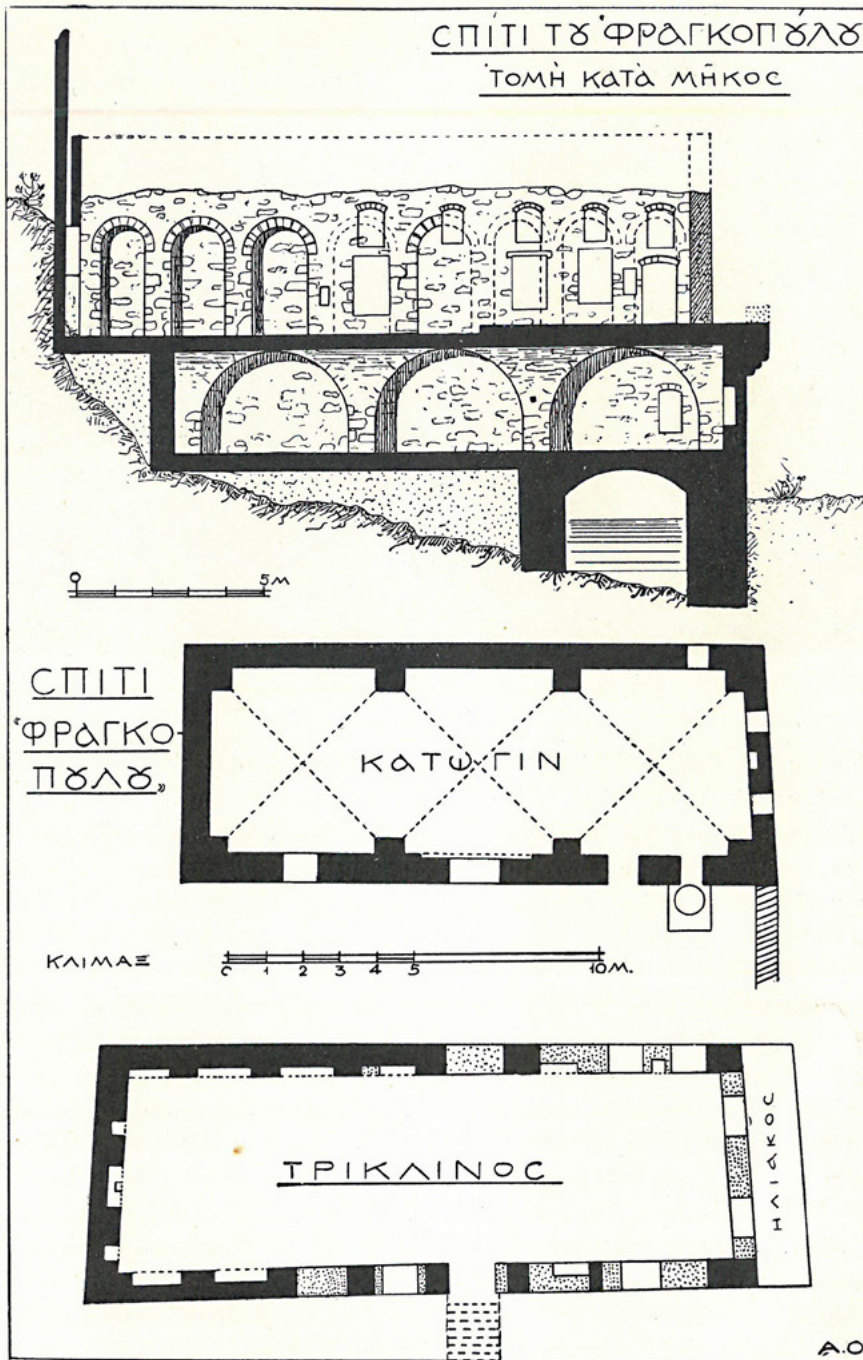
Για τη δομή της κατοικίας συνεισφέρει στην έρευνα ο Μυστράς. Εδώ έχουν διασωθεί πολλές κατοικίες σε κατάσταση ερειπίων, μελετημένες από τον Α. Ορλάνδο. Φαίνεται ότι στο Μυστρά δεν ακολουθήθηκαν οι γενικές αρχές της μεσαιωνικής κατοικίας αλλά επέδρασαν καταλυτικά ιστορικές συγκυρίες. Οι περισσότερες κατοικίες έχουν έντονο φρουριακό χαρακτήρα που οφείλεται στις συνθήκες έλλειψης ασφάλειας, αποτέλεσμα των μεγάλων κοινωνικών αντιθέσεων της εποχής. Υπάρχουν διάφοροι τύποι σπιτιών. Είναι δώροφα, διατάσσονται κάθετα προς το πρανές του λόφου και δεν έχουν αυλή (αίθριον). Τα περισσότερα έχουν ηλιακό, δηλαδή εξώστη που υποστηριζόταν από τοξύλια σε σειρά, εδραζόμενα σε μικρούς λίθινους προβόλους. Ο ηλιακός βρισκόταν στον όροφο, όπου υπήρχαν οι χώροι διαβίωσης, και κυρίως το «τρικλινον», η κύρια αίθουσα διημέρευσης. Το ισόγειο που είχε μικρά ανοίγματα για λόγους ασφαλείας χρησίμευε για αποθήκες και στάβλους. Οι κατοικίες είχαν ξύλινα φέροντα πατώματα, ξύλινες στέγες και λίθινες κτιστές κλίμακες. Οι θόλοι ήταν σπάνιοι (Μπούρας 1994).

Εικόνα 2.14. Μυστράς. Τύποι κατοικιών. Πηγή: Α. Ορλάνδος (1937).

Εικόνα 2.15. *Μυστράς. Το σπίτι του «Φραγκόπουλου». Πηγή: Α. Ορλάνδος (1937).*

Εικόνα 2.16. Μυστράς. Το σπίτι του «Φραγκόπουλου», κατόψεις και τομή. Πηγή: Α. Ορλάνδος (1937).

Τα κατάλοιπα των αθηναϊκών κατοικιών πιστοποιούν μεγάλη ποικιλία σχημάτων και αρχιτεκτονικών λύσεων. Τις τελευταίες υπαγόρευε η ανάγκη, η ευκολία εύρεσης οικοδομικού υλικού ή θεμελιώσεων και ο διαμορφωμένος με οργανικό τρόπο πολεοδομικός ιστός, χωρίς σχεδιασμό. Η επιβίωση του τύπου κατοικίας της αρχαιότητας στη μεσοβυζαντινή εποχή σύμφωνα με τον Ι. Τραυλό, με βάση τη διαπιστωμένη ομοιότητα της κατόψεως δύο κατοικιών της αγοράς (του 5^{ου} π. Χ. και του 12^{ου} μ.Χ. αιώνων), την οποία υιοθέτησαν και άλλοι μελετητές (Α. Frantz, Α. Kriesis) δεν επιβεβαιώθηκε από περισσότερα παραδείγματα. Για την επιβίωση της αυλής, σύμφωνα με τον Χ. Μπούρα, «είναι ορθότερο να γίνεται λόγος για παρόμοιες αρχιτεκτονικές λύσεις που προέκυψαν υπό ανάλογες συνθήκες χώρου, καθημερινού βίου και οικονομίας. Την αυλή επέβαλαν τάσεις κατοχυρώσεως του ιδιωτικού βίου, ανάγκες ηλιασμού στο συνεχές σύστημα δομήσεως των πόλεων και προσβάσεως σε δωμάτια και σε κλίμακες ανόδου. Η αυλή όμως δεν αποδεικνύει την τυπολογική συνέχεια, δεδομένου ότι εφαρμόσθηκε σε ποικίλους τύπους, τόσο στην αρχαιότητα όσο και κατά την εξεταζόμενη περίοδο, σε ευρύτατο γεωγραφικό

χώρο γύρω από την Μεσόγειο» (Μπούρας 2010).

Η ανάλυση της τυπολογίας, της μορφολογίας και της κατασκευής είναι ιδιαίτερα δύσκολο εγχείρημα για τις μεσοβυζαντινές αθηναϊκές κατοικίες. Το σύνολο του υλικού που διατίθεται για μελέτη προέρχεται από ανασκαφές και συνήθως περιορίζεται σε θεμέλια και ισόγειους χώρους με χρήση αποθήκης, τα λεγόμενα «κατώγεια». Τα ισόγεια ήταν κατασκευασμένα με λασπόκτιστες αργολιθοδομές, πάνω στις οποίες κτίζονταν τοίχοι από ωμόπλινθους. Με την εγκατάλειψη των κατοικιών και την διάλυση των πλινθοδομών, τα κάτω μέρη των τοίχων λιθολογήθηκαν. Έτσι παρέμειναν άθικτα και εντοπίστηκαν από τις ανασκαφές όσα στοιχεία βρισκόταν κάτω από τη στάθμη των δαπέδων των ισόγειων, δηλαδή τα φρέατα, οι πίθοι αποθήκευσης και οι υδατοδεξαμενές (Μπούρας 2010).

Τα υλικά δομής των κατοικιών της βυζαντινής περιόδου παρέμειναν για πολλούς αιώνες τα ίδια, και ήταν λίθοι, ψημένα τούβλα και κεραμίδια. Σε χρήση ήταν, επίσης, οικοδομικό υλικό από παλαιότερες κατασκευές, κυρίως της αρχαιότητας (spolia). Το ξύλο είχε περιορισμένη χρήση, κυρίως στην κατασκευή ξυλοσκεπών, κουφωμάτων και εφελευστικών στοιχείων (ξύλοδεσιές και ξύλινοι ελκυστήρες) (Τρυψιάνη-Ομήρου 2012).

Στις πόλεις υπήρχαν οι δεξαμενές ύδρευσης, στις οποίες κατέληγαν αγωγοί περισυλλογής ομβρίων υδάτων. Στις παραθαλάσσιες πόλεις ορισμένες λιμενικές εγκαταστάσεις αρχαίων χρόνων ήταν σε χρήση τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Σήμερα οι περισσότερες βρίσκονται κάτω από την επιφάνεια της θάλασσας (Βέικου 2007).

2.4 Η *Εξάβιβλος* του Αρμενόπουλου

Η *Εξάβιβλος*, έξι βιβλία με παράρτημα, αποτέλεσε συλλεκτικό έργο πολιτειακού δικαίου γραμμένο από τον νομοφύλακα και κριτή Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο (1345). Στο έργο αυτό ταξινομήσε με συστηματικό τρόπο το αστικό και ποινικό δίκαιο, συγκεντρώνοντας παλαιότερα νομοθετικά έργα και με αποδέκτες τους εφαρμοστές του δικαίου, κυρίως τους δικαστές. Περιείχε παλαιότερες διατάξεις, άλλες ισχύουσες και άλλες όχι. Το κείμενο συνοδεύεται από σχόλια του Αρμενόπουλου και μεταγενέστερα κατά μερικές δεκαετίες, άλλου νομικού. Η σημασία της *Εξάβιβλου* για την απονομή της δικαιοσύνης στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, κυρίως από τα εκκλησιαστικά δικαστήρια και όχι μόνο, υπήρξε μεγάλη. Η *Εξάβιβλος* του Αρμενόπουλου ρύθμιζε τα ζητήματα της οικοδόμησης των παραδουνάβιων χωρών και του ελλαδικού χώρου ακόμα και μετά τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, λόγω της μεγάλης διάδοσής της. Έτσι, μέσω της *Εξάβιβλου*, έφθασε η ιουστινιάνεια νομοθεσία στη νεότερη Ελλάδα.

Ειδικά για την πολεοδομία, το τέταρτο κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου της *Εξάβιβλου* περιέχει διατάξεις που φέρουν τον τίτλο «Επαρχιακά από των του Ασκαλωνίτου Ιουλιανού του αρχιτέκτονος». Από την ερευνήτρια C. Saliou (Saliou 1996) διαπιστώθηκε ότι οι διατάξεις ήταν σε αντιστοιχία προς τα κοινωνικά και οικονομικά δεδομένα της Παλαιστίνης του 5^{ου} και του 6^{ου} αιώνα και ότι η εφαρμογή τους είχε τοπικό και χρονικό περιορισμό. Σύμφωνα με απόψεις, αυτές οι διατάξεις της νομοθεσίας του Αρμενόπουλου δεν έγιναν σεβαστές, γιατί ανήκαν σε άλλη εποχή και άλλη γεωγραφική περιφέρεια.

2.5 Νεότερη Ελλάδα και βυζαντινά μνημεία

Βυζαντινά μνημεία και βυζαντινή αρχιτεκτονική είναι συμβατικοί όροι που χρησιμοποιούνται για τα μνημεία από τον 5^ο μ. Χ αιώνα μέχρι την Άλωση (1453). Το έργο της προστασίας και αποκατάστασης των βυζαντινών μνημείων από το νεοελληνικό κράτος στο χρονικό διάστημα από την έναρξη της οθωνικής περιόδου μέχρι και την έναρξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου χαρακτηρίζεται από υποβαθμισμένο ενδιαφέρον και αποσπασματικότητα. Η μέριμνα για τα βυζαντινά μνημεία ήταν ανάλογη της σημασίας που τους αποδόθηκε: το νεοελληνικό κράτος προσπάθησε να δημιουργήσει εθνική ταυτότητα βασιζόμενη στην ελληνική αρχαιότητα, δημιουργώντας κατάλληλο κλίμα αρχαιολατρίας, η οποία έβλαψε σοβαρά τα βυζαντινά μνημεία. Μέσα σε αυτό το ιδεολογικό περιβάλλον η βυζαντινή κληρονομιά είχε δευτερεύουσα θέση. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των βυζαντινών μνημείων της Αθήνας. Αν και η μεγάλη υποβάθμιση του μεσαιωνικού μνημειακού πλούτου της Αθήνας έγινε στο διάστημα του πολέμου της Ανεξαρτησίας, όταν εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων σε σημαντικό βαθμό ερειπώθηκε, εντούτοις μεγάλος αριθμός εκκλησιών διασώθηκε μέχρι το 1830. Μετά το 1833 οι καταστροφές της βυζαντινής Αθήνας κατά την ανοικοδόμησή της ως πρωτεύουσας του νέου ελληνικού κράτους υπήρξαν μεγάλης κλίμακας (Τραυλός 1960, 1993). Κυριότεροι λόγοι ήταν η αρχαιολατρία, που

οδήγησε την κατεδάφιση βυζαντινών εκκλησιών με σκοπό την ανάδειξη αρχαιοτήτων και την εκκαθάριση αρχαιολογικών χώρων από τα μεσοβυζαντινά στρώματα χωρίς δισταγμό, χωρίς ή με ελάχιστη τεκμηρίωση των στοιχείων τους αλλά και η απαιδευσία των νέων Αθηναίων, μετά τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους, όταν για την ανάγκη εκκλησιασμού μεγαλύτερου αριθμού ενοριτών πραγματοποίησαν εργασίες επέκτασης και παραμόρφωσης των εκκλησιών (όπως του Αγίου Νικολάου Ραγκαβά).

Κατά την αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας του νέου ελληνικού κράτους και την ενσωμάτωση του βυζαντινού παρελθόντος στην ιστορία του έθνους αναπτύχθηκαν ιδεολογικές αντιπαράθεσεις μεταξύ των «εκσυγχρονιστών» και των υποστηρικτών της «ορθόδοξης παράδοσης». Ωστόσο, αυτές οι διαμάχες δεν είχαν άμεσες επιπτώσεις στην προστασία των βυζαντινών μνημείων. Το κρατικό ενδιαφέρον για τα βυζαντινά μνημεία εκδηλώθηκε στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι., μετά από την πίεση των Ευρωπαίων ερευνητών, συνδεδεμένο και με τη Μεγάλη Ιδέα. Σταδιακά, η ιδεολογική σημασία των βυζαντινών μνημείων ενισχύθηκε, μαζί με την ανάπτυξη της επιστημονικής έρευνας.

2.6 Γλωσσάρι αρχιτεκτονικών όρων⁷

Αγυιά. Οδός.

Άμφοδον. Οδός δευτερεύουσας σημασίας σε αστικό συγκρότημα.

Ανώγιν. Ο ανώτερος όροφος κατοικίας.

Βαλανείον. Δημόσιος ή ιδιωτικός λουτρόναος.

Βασιλική οδός. Ο κύριος οδικός άξονας σε αστικό συγκρότημα.

Διαβατικόν. Καλυμμένη οδός, συχνά θολοσκεπής, κάτω από τμήμα κτηρίου ή από ηλιακό.

Ηλιακός. Εξώστης.

Κατώγιν. Το ισόγειο κατοικίας.

Κινστέρνα. Δεξαμενή νερού.

Μέση. Ο κύριος οδικός άξονας σε αστικό συγκρότημα.

Ρυμής. Δρόμος μικρού πλάτους σε αστικό συγκρότημα.

Σύγκολλα κτήρια. Κτίσματα σε μεσοτοιχία, εφαπτόμενα.

Τρίκλιнос. Αίθουσα υποδοχής και κύριος ή και αποκλειστικός χώρος διαμονής των ενοίκων κατοικίας.

Φόρος. Πλατεία.

Λέξεις-κλειδιά

βυζαντινή πόλη, πολεοδομία, αρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Μυστράς

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αρβανιτόπουλος Στ. (2004), *Η πόλη του Μυστρά: όψεις της οργάνωσης και λειτουργίας ενός υστεροβυζαντινού αστικού συνόλου με βάση τις πηγές και τα κοσμικά κτίσματα*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, www.didaktorika.gr
- Βέικου Μυρτώ (2007), *Οικιστικές θέσεις στην Βυζαντινή Ήπειρο από τον 7^ο έως τον 12^ο αιώνα: μια τοπογραφία του μετασχηματισμού*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, www.phdtheses.ekt.gr
- Κιουσοπούλου Τ. (2004), «Η ύστερη βυζαντινή πόλη», *Ιστορία της ελληνικής πόλης* (επιμ. Α.-Φ. Λαγόπουλος), Αθήνα, σ. 295-301.
- Λαΐου Αγ. (επιμ.) (2006), *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7^ο έως τον 15^ο αιώνα*, Αθήνα, τόμοι 3.
- Λουγγής Τ. (1994-5), «Παραδείγματα έργων οδοποιίας στο Βυζάντιο», *Δίπτυχα Εταιρείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών*, τ. Σ, www.helios-eie.ekt.gr.
- Μαρίνου Γ. (2002), *Άγιος Δημήτριος η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα.
- Μαρίνου Γ. (2012), «Νέα στοιχεία για τις οχυρώσεις στην Κάτω Πόλη του Μυστρά», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Η οχυρωματική Αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβάτου Χίου*, σ. 331-344.
- Ματθαίου Μ. (2006), *Η ακίνητη περιουσία λαϊκών στη Βυζαντινή Μακεδονία και Θράκη την εποχή των Παλαιολόγων*, Διδακτορική Διατριβή ΕΚΠΑ, www.thesis.ekt.gr.
- Μουτσόπουλος Ν. (2004), «Η πρόιμη βυζαντινή και η μεσοβυζαντινή πόλη», *Ιστορία της ελληνικής πόλης*, ό.π., σ. 271-294.

- Μπούρας Χ. (1998), «Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων», *ΔΧΑΕ* 20 89-97.
- Μπούρας Χ. (2013), *Λήμματα στον τόμο Αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Κοντογεωργοπούλου Χρ. (2011), *Η Αττική κατά την πρώιμη και μέση βυζαντινή περίοδο (324-1204)*, Διδακτορική Διατριβή, ΕΚΠΑ, www.didaktorika.gr.
- Ορλάνδος Α. (1937), «Τα παλάτια και τα σπίτια του Μυστρά», *ΑΒΜΕ Γ'*, σ. 3-114.
- Salou C. (1996), *Le traité d'urbanisme de Julien d'Ascalon. Droit et architecture en Palestine au VIe siècle*, Παρίσι.
- Σαμσάρης Π. (2004), *Βυζαντινοί τόποι και μνημεία της κάτω κοιλάδας του Στρυμόνα. Ο σημερινός νομός Σερρών. Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας και μνημειακής τοπογραφίας της περιοχής*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, www.thesis.ekt.gr.
- Τραυλός Ι. (1960, 1993), *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα.
- Τρυσιάνη-Ομήρου Ρ.-Σ. (2012), *Υλικά και τρόποι δομής στα βυζαντινά μνημεία της Θεσσαλονίκης*, Διδακτορική Διατριβή, ΑΠΘ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων, www.phtheses.ekt.gr

Σημειώσεις

1. Ο Α. Ορλάνδος (1887-1979) ήταν αρχιτέκτονας και αρχαιολόγος, καθηγητής στο ΕΜΠ και στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ακαδημαϊκός, διευθυντής Αναστηλώσεως και Εκκλησιαστικής Αρχιτεκτονικής της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, γενικός γραμματέας της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και μέλος πολλών ξένων επιστημονικών εταιρειών και Ακαδημιών. Ανέπτυξε τεράστια δραστηριότητα σε ανασκαφές, αναστηλώσεις και συντηρήσεις μνημείων και άφησε μεγάλο αριθμό δημοσιεύσεων (Μπούρας 2013).
2. Μεγάλο είναι το έργο του καθηγητή Χ. Μπούρα για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική. Ενδεικτικά: Μπούρας Χ. (2010), *Βυζαντινή Αθήνα (10ος-12ος αι.)*, Αθήνα, Μπούρας Χ.-Μπούρα Λ. (2002), *Η ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα, Μπούρας Χ. (2001), *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μπούρας Χ. (1999), *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*, Αθήνα (με κεφάλαια για τη βυζαντινή εποχή), Μπούρας Χ. (1998), «Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων», *ΔΧΑΕ* 2, σ. 89-97.
3. Στο τρίτομο συλλογικό έργο, στοιχεία σχετικά με την αστική οικονομία: Dagron G., «Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα», τ. 2, σ. 43-140, Matschke K.-P., «Η οικονομία των πόλεων κατά την υστεροβυζαντινή εποχή (13ος-15ος αιώνας)», τ. 2, σ. 141-191. Στοιχεία σχετικά με τον κατασκευασμένο χώρο: Μπούρας Χ., «Απόψεις των βυζαντινών πόλεων από τον 8ο έως τον 15ο αιώνα», τ. 2, σ. 193-230, Καλλιγά Χ., «Μονεμβασιά (7ος-15ος αι.)», τ. 2, σ. 691-714. Μελέτες περίπτωσης πόλεων: Λούβη-Κίζη Α., «Θήβα», τ. 2, σ. 375-383, Καζανάκη-Λάππα Μ., «Μεσαιωνική Αθήνα», τ. 2, σ. 385-395, Sanders G.D.R., «Κόρινθος», τ. 2, σ. 397-406.
4. Οι ερευνητές βασίστηκαν στα αναφερόμενα στην *Εξάβιβλο* του Αρμενόπουλου για διατάξεις πολεοδομικού σχεδιασμού. Η ανάλυση της Salou αποδεικνύει ότι επρόκειτο για μεταφορά νομοθεσίας της Παλαιστίνης του 6ου αιώνα και δεν ίσχυσε στη μέση και υστεροβυζαντινή περίοδο, αφού οι ιστορικές συνθήκες είχαν μεταβληθεί.
5. Το έτος 1182 έρχεται στην Αθήνα ως μητροπολίτης ο Μιχαήλ Χωνιάτης. Ήταν μητροπολίτης Αθηνών κατά το διάστημα 1182-1204 και διατήρησε τον τίτλο έως το θάνατό του, το 1222. Τα γραπτά του αποτελούν την πλουσιότερη πηγή πληροφοριών για την Αθήνα (λόγοι, επιστολές, υπομνήματα, προσφωνήσεις, στίχοι). Έχουν δημοσιευθεί και σχολιαστεί και αποτέλεσαν την άμεση τεκμηρίωση ιστορικών μελετών για την κατάσταση στην πόλη αλλά και την Κάτω Ελλάδα στα τέλη του 12ου αιώνα.
6. Για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική βλ. επίσης Krautheimer R. (2006, β έκδ.), *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, μετ. Φ. Μαλλούχου-Tufano, Αθήνα, για τη βυζαντινή ζωγραφική βλ. Πανσελήνου Ν. (2000, 8η έκδ.), *Βυζαντινή ζωγραφική*, Αθήνα,
7. Αρβανιτόπουλος (2004).

3. Η Λατινοκρατία στο Αιγαίο

Εισαγωγή. Οικισμοί των Κυκλάδων: Τα καστέλια της Σαντορίνης. Οχυρωμένοι οικισμοί της νότιας Χίου και η εξέλιξή τους. Η πόλη της Χίου. Λέξεις-κλειδιά. Βιβλιογραφία. Σημειώσεις.

Εισαγωγή

Από τον 12ο αιώνα τα νησιά του Αιγαίου πέρασαν σε καθεστώς λατινικής κυριαρχίας, η οποία πήρε τον 14ο αιώνα συγκεκριμένη μορφή: οι Κυκλάδες, οι βόρειες Σποράδες και τα νησιά του Αργοσαρωνικού βρέθηκαν κάτω από την κυριαρχία Λατίνων ηγεμόνων, υπό βενετική προστασία. Η Χίος κάτω από τον έλεγχο των Γενουατών, τα Δωδεκάνησα των Ιωαννιτών Ιπποτών. Η λατινική κυριαρχία διήρκεσε μέχρι τον 15ο αιώνα, ο οποίος χαρακτηρίστηκε από την οθωμανική εξάπλωση που ολοκληρώθηκε στα μέσα του 16ου αιώνα, κάνοντας τα νησιά τμήμα της οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Στα πλαίσια του κεφαλαίου παρουσιάζονται ως χαρακτηριστικά παραδείγματα της Λατινοκρατίας οι οχυρωμένοι οικισμοί της νότιας Χίου και της Σαντορίνης, με αναφορά των γνωστών στοιχείων για την αρχική τους δομή και την εξέλιξή τους: οι πρώτοι πιθανότατα οικοδομήθηκαν τον 15ο αι., οι δεύτεροι μνημονεύονται στις γραπτές μαρτυρίες από τον 15ο αι. Αναλύονται, επίσης, τα πολεοδομικά χαρακτηριστικά και η εξέλιξη της πόλης Χίου κάτω από τη γενουατική κυριαρχία. Η γενουατική περίοδος (1346-1566) αποτέλεσε περίοδο ακμής για το νησί και ιδιαίτερα για την αρχιτεκτονική της πόλης Χίου.

Τα στοιχεία που παρόντος κεφαλαίου βασίζονται σε παλαιότερες και νεότερες ερευνητικές εργασίες της γράφουσας.

3.1 Οικισμοί των Κυκλάδων: τα καστέλια της Σαντορίνης

Η οργάνωση και η μορφή των οικισμών των Κυκλάδων, νησιωτικού συγκροτήματος που υπέφερε ιδιαίτερα από τις πειρατικές επιδρομές, είχε άμεση σχέση με την ανάγκη προστασίας. Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους το 1204, ξένοι έποικοι κατέκλυσαν τα νησιά των Κυκλάδων. Το χρονικό διάστημα της Λατινοκρατίας (1207-1537) χαρακτηρίστηκε από την παραχώρηση σε άρχοντες-φεουδάρχες τμημάτων των νησιών και σταδιακό εποικισμό τους από τους δυτικούς. Οι ξένοι άρχοντες εφάρμοσαν τον τιμαριωτισμό με τη δυτική του μορφή. Υπήρχαν οι ταξικές διαφορές, η υποτέλεια και καταπίεση των χωρικών, η υποχρεωτική προσφορά σε είδος. Παράλληλα, οι μακροχρόνιοι πόλεμοι και η πειρατεία επέβαλαν την ανάγκη άμυνας των κατοίκων του νησιών. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο δημιουργήθηκαν και λειτούργησαν οι οχυρωμένοι οικισμοί των Κυκλάδων.

Τα προβλήματα ασφάλειας στις ακτές του Αιγαίου υπήρξαν μεγάλα σε όλο το χρονικό διάστημα από το μεσαίωνα μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Η πολεοδομία και αρχιτεκτονική των οικισμών απέκτησαν αμυντικό χαρακτήρα, με στόχο την εξασφάλιση της μεγαλύτερης δυνατής ασφάλειας στους κατοίκους. Η επιλογή θέσεων με φυσική οχύρωση ή η γειτνίαση με οχυρό, πύργο ή κάστρο και η συγκέντρωση του οικισμού μέσα σε οχυρωμένο περίβολο ήταν οι συνήθεις τρόποι με τους οποίους αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα. Η οικοδόμηση των οχυρωμένων οικισμών των Κυκλάδων ήταν αποτέλεσμα πολλών ιστορικών συνθηκών, όπως της διασφάλισης των ξένων αρχόντων από εχθρικούς ντόπιους πληθυσμούς ή ληστρικές σε βάρος τους επιθέσεις. Ο σημαντικό-τερος όμως λόγος υπήρξε η προστασία από τις πειρατικές επιδρομές.

Τα χρόνια της Λατινοκρατίας δημιουργήθηκαν στις Κυκλάδες οχυρωμένοι οικισμοί, που αποτέλεσαν τα κέντρα ζωής κάθε νησιού, όπου συγκεντρώθηκαν οι ισχυρές οικογένειες. Στους αιώνες που ακολούθησαν, στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, οι αρχικοί οικιστικοί πυρήνες διατηρήθηκαν και επεκτάθηκαν, ανάλογα με τη γεωμορφολογία των περιοχών, περιμετρικά ή ακτινωτά γύρω από τον αρχικό πυρήνα. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις εγκατάλειψης του αρχικού οικισμού και κατασκευής νέου, όπως του Σκάρου της Σαντορίνης.

Στη Σαντορίνη υπήρχαν πέντε οχυροί οικισμοί, τα καστέλια: του Σκάρου (επάνω στο βράχο που είναι μπροστά από το σημερινό Ημεροβίγλι), του Αγίου Νικολάου (της σημερινής Οίας), του Πύργου, του Εμπορείου και του Ακρωτηρίου. Αυτά αναφέρονται στις γραπτές πηγές ήδη από τις αρχές του 15ου αιώνα. Τα καστέλια και τα πυργόσπιτα, οι γουλάδες, έδιναν στους ξένους αποίκους και τους Έλληνες κατοίκους τη δυνατότητα να αντιτάξουν παθητική αντίσταση, να μην είναι άμεσα εκτεθειμένοι στις εχθρικές επιθέσεις. Παρείχαν στοιχειώδη ασφάλεια στον πληθυσμό, που κλεινόταν στο εσωτερικό τους και αμυνόταν όσο άντεχε ή μέχρι να έχει κάποια βοήθεια.

Τα καστέλια της Σαντορίνης οικοδομήθηκαν σε στρατηγικές θέσεις (Μονιούδη-Γαβαλά 1997). Ο οικισμός του Σκάρου παρουσιάζεται για πρώτη φορά το 1421 μ. Χ. από τον περιηγητή και χαρτογράφο Buodelmonti που απεικονίζει τη Σαντορίνη και αναφέρει: «...οι οικητορες φρούριον εις όρος υψηλόν ωκοδόμησαν οχυρώτατον». Σε απεικονίσεις του τέλους του 15ου και του 16ου μ. Χ. αι. (Bartolomeo Dalli Sonetti, Bordone, Porcacchi) παρουσιάζεται η Σαντορίνη με πέντε κάστρα.

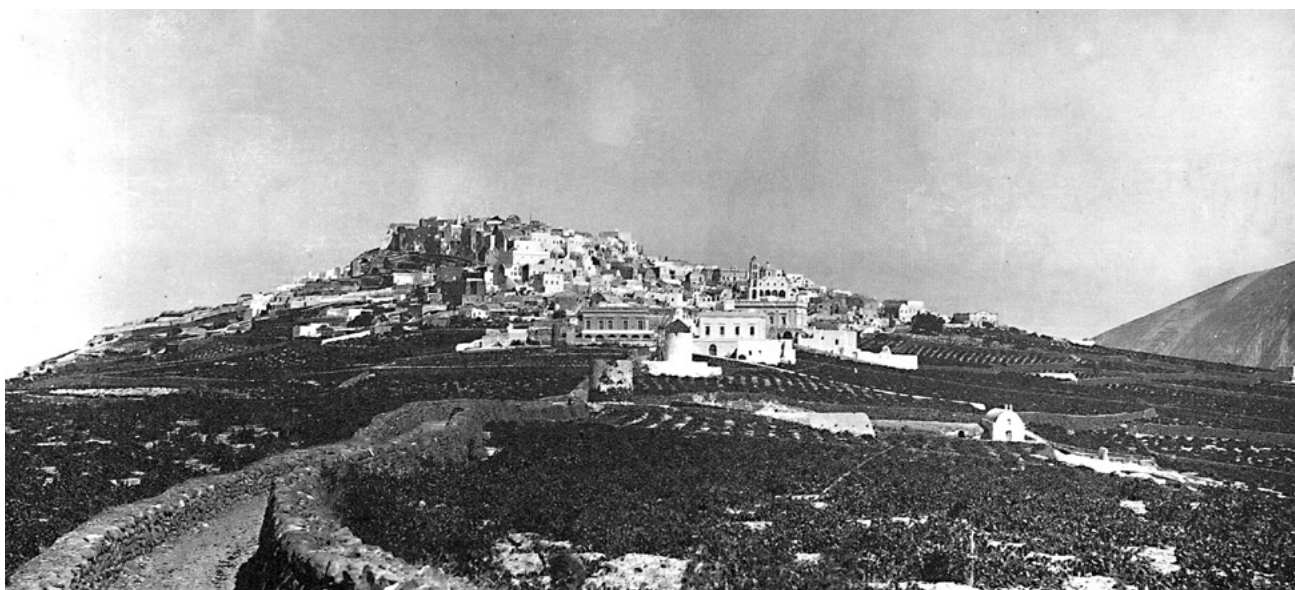

Εικόνα 3.1. Αποψη του Σκάρου. Από το έργο του Thomas Hope (1769-1831), σχέδιο με μολύβι του Fauvel. Βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (1997).

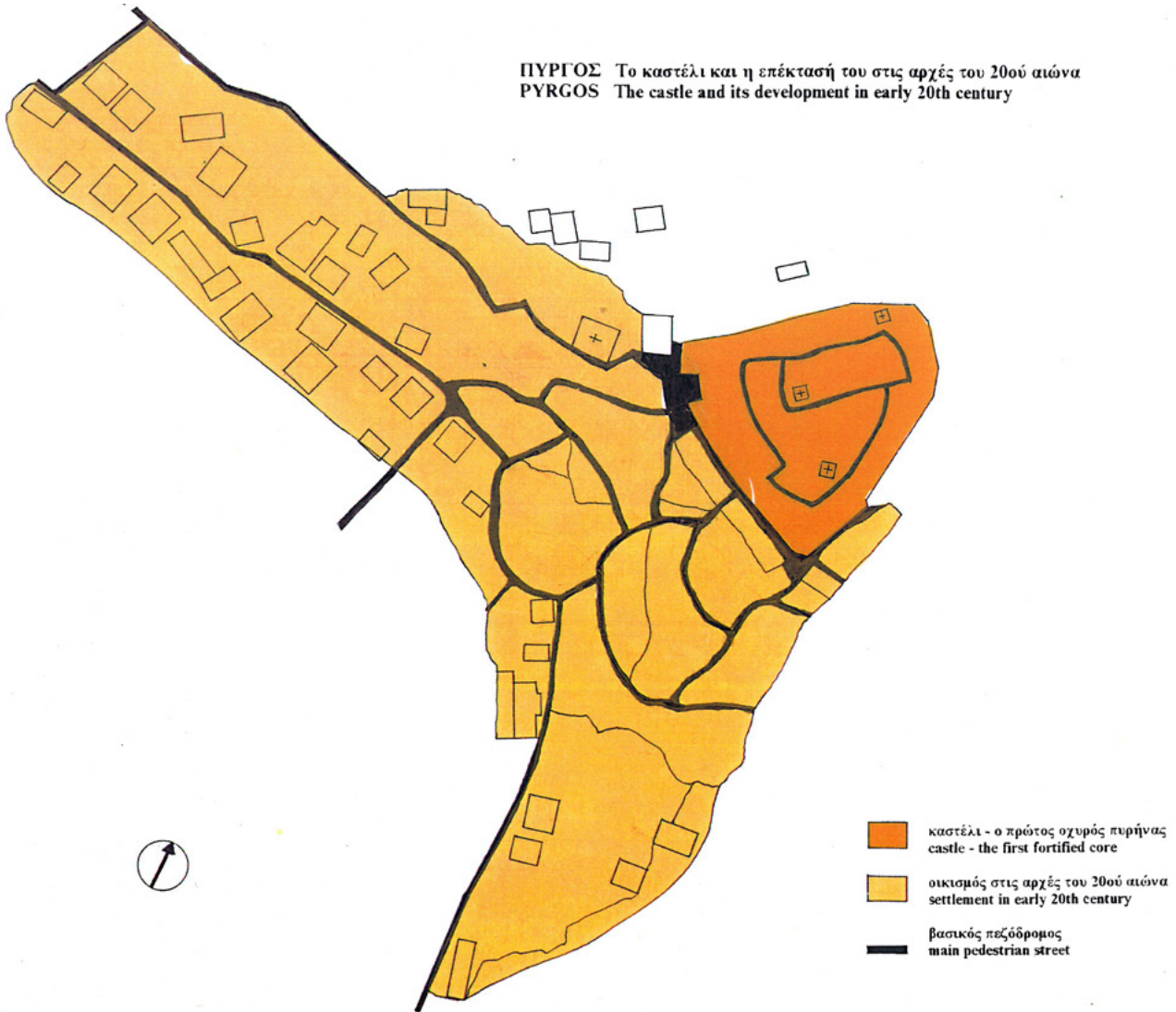
Ο Σκάρος επάνω στον απότομο βράχο έλεγχε όλη την καλντέρα, απρόσιτος από τους επιτιθέμενους από τη θάλασσα. Τα καστέλια του Εμπορείου και του Ακρωτηρίου έλεγχαν το νότιο, πεδινό, άρα πολύτιμο τμήμα του νησιού. Ο Πύργος βρισκόταν σε κεντροβαρική θέση. Το καστέλι του Αγίου Νικολάου (η σημερινή Οία) κάλυπτε το βόρειο τμήμα του νησιού. Τα καστέλια είτε ήταν οικοδομημένα σε θέση με φυσική οχύρωση (Σκάρος) είτε γειτνιάζαν με πύργο, τον γουλά (Εμπορείο, Ακρωτήρι) και συσπειρώθηκαν μέσα σε οχυρωμένο περίβολο που τον δημιουργούσαν οι εξωτερικοί τοίχοι του περιγράμματος των οικισμών. Είχαν έντονο φρουριακό χαρακτήρα, χάρη στη μορφολογία του εδάφους και τις οργανωμένες ως οχυρά κατοικίες του περιγράμματος. Η δόμηση ήταν εξαιρετικά πυκνή, με τα κτίσματα σε επαφή το ένα με το άλλο.

Ο βράχος και ο οικισμός του Σκάρου συνδεόταν με το υπόλοιπο νησί με ξύλινη κινητή γέφυρα. Οι εξωτερικές κατοικίες με ελάχιστα ανοίγματα προς τα έξω αποτελούσαν το τείχος. Η δόμηση ήταν εξαιρετικά πυκνή, με τα κτίσματα σε επαφή το ένα με το άλλο. Το οδικό δίκτυο ήταν λαβυρινθώδες και φαίνεται να διασχίζόταν από κεντρικό ανηφορικό μονοπάτι που συνέδεε την πύλη του οικισμού με τις εκκλησίες στη βόρεια

απόληξη του βράχου. Από το κεντρικό μονοπάτι πρέπει να ξεκινούσαν άλλα δευτερεύοντα που οδηγούσαν στις γειτονιές. Ο Σκάρος απεικονίζεται σε σχέδιο του Fauvel της συλλογής Thomas Hope του 18ου αι. (βλ. εικόνα), το οποίο μας δίνει εξαιρετικές πληροφορίες για τη μορφή του οικισμού: οι κατοικίες ήταν διώροφες ή τριώροφες, στεγασμένες με κυλινδρικό θόλο και με πρόσβαση από όροφο ισόπεδο με εσωτερική περιφερειακή οδό. Οι κατοικίες του καστελιού του Πύργου, όπως μελετήθηκαν από τον Ι. Κουμανούδη στην έρευνα που εκπόνησε πριν τον καταστρεπτικό σεισμό του 1956, μοιάζουν με τις κατοικίες του Σκάρου όπως αυτές εικονίζονται στο σχέδιο της συλλογής Hope. Οι κατοικίες του Πύργου περιγράφονται από τον Κουμανούδη στενές και επιμήκεις με κοινό μεσότοιχο πάνω στον οποίο εδραζόταν ο κυλινδρικός θόλος. Ήταν διώροφες ή τριώροφες με πρόσβαση από όροφο ισόπεδο με εσωτερική οδό του οικισμού. Οι κάτω όροφοι ήταν εν μέρει κτιστοί και εν μέρει υπόσκαφοι. Κάθε όροφος αποτελείτο από ένα στενομέτωπο δωμάτιο. Σε υποτυπώδη αυλή υπήρχαν στοιχειώδεις βοηθητικοί χώροι υπόσκαφοι ή κτιστοί. Οι κατοικίες του εξωτερικού δακτυλίου έφεραν ισχυρούς εξωτερικούς τοίχους προς την περίμετρο του οικισμού. Η μοναδική είσοδος του καστελιού βρισκόταν στο δυτικό τμήμα της περιμέτρου του εξωτερικού περιβόλου.

Εικόνα 3.2. Άποψη του Πύργου. Φωτογραφία της αποστολής του Hiller von Gaertringen, 1895-1898. Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (1997).

Εικόνα 3.3. Το καστέλι του Πύργου και η επέκτασή του στις αρχές του 20ού αι. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (1997).

Ο αρχικός τύπος της κατοικίας του Σκάρου, όπως δίνει η προσεκτική παρατήρηση του σχεδίου Fauvel της συλλογής Hope, ήταν μονόχωρος πυρήνας με κύριο χαρακτηριστικό την κάλυψη με θόλο. Ήταν λιθόκτιστος ή υπόσκαφος, και τότε χώρος και θόλος λαξεύονταν μέσα στη θηραϊκή γη. Η διάταξη της κατοικίας ήταν συνήθως διάωροφη και στενομέτωπη. Επέκταση του βασικού πυρήνα με χώρους όπως μαγειρείο, κοιτώνες κλπ. που να επικοινωνούσαν είτε άμεσα με την κατοικία είτε μέσω αυλής δεν φαίνεται πιθανή, λόγω της στενότητας του χώρου. Οι κατοικίες των αρχόντων μέσα στους οχυρούς οικισμούς, από όσο διακρίνεται στο σχέδιο του Σκάρου, δεν πρέπει να διέφεραν. Ίσως είχαν μεγαλύτερο μέγεθος ως αποτέλεσμα συνένωσης περισσότερων μονόχωρων πυρήνων, όπως συνέβαινε σε άλλους οχυρούς οικισμούς των Κυκλάδων. Τα σπίτια των οικισμών έπρεπε να προσαρμοστούν στις ανάγκες του περιορισμένου χώρου αναπτυσσόμενα συχνά σε ύψος. Τα ανοίγματα ήταν μικρά, ενώ άφηναν ανεπίχριστες εξωτερικά τις τοιχοποιίες.

Οι υπόσκαφοι χώροι, οι δημιουργημένοι με αφαίρεση της θηραϊκής γης, ήταν βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της Σαντορίνης. Τα υπόσκαφα κτίσματα ήταν λαξευμένα στο κατακόρυφο μέτωπο του στρώματος της θηραϊκής γης, της «άσπας», χωρίς θεμελίωση, με μικρή πρόσοψη και μεγάλο βάθος. Αυτά συνυπήρχαν με κτιστά τμήματα των κατοικιών, τα οποία στεγαζόταν με θόλους.

Η αμυντική οργάνωση υποχώρησε με την πάροδο των χρόνων και τη μείωση των κινδύνων από εχθρικές επιθέσεις. Ο Σκάρος εγκαταλείφθηκε στη διάρκεια του 18ου αιώνα και οι κάτοικοι του δημιούργησαν τη νέα πρωτεύουσα του νησιού, τα Φηρά. Οι οικισμοί επεκτάθηκαν έξω από τους αρχικούς οχυρωμένους πυρήνες και δημιουργήθηκαν νέοι οικισμοί στους «ποταμούς», δηλαδή στα πρηνή εκατέρωθεν των υδάτινων διαδρομών της βροχής, όπου ήταν δυνατή η κατασκευή υπόσκαφων χώρων. Η σταδιακή εξάπλωση των οικισμών έξω από το αρχικό αμυντικό περίγραμμα επέτρεψε την επέκταση του βασικού πυρήνα με δημιουργία άλλων χώρων,

προσκεισμάτων, που επικοινωνούσαν με το βασικό πυρήνα είτε άμεσα είτε μέσω της αυλής. Στην εξελιγμένη κατοικία μέσα στους οικισμούς η αυλή απέκτησε σημασία, αφού εκεί μεταφέρθηκε μέρος από τις καθημερινές δραστηριότητες. Δημιουργήθηκε έτσι μια ποικιλία από όγκους διαφορετικών διαστάσεων, που χαρακτήριζε τη μεταγενέστερη κατοικία. Αυτή είχε συχνά ακανόνιστο σχήμα λόγω της αλληλοδιείσδυσης των όγκων. Οι χώροι διαμονής των κατοίκων αποτελούνταν από περισσότερους χώρους είτε με παράθεση δωματίων κατά παράταξη είτε με διαχωρισμό του ενιαίου χώρου του σπιτιού. Η πρόσοψη οργανωνόταν συνήθως με αξονική πόρτα και παράθυρα, στοιχείο που επαναλαμβανόταν και στον τοίχο που διαιρούσε τον ενιαίο χώρο του σπιτιού (Φιλιππίδης 1983, Μονιούδη-Γαβαλά 1996). Και όπως γράφει ο Χ. Μπούρας για τους οικισμούς του Αιγαίου, «ενώ άρχισαν να κτίζονται με απλά μέσα και ταπεινές προθέσεις καλύψεως βιοτικών αναγκών καταξιώθηκαν καλλιτεχνικά για να γίνουν έργα μοναδικά σε αισθητική πληρότητα».

Εικόνα 3.4. Αποψη του καστελιού του Ακρωτηρίου. Φωτογραφία της αποστολής του Hiller von Gaertringen, 1895-1898. Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (1997).

Εικόνα 3.5. Αποψη του καστελιού του Εμπορείου. Φωτογραφία της αποστολής του Hiller von Gaertringen, 1895-1898. Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (1997).

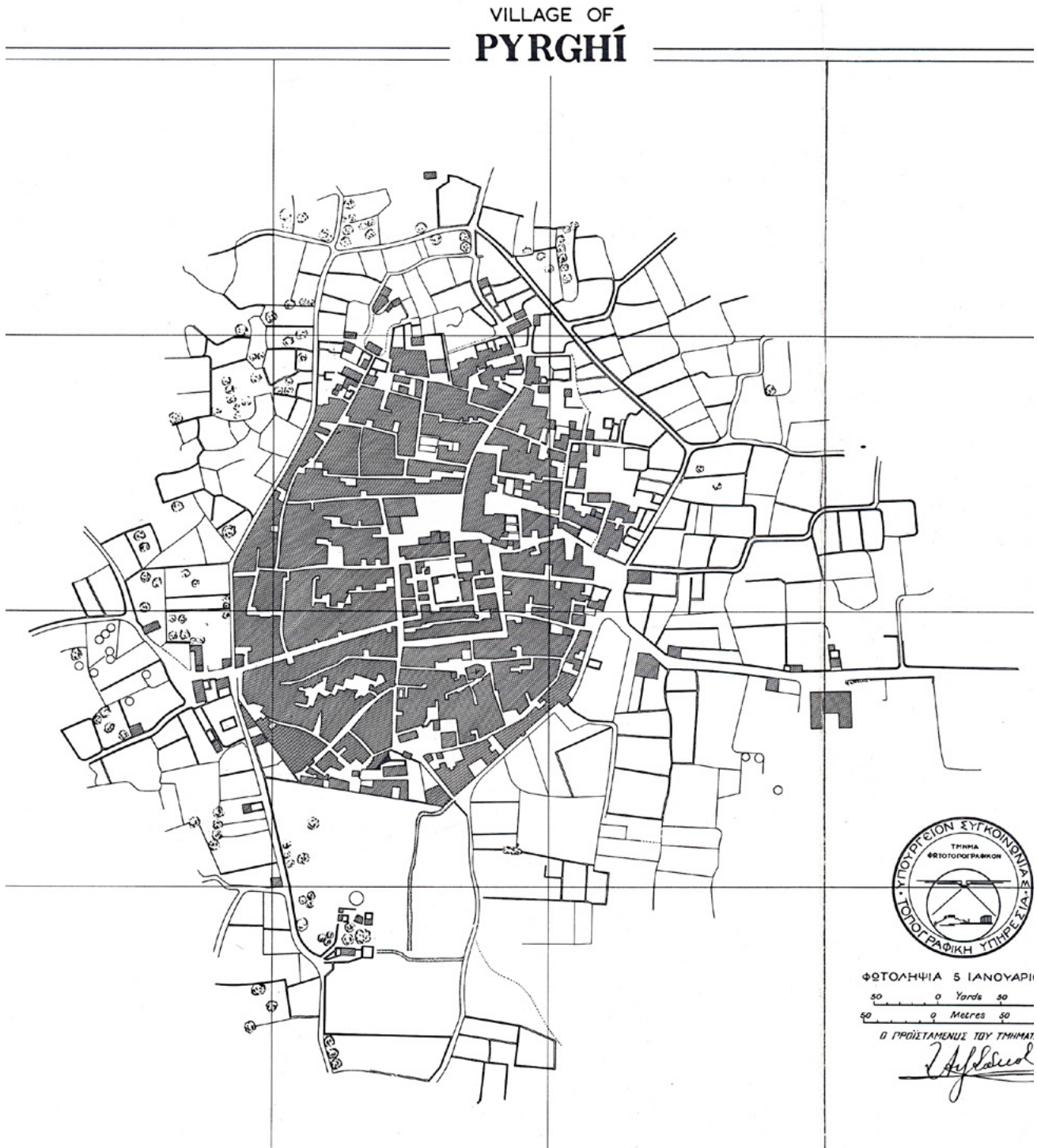
3.2 Οχυρωμένοι οικισμοί της νότιας Χίου και η εξέλιξή τους

Οι οχυρωμένοι οικισμοί (τα Μαστιχοχώρια) της νότιας Χίου, της περιοχής της μαστίχας, αποτελούν ένα σύνθετο φαινόμενο ιδιαίτερης σημασίας, με ιστορία από τα γενονατικά και ίσως τα βυζαντινά χρόνια. Η πρώτη εμφάνισή τους καταγράφεται στη Γενοουκρατία (1346-1566), στη διάρκεια της οποίας η εκμετάλλευση του νησιού παραχωρήθηκε στην εμπορική και ναυτιλιακή γενονατική εταιρεία, Μαόνα¹. Οι Μαονείς, που προσέλαβαν την επωνυμία Ιουστινιάνι, ανέπτυξαν διεθνές εμπόριο με κύριο αγαθό τη μαστίχα.

Στη διάρκεια της Γενοουκρατίας η εκμετάλλευση της μαστίχας ανήκε αποκλειστικά στη Μαόνα, που κατείχε το μονοπώλιο και διένειμε τα κέρδη στους «μετόχους» της σε μερίδια ανάλογα με τις μετοχές τους. Υπήρχαν κανονισμοί για την καλλιέργεια και συλλογή, το εμπόριο και την εξαγωγή της πολύτιμης ρητίνης, οι οποίοι έχουν γίνει γνωστοί από τις αρχαικές πηγές της συλλογής του Φιλίππου Αργέντη (Ph. Argenti 1958). Η κάρπωση μαστίχας απαγορευόταν πλήρως στους καλλιεργητές χωρικούς και οποιαδήποτε παράβαση των ρυθμίσεων επέσυρε πολύ αυστηρές ποινές. Μέσα στο καθορισμένο από τους Γενούτες καθεστώς δημιουργήθηκαν οι οχυρωμένοι οικισμοί. Την οχύρωση επέβαλαν οι κίνδυνοι από την πειρατεία και την οθωμανική απειλή και, κυρίως, ο έλεγχος της μαστιχοπαραγωγής. Στόχος ήταν ο έλεγχος των μετακινήσεων των αγροτών-μαστιχοκαλλιεργητών και η αποτροπή λαθραίας διακίνησης της πολύτιμης ρητίνης. Οι γραπτές πηγές τεκμηριώνουν την ύπαρξη πύργων και χωριών ήδη από το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα. Κεντρικοί πύργοι υπήρχαν μέσα σε όλα τα χωριά και η πληροφορία αυτή επαναλαμβάνεται σε κείμενα περιηγητών και σε απεικονίσεις χαρτογραφικές. Μια από τις περιηγητικές μαρτυρίες του έτους 1656 προέρχεται από τον Thevenot: «...Το χωρίον Μεστά είναι το ισχυρότερον και καλύτερον όλων εκτισμένον. είναι τριγωνικόν ...Πυργί δε είναι μέγα χωρίον μετά πύργου».

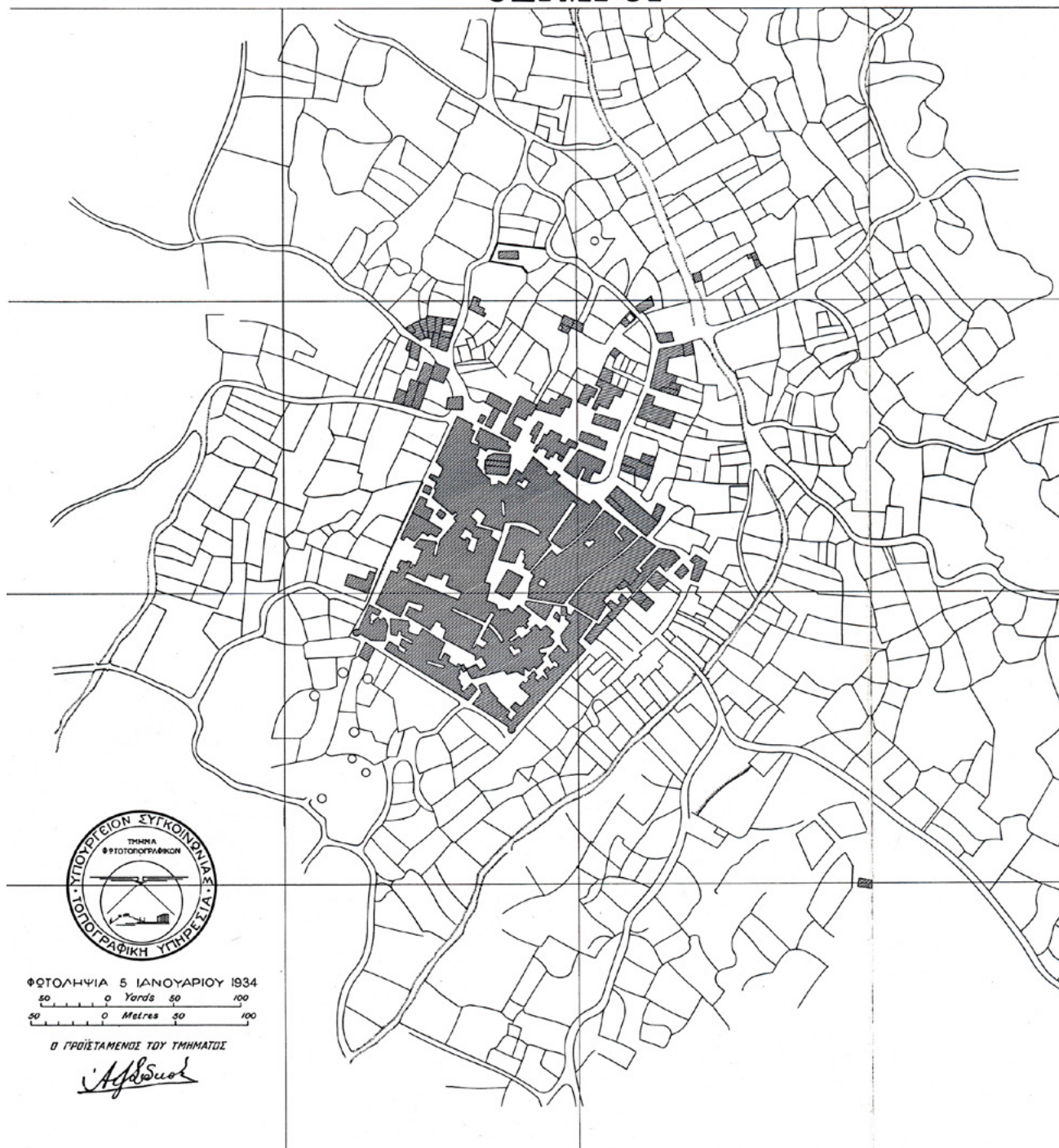
Αν και στις διαθέσιμες αρχαικές πηγές δεν υπάρχουν στοιχεία για την αρχική μορφή των οικισμών, αυτοί που διατήρησαν τα οχυρωματικά τους χαρακτηριστικά (τα Μεστά, οι Ολύμποι, το Πυργί κ.ά.) πιστοποιούν ότι αποτελούσαν φρούρια με τρεις ζώνες άμυνας, τους εξωτερικούς τοίχους των περιμετρικών οικοδομημάτων, το οχύρωμα γύρω από τον κεντρικό πύργο και τον ίδιο τον πύργο στο κέντρο του οικισμού. Σε ορισμένες περιπτώσεις τεκμηριώνεται ότι πρώτα κτίστηκε ο πύργος και ακολούθησε η δημιουργία του οικισμού. Το αμυντικό σύστημα των χωριών οργάνωναν οι κεντρικοί πύργοι, το περιμετρικό τείχος που σχηματιζόταν από την αδιάσπαστη σειρά των εξωτερικών κατοικιών, οι μικροί περιφερειακοί πύργοι και οι οχυρές πύλες. Η δόμηση

ήταν εξαιρετικά πυκνή, για μείωση της έκτασης. Όχι μόνο στο περίγραμμα αλλά και στο εσωτερικό των οικισμών οι κατοικίες ήταν τοποθετημένες σε συνεχή σειρά, χωρίς ύπαρξη κενών². Η αμυντική οργάνωση οδήγησε σε περιορισμό της επιφάνειάς τους και σε ανάπτυξη σε ύψος (συνήθως ήταν διώροφες). Η εσωτερική αυλή, το πουντί, με μικρές διαστάσεις, μεταφέρθηκε στον όροφο (Γαβαλάς, Μονιούδη 1977, 1978, Μονιούδη-Γαβαλά 2012). Μέσα στους οικισμούς υπάρχουν εκκλησιαστικά μνημεία βυζαντινής αρχιτεκτονικής, πλήρως ενσωματωμένα στον πυκνό οικιστικό ιστό (όπως ο ναός των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί).

Εικόνα 3.6. Χάρτης του Πυργιού (1934), Βιβλιοθήκη Κοραή Χίου. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (2012).

VILLAGE OF
OLÝMPOI

Εικόνα 3.7. Χάρτης των Ολύμπων (1934), Βιβλιοθήκη Κοραή Χίου. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (2012).

Το κύριο ερώτημα που αφορά τους οχυρωμένους οικισμούς, αν για την οικοδόμησή τους υπήρξε σχεδιασμός, παραμένει μέχρι σήμερα αναπάντητο από τις διαθέσιμες αρχαικές πηγές. Οπωσδήποτε, όμως, το γεωμετρικό τους σχήμα, η οχυρωματική οργάνωση και η ομοιογένεια της κατασκευής δείχνουν ότι δεν αναπτύχθηκαν δυναμικά, αλλά ότι κατασκευάστηκαν τουλάχιστον μέσα σε ένα οργανωτικό πρόγραμμα που επιβλήθηκε από τους Ιουστινιάνι. Άγνωστη είναι, επίσης, η αρχική μορφή των οικισμών, δεδομένου ότι υπέστησαν μεγάλες αλλαγές στη διάρκεια των πολλών αιώνων που μεσολάβησαν από την οικοδόμησή τους μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, για όσους δεν καταστράφηκαν από το σεισμό του 1881. Είναι, πάντως, βέβαιο ότι η στέγαση με επίπεδα δώματα είναι μεταγενέστερη, με αρχική μορφή στέγασης τις οξυκόρυφες τετρακλινείς

στέγες, τις τραβάκες. Η ύπαρξή τους πιθανά σχετιζόταν με την εκτροφή μεταξοσκώληκα για παραγωγή μεταξιών, επίσης ανθηρή δραστηριότητα στη Γενουκρατία.

Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας³ οι συνθήκες άλλαξαν προς το καλύτερο για τους μαστιχοκαλλιεργητές. Μέχρι τις σφαγές του έτους 1822 ορισμένη ποσότητα μαστίχας παραδιδόταν ετήσια στον «εμίνη του μαστιχίου». Η υπόλοιπη παραγωγή πωλούνταν αναγκαστικά στον ίδιο, σε τιμή που οριζόταν από τις οθωμανικές αρχές. Η συλλογή σε κάθε χωριό γινόταν από ντόπιους «επιτρόπους» και «γέροντες», γεγονός που συνέβαλε στη δημιουργία τοπικών ηγεσιών, γύρω από τις οποίες συστάθηκαν οι κοινότητες των Μαστιχοχώρων. Παράλληλα, στην όψιμη Τουρκοκρατία, μειώθηκαν οι κίνδυνοι από την πειρατεία. Οι νέες ιστορικές συνθήκες έφεραν αλλαγές στα οικοδομήματα. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του πύργου του Πυργιού, που τον 18ο αιώνα μετατράπηκε σε κατοικία και τμήμα του έμεινε ακατοίκητο. Στη διάρκεια του 19ου αιώνα νέα αλλαγή στις ιστορικές συνθήκες υποβάθμισε την οχυρωματική μορφή των οικισμών. Μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ οι μαστιχοχωρίτες ζήτησαν και επέτυχαν ο φόρος της μαστίχας να καταβάλλεται σε χρήμα. Η ρύθμιση, που διατηρήθηκε μέχρι την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος, είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση του ελέγχου της μαστιχοπαραγωγής.

Δεν είναι γνωστή η έκταση των συνεπειών των βιαιοτήτων του έτους 1822 στον δομημένο χώρο. Πάντως καταστροφές υπήρξαν, όπως μαρτυρεί η πληροφορία για βομβαρδισμό και πυρπόληση του πύργου της Καλλιμασιάς. Φαίνεται ότι η διείσδυση νέων στοιχείων μέχρι το έτος 1881 παρέμεινε περιορισμένη. Οι διαθέσιμες πηγές πιστοποιούν ότι τη μεγάλη τομή στην πολεοδομική και αρχιτεκτονική εξέλιξη προκάλεσε το δεύτερο πλήγμα του 19ου αιώνα, ο φονικός και καταστρεπτικός σεισμός, ο «χαλασμός» του έτους 1881. Αν η μαστιχοπαραγωγή ήταν ο κύριος και καθοριστικός παράγοντας για την οχυρωματική οργάνωση, οι σχετιζόμενες με τη μαστίχα ιστορικές αλλαγές είχαν περιορισμένη επίδραση στην οικιστική εξέλιξη, σε αντίθεση με τη θεομηνία του 1881. Ο βαθμός διατήρησης των μεσαιωνικών χαρακτηριστικών των χωριών είναι αντιστρόφως ανάλογος του αριθμού των θυμάτων του σεισμού.

Το *Λεύκωμα των Ερειπίων*⁴ μας δίνει την εικόνα των οχυρωμένων χωριών. Φαίνεται ότι τα Μεστά με δύο νεκρούς, η Βέσσα με ένα νεκρό και το Πυργί, οι Ολύμποι και η Ελάτα χωρίς νεκρούς, που δεν εικονίζονται στο *Λεύκωμα*, υπέστησαν μικρές ζημιές. Η Καλαμωτή, που επίσης δεν εικονίζεται, είχε εξήντα νεκρούς και μεγάλες καταστροφές, όπως αναφέρει ο Krumbacher. Στις φωτογραφίες διακρίνεται η σχέση μεγέθους και σημασίας μεταξύ του κεντρικού πύργου και των γύρω σπιτιών. Στα περισσότερα χωριά δεν είναι ορατή η εξωτερική σειρά των σπιτιών που σχηματίζει το τείχος, ίσως γιατί κρύβεται από μεταγενέστερη δόμηση. Φαίνονται οι κυβικοί όγκοι, οι εμφανείς λιθοδομές στις προσόψεις, τα μικρά ανοίγματα, οι απλοί κυλινδρικοί θόλοι, η γεφυρωμένη θολοδομία, οι μικροί υπαίθριοι χώροι στον όροφο. Συνηθισμένη είναι η στέγηση με την οξυκόρυφη πυραμιδοειδή στέγη, την τραβάκα. Οι οικισμοί χαρακτηρίζονται από στενότητα χώρου και ομοιομορφία. Την ομοιομορφία διακόπτουν τα ολιγάριθμα νέα στοιχεία που είχαν διεισδύσει.

Εικόνα 3.8. Φωτογραφία της Καλλιμασιάς μετά το σεισμό του 1881, από το *Λεύκωμα των Ερειπίων της Χίου*.

Οι φωτογραφίες του *Λευκόματος* τεκμηριώνουν την περιορισμένη εισαγωγή νέων μορφών και νέων τρόπων δομής πριν από το σεισμό: εφαρμόστηκαν κάποια στοιχεία νεοκλασικισμού (εξωτερικά επιχρίσματα, επιχρίσματα σε μίμηση ισόδομης τοιχοποιίας, τετρακλινείς στέγες με νεωτερικά κεραμίδια, γερμανικού τύπου παραθυρόφυλλα) και ξύλινες κατασκευές (παραδείγματα πλαισιωτών ξύλινων κατασκευών με κλειστούς εξώστες στον όροφο), με τρόπο δομής γενικευμένο στις πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ορισμένες κατοικίες διακοσμήθηκαν με λιθανάγλυφα κλασικά στοιχεία, που αποδόθηκαν ενίοτε με λαϊκότροπη χροιά ή με μορφές της μεγάλης αρχιτεκτονικής της Χίου (όπως οι οριζόντιες προχωρήσεις στην πρόσοψη που στηρίζονταν σε σειρά τοξυλίων), και είναι στοιχεία που εντυπωσίασαν τον Πικιώνη (Πικιώνης 2000), ιδιαίτερα στην Καλαμωτή, στους Ολύμπους και στο Πυργί.

Μετά το σεισμό οι οικισμοί που επλήγησαν άλλαξαν ριζικά. Ορισμένοι (Καλλιμασιά, Μυρμήγκι, Νένητα, Νεοχώρι, Θολοποτάμι) αλλοιώθηκαν πλήρως. Ο Καταρράκτης μετακινήθηκε σε νέα, παραθαλάσσια θέση. Τα περισσότερα χωριά του ανατολικού τμήματος επεκτάθηκαν έξω από τους οχυρούς περιβόλους. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι το ρυμοτομικό σχέδιο μέσα στους αρχικούς πυρήνες κάποιων χωριών δεν άλλαξε, αλλά ότι έγινε μόνο ανακατασκευή ή επισκευή των κτιρίων. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Καλαμωτής, για την οποία ο Krumbacher το 1884 αναφέρει ότι «.. τα αναγκαιότατα αποκατεστάθησαν». Οι τραβάκες σε όλα τα χωριά αντικαταστάθηκαν σταδιακά από επίπεδα βατά δώματα ή τετρακλινείς νεωτερικές στέγες.

Η χρονολόγηση των κτισμάτων, με εξαίρεση τα ερείπια των κεντρικών πύργων, στους οικισμούς που διατηρούν τα μεσαιωνικά τους χαρακτηριστικά είναι ένα άλλο μεγάλο ζήτημα. Όπως μαρτυρούν οι χρονολογίες στα υπέρθυρα, τον 18ο αιώνα υπήρξε σημαντική οικοδομική δραστηριότητα πιθανά επισκευών των κατοικιών. Τη χρονολόγηση των υπερθύρων καταγράφει η μαρτυρία του Hubert Pernot, Γάλλου γλωσσολόγου και ελληνιστή, που επισκέφθηκε και μελέτησε τα χωριά το διάστημα 1898- 1937 σε διάφορες επιστημονικές αποστολές: «..καμιά χρονολογία δεν είδα παλαιότερη από το 1700». Η διείδυση των νέων στοιχείων χρονολογείται στη διάρκεια των 18ου και 19ου αιώνων. Πάντως, οι νεωτερισμοί είναι λίγοι μέσα στη γενικευμένη ομοιομορφία που πιστοποιεί το *Λεύκωμα των Ερειπίων*. Οι εικόνες των οικισμών με εξαίρεση τις οξυκόρυφες στέγες, τις τραβάκες, έχουν σημαντικές ομοιότητες με τις αντίστοιχες των Μεστών, του Πυργιού και των Ολύμπων μέχρι τη δεκαετία του 1970.

Εικόνα 3.9. Πυργί, άποψη δρόμου. Φωτογραφία Γ. Χωρέμη, 1920. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (2012).

Εικόνα 3.10. Πυργί, ο κεντρικός πύργος. Φωτογραφία Γ. Χωρέμη, 1920. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (2012).

Εικόνα 3.11. Φωτογραφίες από τα Μεστά, 1976-1977.

3.1 Η πόλη της Χίου

Η πόλη της Χίου κατοικείται συνεχώς από την αρχαιότητα μέχρι τις μέρες μας. Η θέση που καταλαμβάνει σε όλη την ιστορική της διαδρομή είναι δικαιολογημένη, στο μέσο της ανατολικής ακτής του νησιού, στραμμένη προς τα μικρασιατικά παράλια, σε γειννίαση με εύφορη ενδοχώρα. Το λιμάνι, επίσης, διατηρείται στην ίδια θέση από την αρχαιότητα, έδινε μάλιστα στην πόλη τον χαρακτηρισμό της «ευλίμενος». Στη βυζαντινή περίοδο από τον 9ο αι. η Χίος είχε πρωτεύουσα σημασία στο ναυτικό θέμα του Αιγαίου πελάγους, η οποία πρέπει να οδήγησε το βυζαντινό κράτος στην κατασκευή του μεγάλου παράλιου φρουρίου. Η ύπαρξη οχυρού πιστοποιείται το 1089 μ.Χ. από την Άννα την Κομνηνή. Μεταξύ άλλων, γραπτές μαρτυρίες των ετών 1259, 1261, 1346 δίνουν την εικόνα πόλης πυκνοδομημένης. Η Γενοκρατία (1346-1566) υπήρξε η μεγάλη εποχή για την αρχιτεκτονική της Χίου (Μπούρας 1982, Μονιούδη-Γαβαλά 1996), φέρνοντας στο νησί στοιχεία από την θαλασσοκράτειρα της εποχής, τη Γένοβα. Το κτισμένο περιβάλλον της Γενοκρατίας διαφοροποιούσε πλήρως την πόλη της Χίου από άλλες νησιωτικές πόλεις του Αιγαίου. Στα κείμενα των πολλών περιηγητών που επισκέφθηκαν τη Χίο υπάρχει διάχυτος ο θαυμασμός τους και η κατάπληξή τους για την αντίθεση της μεγαλοπρεπούς πόλης με τις φτωχές και με ευτελή υλικά οικοδομημένες άλλες πόλεις του Αιγαίου.

Ενδεικτικό της φροντίδας των Γενοατών για την οικιστική ανασυγκρότηση της Χίου ήταν το συμφωνητικό που υπέγραψαν στη Ραγούζα με τον φημισμένο αρχιτέκτονα της Αναγέννησης Michelozzo Michelozzi (Michelozzo di Bartolomeo), ο οποίος αποδέχθηκε να έρθει στη Χίο και να υπηρετήσει τη Μαόνα με τη τέχνη του. Ο Φλωρεντινός αρχιτέκτονας έζησε στη Χίο το διάστημα 1466-67 μαζί με το γιό του. Επιστολές του γιού του από τη Χίο καταγράφουν τη δυσχερή του κατάσταση, εξαιτίας της μη καταβολής του μισθού του από τους Μαονείς, χωρίς όμως να δίνουν καμιά πληροφορία για τη δραστηριότητά του στο νησί⁵.

Και στα χρόνια της Γενοκρατίας η πόλη αποτελείτο από το Κάστρο και την εκτός του κάστρου πόλη,

το borgo.

Το κάστρο της Γενοκρατίας⁶ κατασκευάστηκε ενσωματώνοντας το παλαιότερο βυζαντινό. Με τη θάλασσα να βρέχει την βόρεια και ανατολική του πλευρά χωριζόταν με ευρύτατη τάφρο από την εκτός των τειχών πόλη. Είχε τρεις πύλες, δύο προς την ξηρά, την πλατεία του φόρου και μια προς τη θάλασσα. Η περιτειχισμένη πόλη αποτελούσε το πολιτικό, οικονομικό και κοινωνικό κέντρο της Γενοκρατίας. Σύμφωνα με τις περιγραφές, το μεγαλύτερο οικοδόμημα μέσα στο κάστρο ήταν το palazzo della Signoria, το διοικητήριο. Το διοικητήριο στέγαζε τις λειτουργίες που συνέθεταν τη γραφειοκρατική οργάνωση του μηχανισμού διοίκησης του νησιού: την saletta - τα αρχεία, την camera di conti - αίθουσα των λογαριασμών, τη φρουρά του διοικητή, το τελωνείο κ.ά.

Σπουδαία πηγή πληροφόρησης για τα πολεοδομικά της Γενοκρατίας δίνει ελαιογραφία του δεύτερου μισού του 16ου αι. που βρίσκεται στο Ναυτικό Μουσείο της Γένοβας. Παρουσιάζει την πόλη με λεπτομέρεια: το κάστρο με την τάφρο, τις οχυρώσεις και τις πύλες του, την περιτειχισμένη πόλη με την πλατεία και τα κτήριά της, την εκτός του κάστρου πόλη, τα ποτάμια, το ναυπηγείο, ανεμόμυλους. Εμφανίζει τις εκκλησίες και τις κατοικίες που ήταν διώροφες ή τριώροφες. Η πόλη εμφανίζεται πυκνοδομημένη, με τα κτήρια να σχηματίζουν μέτωπα κατά μήκος των δρόμων.

Εικόνα 3.12. Η ελαιογραφία που απεικονίζει την πόλη της Χίου. Βρίσκεται στο Ναυτικό Μουσείο Γένοβας. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (1996).

Η απεικόνιση του 16ου αι., οι περιγραφές των περιηγητών και τα νοταριακά έγγραφα της εποχής μάς επιτρέπουν να γνωρίσουμε αρκετά στοιχεία για την αρχιτεκτονική της πόλης της Γενοκρατίας. Στις περιγραφές των περιηγητών η πόλη αναφέρεται παντού ως «κτισμένη κατά τον ιταλικό τρόπο». Δεν γνωρίζουμε, ωστόσο, αν η αρχιτεκτονική της πόλης μετά το 1500 μ. Χ. είχε μεγάλη σχέση με την αρχιτεκτονική της Γένοβας, όταν εκεί επικράτησε ο αναγεννησιακός ρυθμός. Ο ρυθμός χαρακτηρίζεται από περιηγητές ως «παλαιός», προ-

φανώς γιατί θύμιζε τον ρυθμό στη Γένοβα πριν την Αναγέννηση. Πάντως, στην εκκλησία του Αγίου Βασιλείου των Πετροκοκκίνων, του οποίου τα ερείπια βρέθηκαν μέσα στον σημερινό δημοτικό κήπο της πόλης σε ανασκαφή του 1920, συναντάται ο αναγεννησιακός ρυθμός (Μπούρας 1988). Γλυπτικός διάκοσμος σε λατινικούς ναούς της Χίου, δείγματα της δυτικής τέχνης όπως αυτή εξελισσόταν στην Ιταλία στα τέλη του μεσαίωνα και στις αρχές της Αναγέννησης, εντοπίστηκε και μελετήθηκε από την αρχαιολόγο Ο. Βάσση.

Πολλά από τα κτήρια μέσα στο κάστρο είχαν πύργους. Οι οικοδομές της πόλης καλύπτονταν συνήθως με οξυκόρυφες στέγες, τις «τραβάκες», αλλά υπήρχαν και επίπεδα δώματα. Στις προσόψεις των κατοικιών διακρίνονται οι πύλες που οδηγούσαν μέσω θολωτών στοών στις εσωτερικές αυλές, οι οποίες απαντώνται συχνά στα νοταριακά έγγραφα. Τα τελευταία δίνουν πολύτιμες πληροφορίες, αφού αναφέρουν τις συνοικίες της πόλης με ονομασίες που υπάρχουν μέχρι τις μέρες μας (Απλωταριά, Εγκρεμός, Βλατταριά, Παροικιά) και άλλες με ονομασίες που δεν αναγνωρίζονται. Αναφέρονται ακόμα ονομασίες δρόμων και πλατειών.

Από τα διατιθέμενα στοιχεία φαίνεται ότι ήταν συνήθης η εσωτερική αυλή, στην οποία οδηγούσε θολοσκεπής στοά. Από τα νοταριακά έγγραφα, τα οποία συντάσσονταν στους αύλειους χώρους των κατοικιών ή στη θολοσκεπάστη δίοδο προς την εσωτερική αυλή ή στα δώματα, καταδεικνύεται η σημασία του υπαίθριου βίου στη ζωή των ανθρώπων της εποχής.

Κάποια δείγματα της αρχιτεκτονικής της Γενουοκρατίας, που αποτέλεσε τη μεγάλη αρχιτεκτονική της πόλης, διασώθηκαν μέχρι τις μεγάλες καταστροφές του 19ου αιώνα: τον όλεθρο από τους Τούρκους το 1822 και τον σεισμό του 1881. Αυτή η αρχιτεκτονική αποτελούσε τοπικό φαινόμενο, με στοιχεία από τη βυζαντινή και γενονατική κληρονομιά (Μπούρας 1982, Μονιούδη-Γαβαλά 1996). Βασιζόταν στη χρησιμοποίηση του λαξευτού λίθου και του μαρμάρου και στην ευρύτατη χρησιμοποίηση αρχιτεκτονικών μελών-καλλιτεχνικών έργων της μαρμαροτεχνίας και λιθοξοϊκής. Περίτεχνα φουρούσια, κιονόκρανα, εντοιχισμένες στην πρόσοψη μαρμαρίνες πλάκες με το «οικόσημο». Αριστουργήματα της μαρμαροτεχνίας χρησιμοποιήθηκαν συχνά για τη διακόσμηση των προσόψεων, σε τύμπανα πάνω και κάτω από παράθυρα και πάνω από τις εισόδους. Την παλιά μεγάλη αρχιτεκτονική της πόλης χαρακτήριζαν οι οριζόντιες προχωρήσεις στις όψεις που στηριζόταν συνήθως σε σειρά τοξυλίων αλλά και πάνω από συνεχές, μεγάλου ύψους κυμάτιο, ο τονισμός των ανοιγμάτων με περίτεχνα πλαίσια και τοξωτά υπέρθυρα, οι τετρακλινείς οξυκόρυφες στέγες (τραβάκες). Η οργάνωση των προσόψεων μαρτυρούσε καλλιτεχνικές προθέσεις της αρχιτεκτονικής.

Η γενονατική και βυζαντινή αρχιτεκτονική κληρονομιά ήταν αμφοτέρως ορατές στον αρχιτεκτονικό ρυθμό της πόλης Χίου.

Στοιχεία στην αρχιτεκτονική που μπορούν να θεωρηθούν ότι είχαν γενονατικές αφετηρίες ήταν:

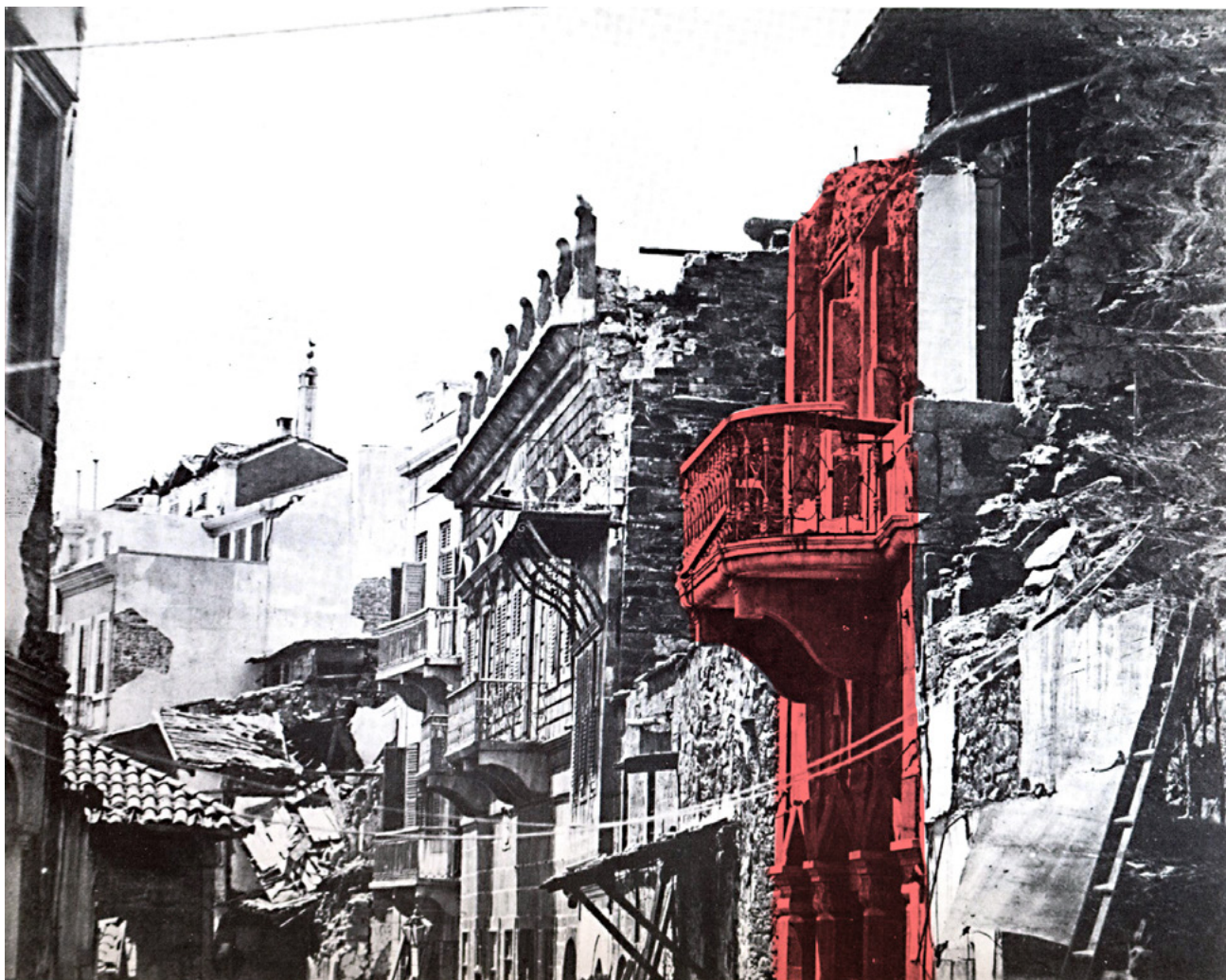
- Η ευρύτατη εφαρμογή της λαξευτής πέτρας.
- Η γενικευμένη και εξαιρετικά ανεπτυγμένη θολοδομία. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Χίου αποτελούσαν οι θόλοι με «λιονέττες» ή «βότες με καυκιά», όπως τους έλεγαν. Ήταν σκαφοειδείς θόλοι που συνήθως στέγαζαν μεγάλους χώρους. Είχαν τις γενέσεις τους σε σειρά τοξυλίων που πατούσαν σε προβόλους. Ένας τέτοιος θόλος έχει αποτυπωθεί από τον Δ. Πικιώνη στην οικία Γλύκα.
- Η ευρύτατη χρήση των αναγλύφων σε υφαντίδια, υπέρθυρα κ.α. Πολλά εισάγονταν από την Ιταλία.
- Η ανάδειξη των ανοιγμάτων με πλαίσια και τόξα.
- Στοιχεία που κληρονομήθηκαν από το Βυζάντιο μπορούν να θεωρηθούν:
- Οι εναλλασσόμενων χρωμάτων θολίτες σε τόξα. Τόξα με ορθομαρμαρώσεις σε εναλλασσόμενα χρώματα υπάρχουν στο καθολικό της Νέας Μονής της Χίου. Πάντως υπάρχουν και σε κτήρια της Γένοβας.
- Οι προχωρήσεις πάνω από σειρά τοξυλίων, αρχιτεκτονικό στοιχείο που συναντάται στο Μυστρά και αλλού.
- Η πλινθοπερικόλειστη τοιχοποιία και η χρήση τούβλων.
- Τα σαχνισιά, ιδιαίτερα προσφιλές στοιχείο στη βυζαντινή αστική κατοικία.

Τα υλικά κατασκευής ήταν ντόπια και εισαγόμενα. Κύριο υλικό δομής αποτέλεσε η θυμανούσικη πέτρα (λατομευόταν κοντά στο χωριό Θυμαριά, στα νότια του Κάμπου). Στρωσιγενής ομοιογενής παρόλιθος, υλικό με ζωηρά χρώματα από το κίτρινο της ώχρας στο σκούρο κόκκινο, ήταν ιδιαίτερα κατάλληλο για τη δημιουργία λαξευτών αρχιτεκτονικών μελών και εντυπωσιακών χρωματικών συνθέσεων. Μειονέκτημά του, η συνήθως μικρή αντοχή σε τριβή και σε διάβρωση από τις καιρικές συνθήκες. Εισαγόμενη ήταν η σκούρα συμπαγής πέτρα Ερυθρών από τη μικρασιατική ακτή για κατώφλια, παραστάδες, υπέρθυρα.

Στην αρχιτεκτονική μετά το 1830, μετά τη σχετική ανόρθωση από την καταστροφή του 1822, ήταν εμφανείς οι επιρροές από ξένα, ποικίλα αρχιτεκτονικά πρότυπα. Από τα μέσα του 19ου αιώνα στη Χίο (και στον Κάμπο) εμφανίζονται νεοκλασικά χαρακτηριστικά, χωρίς όμως να δημιουργούν αμιγείς τύπους με ξεκάθαρα μορφολογικά στοιχεία, τουλάχιστον για την πλειονότητα των οικοδομών. Εμφανίστηκαν στοιχεία εκλεκτικι-

στικά, ανάλογα με αυτά της Σμύρνης. Παρουσιάστηκαν, επίσης, νέα διακοσμητικά στοιχεία με αφετηρίες όχι βυζαντινές ή γενοατικές αλλά βασισμένα στη μίμηση των επηρεασμένων από το μπαρόκ και το ροκοκό στοιχείων, κατά τα πρότυπα της Κωνσταντινούπολης.

Ο συνδυασμός των στοιχείων της παλαιότερης αρχιτεκτονικής με τα νέα στοιχεία (ευρύτερη χρησιμοποίηση ξύλου, στοιχεία νεοκλασικά, εκλεκτικιστικά και άλλα) οδήγησαν στον ιδιότυπο ρυθμό της νεότερης τοπικής αρχιτεκτονικής του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα. Πάντως, τα αστικά σπίτια στη Χίο χαρακτηρίστηκαν από τόνους ελάσσονες. Η πορεία παρακμής που σηματοδότησε το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα αποτυπώθηκε και στη λιτή αρχιτεκτονική των κτηρίων της εποχής.

Εικόνα 3.13. Απόψεις κτηρίων της πόλης μετά το σεισμό του 1881. Από το Λεύκωμα των ερειπίων της Χίου. Το κτήριο που επισημαίνεται είναι το μόνο που σώζεται σήμερα. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (1996).

Chios after the great earthquake

Εικόνα 3.14. Απόψεις κτηρίων της πόλης μετά το σεισμό του 1881. Φωτογραφία από τη συλλογή Yildiz, IRCICA. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (2004).

Λέξεις-κλειδιά

Λατινοκρατία, Αιγαίο, Χίος, Σαντορίνη, οχυρωμένοι οικισμοί, παραδοσιακή αρχιτεκτονική

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Argenti Ph. (ed) (1958), *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island (1346-1566)*, 3 τ., Cambridge.
- Γαβαλάς Θ.-Μονιούδη Θ. (1977), «Η κατοικία στα μεσαιωνικά χωριά της Χίου», *Χιακά Χρονικά*, τ. Θ, σ. 6-16.
- Γαβαλάς Θ.-Μονιούδη Θ. (1978), «Χωρική ανάλυση των μεσαιωνικών οικισμών της Χίου», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, τ. 12, σ. 86-93.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ. (1996), *Η πόλη της Χίου. Κοινωνία, Πολεοδομία, Αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ. (1997), *Σαντορίνη. Κοινωνία και χώρος, 15ος-20ός αι.*, Αθήνα.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ. (2012), «Οχυρωμένοι Οικισμοί της νότιας Χίου: ζητήματα πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής», *Πρακτικά διεθνούς συνεδρίου Η οχυρωματική αρχιτεκτονική στο Αιγαίο και ο Μεσαιωνικός Οικισμός Αναβάτου Χίου*, σ. 385-394.
- Μπούρας Χ. (1982), «Χίος», *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, σ. 141-181.
- Μπούρας Χ. (1988), «Η αρχιτεκτονική των γενονατικών εκκλησιών της πόλεως Χίου», *Χίος-Γένοβα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Χίου*, σ. 41-44.
- Πικιώνης Δ. (2000), *Η αρχιτεκτονική της Χίου*, Αθήνα.
- Φιλιππίδης Δ. (1983), *Σαντορίνη, Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 2, Αθήνα, σ. 146-178.

Σημειώσεις

1. Για την περίοδο της Γενουοκρατίας στη Χίο βλ. P. Argenti (ed) (1958), *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island (1346-1566)*, Cambridge.
2. Για την αρχιτεκτονική της Χίου βλ. A. Smith (1962), *The Architecture of Chios: subsidiary buildings, implements and crafts* (ed. Ph. Argenti), London. Λόγω του αρχιτεκτονικού ενδιαφέροντος οι οχυρωμένοι οικισμοί της νότιας Χίου έγιναν αντικείμενο μελέτης διπλωματικών εργασιών αρχιτεκτόνων, που έζησαν για μήνες μέσα στα χωριά και πραγματοποίησαν πρωτογενή έρευνα σε ζητήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής ή πολεοδομίας.
3. Για την περίοδο της Τουρκοκρατίας στη Χίο βλ. Ph. Argenti (ed) (1941), *Chios Vincta or the Occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566-1912)*, Cambridge, Δ. Ιεραπετρίτης (2007), *Η Συμβολή της Τοπικής Οργάνωσης των Μαστιχοχωρίων Χίου στη Διαχείριση του Χώρου, κατά την περίοδο 1566-1866 της Οθωμανικής κυριαρχίας*, Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου.
4. *Λεύκωμα των ερειπίων της Χίου συνεπεία των σεισμών της 22/3 Απριλίου 1881* (1983), Αθήνα.
5. N. Rubinstein (1976), «Michelozzo and Niccolo Michelozzi in Chios, 1466-67», στο Cecil Clough (ed.), *Cultural Aspects of the Italian renaissance*, Manchester University Press, σ. 216-228.
6. Για τα οχυρωματικά έργα στο Κάστρο της πόλης Χίου βλ. M. Dal Mas (1988), «Kastro di Chios, Le fortificazzioni verso terra», *Χίος-Γένοβα, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού*, Αθήνα, σ. 73-92, Στ. Μαμαλούκος, «Κάστρο Χίου. Οι Γενοβέζικες φάσεις των οχυρώσεων», στο ίδιο, σ. 45-49.

4. Η πόλη στα χρόνια των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (19ος αιώνας)

Εισαγωγή. Η πολεοδομική πολιτική της οθωμανική αυτοκρατορίας. Η νομοθεσία για την αναμόρφωση του χώρου. Ο ρόλος του δημαρχιακού θεσμού στην εκσυγχρονιστική διαδικασία. Οι αγορές ως πεδίο εκσυγχρονισμού. Ιωάννινα. Η πόλη της Χίου. Η αρχιτεκτονική στις περιφέρειες υπό οθωμανική κατοχή. Επιλεγόμενα. Λέξεις-κλειδιά. Βιβλιογραφία. Σημειώσεις.

Εισαγωγή

Το παρόν κεφάλαιο παρουσιάζει όψεις της πολεοδομικής ιστορίας του ελλαδικού χώρου που παρέμεινε υπό οθωμανική κυριαρχία μετά τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους. Καταγράφει τις κρατικές παρεμβάσεις της οθωμανικής διοίκησης για την αναμόρφωση του χώρου των πόλεων, εντοπίζει τις συνέπειές τους στην εξέλιξή τους και επιχειρεί συγκρίσεις. Η χρονική διάρκεια της έρευνας περιλαμβάνει την περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (Τανζιμάτ) και επεκτείνεται μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα.

Η μελέτη εστιάζει το ενδιαφέρον της σε πόλεις της Ηπείρου και του Ανατολικού Αιγαίου, υπό οθωμανική κυριαρχία μέχρι τους βαλκανικούς πολέμους (1913 και 1912 αντίστοιχα) και συγκεκριμένα στις πόλεις Ιωαννίνων¹ και Χίου². Βασίζεται στο ερευνητικό έργο της γράφουσας (Μονιούδη-Γαβαλά 2004, 2010). Μέσα από τις διαδικασίες τις σχετικές με τη ρύθμιση του χώρου των συγκεκριμένων πόλεων αναδεικνύονται οι διαφορές και ομοιότητες που χαρακτήρισαν τις πολεοδομικές πολιτικές της οθωμανικής αυτοκρατορίας και του νεοελληνικού κράτους, σε μια περίοδο που και η οθωμανική πολεοδομική πολιτική χαρακτηρίστηκε από αλλαγές, με στόχο τον προσανατολισμό προς τη Δύση.

Τα ερευνητικά ερωτήματα στα οποία η μελέτη επιχειρεί να απαντήσει:

- Ποιες είναι οι αλλαγές που συμβαίνουν στις πόλεις του ελλαδικού χώρου που παραμένουν υπό οθωμανική κυριαρχία μετά τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους;
- Υπάρχουν πολεοδομικά εγχειρήματα και ποιες ήταν οι διαδικασίες, τα μέσα και οι προοπτικές των επεμβάσεων;

4.1. Η πολεοδομική πολιτική της οθωμανικής αυτοκρατορίας

Το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα αποτέλεσε περίοδο μεταρρυθμίσεων στην οθωμανική αυτοκρατορία. Στη διάρκειά τους καταβλήθηκε συντονισμένη προσπάθεια για αναδιοργάνωση της αυτοκρατορίας και των σχέσεών της με τους υπηκόους της. Η περίοδος των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (1839-1877) έγινε γνωστή με τον όρο *Tanzimat*. Ο εκσυγχρονισμός κάτω από τις ισχυρές επιδράσεις της Ευρώπης έφερε αλλαγές στη διοίκηση, την κοινωνική, οικονομική και οικιστική οργάνωση των πόλεων, όπως και στον τρόπο ζωής των κατοίκων. Οι πόλεις έγιναν αντικείμενο ιδιαίτερων ενεργειών από την πλευρά της πολιτείας και γνώρισαν σημαντικές δομικές αλλαγές. Οι μεταρρυθμίσεις εφαρμόστηκαν αρχικά στην Κωνσταντινούπολη (Celik 1986) και στη συνέχεια στις μεγάλες (Σμύρνη, Μπούρσα, Βηρυττό, Αλεξάνδρεια) και μικρότερες πόλεις της αυτοκρατορίας. Μεταξύ των πόλεων που δέχθηκαν αλλαγές περιλαμβάνονται πόλεις του ελλαδικού χώρου, όπως Θεσσαλονίκη, Ιωάννινα, Λάρισα, Σέρρες, Χίος κ.ά. (Στεφανίδου 1991, Yerolympos 1996, Καραδήμου-Γερόλυμπου 1997, Anastassiadou 1997, Μονιούδη-Γαβαλά 2004, Τρακοσοπούλου-Τζήμου 2005).

Στα πλαίσια του εκσυγχρονισμού και της αναδιοργάνωσης του οθωμανικού αστικού χώρου διανοίχθηκαν αμαξιτοί δρόμοι μεταξύ των πόλεων, κατασκευάστηκαν σιδηροδρομικά δίκτυα και λιμάνια με σύγχρονες αποβάθρες, δημιουργήθηκαν δίκτυα υποδομής και άλλες αστικές εξυπηρετήσεις, θεσπίστηκαν νέοι οικοδομικοί κανονισμοί και μέτρα προστασίας από τις πυρκαγιές, κατεδαφίστηκαν τμήματα των τειχών, επεκτάθηκαν οι πόλεις σύμφωνα με νέες αρχές πολεοδομικής οργάνωσης, ανασχεδιάστηκαν συνοικίες μετά από πυρκαγιές, αναπτύχθηκε οικοδομική δραστηριότητα που στέγαζε νέες λειτουργίες και άλλαξε το παραδοσιακό τοπίο. Κτίστηκαν νέα διοικητήρια, πύργοι ρολογιού, εκπαιδευτήρια, κτήρια περιθάλψης, σφαγεία και δημιουργήθηκαν κήποι (στις εικόνες 4.1 και 4.2 εμφανίζονται το διοικητήριο και ο πύργος ρολογιού της Σμύρνης, έργα της περιόδου του *Tanzimat*). Για πολλά από τα έργα υπήρχαν ειδικές φορολογίες, συνδρομές ή υποχρεωτική εργασία των κατοίκων χωρίς αμοιβή. Τη σημαντικότερη θέση ανάμεσα στα κτήρια για δημόσια χρήση κατείχαν τα κατά τόπους διοικητήρια, που εξέφραζαν τη θεσμική κρατική υπόσταση και την επίδειξη ισχύος (στην εικόνα 4.3 το διοικητήριο των Ιωαννίνων, από τη φωτογραφική συλλογή Yildiz του σουλτάνου Αβδούλ-Χαμίτ Β'). Τα κτήρια αυτά ήρθαν να αντικαταστήσουν τα παλιά παραδοσιακά κονάκια. Στον εκσυγχρονισμό των δημοσίων κτηρίων

συνέτειναν η εισαγωγή στην αυτοκρατορία νέας τεχνολογίας και τεχνογνωσίας, η ίδρυση τεχνικών στρατιωτικών σχολών και τεχνικών λυκείων. Ωστόσο, οι παρεμβάσεις της οθωμανικής διοίκησης υπήρξαν πολύ μικρότερης κλίμακας από τις αντίστοιχες του νέου ελληνικού κράτους. Δεν αφορούσαν όλες τις πόλεις αλλά μόνο όσες είχαν σημαντικό ρόλο και είναι αντίστοιχες αυτού. Δεν επεδίωξαν ομογενοποίηση του αστικού χώρου, ο οποίος οργανώθηκε με πρωτοβουλίες των εθνικοθησκευτικών κοινοτήτων. Η ίδια η συμμετοχή του κράτους ήταν πολύ μικρότερη, ενώ στα έργα υποδομής που έγιναν (λιμάνια, έργα ύδρευσης και αποχέτευσης κ.ά.) είχαν ρόλο οι ιδιώτες και τα ιδιωτικά κεφάλαια.

Ένα από τα σημαντικότερα νομοθετήματα, στα οποία περιλαμβάνονται οι προδιαγραφές για την οικοδόμηση και ανακαίνιση των κτηρίων των κοινοτήτων των μη μουσουλμάνων, υπήρξε το μεταρρυθμιστικό διάταγμα του 1856. Σκοπός του ήταν να οργανώσει, με λεπτομερή τρόπο, τη λειτουργία της διοίκησης και την κοινωνική ζωή, κυρίως, των χριστιανών αλλά και των υπόλοιπων μη μουσουλμάνων. Έθετε σε τάξη τους άγραφους νόμους και τις διάφορες ρυθμίσεις που ίσχυαν παλαιότερα για τις κοινοτικές οικοδομές, υπήρξε κάτι σαν «σύνταγμα».

Συμπερασματικά, το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα αποτέλεσε περίοδο εκσυγχρονισμού και αναδιοργάνωσης και του οθωμανικού αστικού χώρου:

- Ανασχεδιάστηκαν συνοικίες μετά από πυρκαγιές και επεκτάθηκαν οι πόλεις σύμφωνα με νέες πολεοδομικές αρχές οργάνωσης του χώρου.
- Κατασκευάστηκαν νέα λιμενικά έργα και σύγχρονες αποβάθρες στις σημαντικές πόλεις-λιμάνια (στην εικόνα 4.5 το λιμάνι της Χίου πριν από την κατασκευή των λιμενικών έργων του τέλους του 19ου αιώνα, από τη φωτογραφική συλλογή Yildiz).
- Αναπτύχθηκε οικοδομική δραστηριότητα που στέγαζε νέες λειτουργίες και άλλαξε το παραδοσιακό τοπίο των πόλεων. Οικοδομήθηκαν νέα διοικητήρια, πύργοι ρολογιού, εκπαιδευτήρια, κτήρια περίθαλψης, σφαγεία και δημιουργήθηκαν κήποι (στην εικόνα 4.4 φωτογραφία του σχολείου θηλέων Hamidiye στα Ιωάννινα. Σήμερα στεγάζει το Ταχυδρομείο).

Οι πόλεις της οθωμανικής αυτοκρατορίας ήταν πολυεθνικές και πολυπολιτισμικές. Οι αλλαγές σε αυτές προέκυπταν από τις παρεμβάσεις της οθωμανικής διοίκησης και των ιδιωτικών και κοινοτικών πρωτοβουλιών των διαφόρων ομάδων.

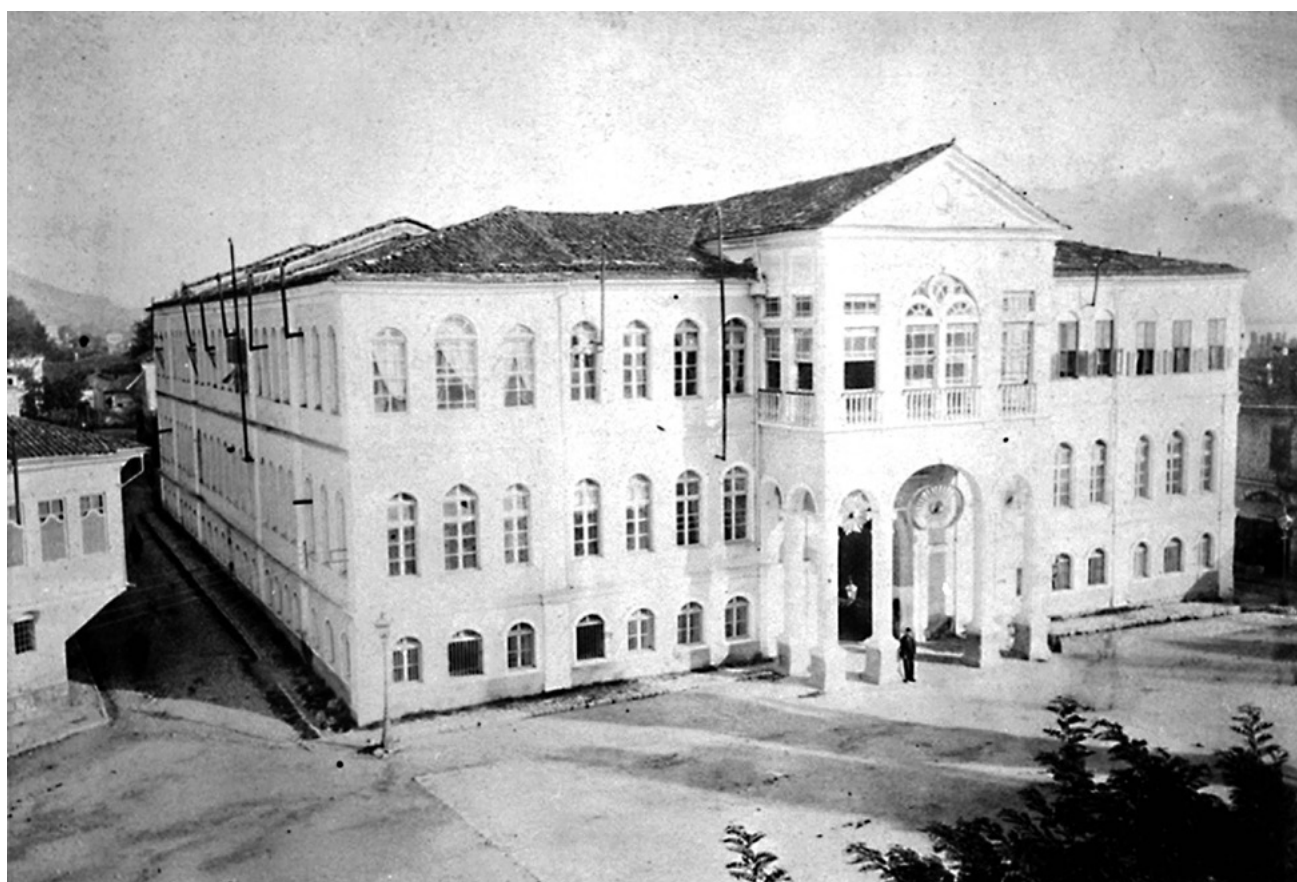
Όσον αφορά την αρχιτεκτονική, η εθνική και θρησκευτική πολυμορφία του πληθυσμού δημιούργησαν πρόσφορο έδαφος στα αστικά κέντρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας για την άνθηση του εκλεκτικισμού, τόσο ως πρακτικής στην αρχιτεκτονική όσο και ως ιδεολογίας. Επισημαίνεται, πάντως, ότι ο νεοκλασικός ρυθμός ήταν ο κυρίαρχος για τα σχολικά κτήρια και τα κτήρια για άλλες χρήσεις των ελληνικών κοινοτήτων στις πόλεις υπό οθωμανική κατοχή. Η προτίμηση των Ελλήνων ιδιοκτητών στο νεοκλασικισμό ήταν μια επίδειξη ελληνικότητας και έκφραση της επιθυμίας για απαλλαγή από την ξένη κυριαρχία και αυτή η προτίμηση παρέμεινε σταθερή.

Εικόνα 4.1. Το διοικητήριο Σμύρνης. Επιστολικό δελτάριο. Πηγή: Συλλογή συγγραφέως.

Εικόνα 4.2. Ο πύργος του ρολογιού της Σμύρνης. Επιστολικό δελτάριο. Πηγή: Συλλογή συγγραφέως.

Εικόνα 4.3. Το διοικητήριο Ιωαννίνων. Πηγή: IRCICA, Yildiz Photograph Collection.

Εικόνα 4.4. Η σχολή θηλέων Hamidiye στα Ιωάννινα. Πηγή: IRCICA, Yildiz Photograph Collection.

Εικόνα 4.5. Το λιμάνι της Χίου πριν από την κατασκευή των λιμενικών έργων. Πηγή: IRCICA, Yildiz Photograph Collection.

4.2. Η νομοθεσία για την αναμόρφωση του χώρου

Οι μεγάλες αλλαγές στο χώρο των πόλεων χρονολογούνται στο διάστημα που ακολούθησε τον νόμο «περί επαρχιών» του 1864 και διήρκεσαν μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Η νέα νομοθεσία που προωθούσε την οργάνω-

ωση των νομαρχιών και των δημαρχιών και διευθετούσε τα ζητήματα των οικοδομών αποτέλεσε τη βάση για τις αλλαγές στον κατασκευασμένο χώρο.

Το νέο σύστημα διοίκησης που περιγράφηκε με λεπτομέρεια στο νόμο «περί επαρχιών» το 1864 χαρακτηριζόταν από την ενίσχυση των αρμοδιοτήτων των επαρχιακών κυβερνητών, που στο εξής εισέπρατταν καθορισμένο μισθό από την κεντρική κυβέρνηση και μετατίθεντο ανάλογα με τις ανάγκες της. Στα κυριότερα μέσα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος ανήκε και η σύσταση των δημαρχιών. Το πρώτο δημαρχείο ιδρύθηκε το 1854 στο έκτο αστικό διαμέρισμα της Κωνσταντινούπολης και στη συνέχεια ιδρύθηκαν δημαρχεία σε Τύνιδα, Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Βηρυττό, Δαμασκό, Κάιρο και αλλού, με αρμοδιότητες την καθαριότητα και τον εξωραϊσμό, την επιτήρηση οικοδομών και οικοδομικών εργασιών, τη δημιουργία αποβάρων, πλατειών, περιπάτων, την ύδρευση και τον φωτισμό της πόλης κ.ά. Αν και οι πρώτοι δήμαρχοι διορίζονταν από την τουρκική διοίκηση και είχαν περιορισμένες αρμοδιότητες, ωστόσο ήταν σημαντικό το γεγονός ότι υπήρχε πλέον φορέας που θα ασχολούνταν συστηματικά με τα ζητήματα των πόλεων. Παράλληλα, ιδρύθηκαν αγροτικές τράπεζες, συντάχθηκαν κτηματολόγια και κυκλοφόρησαν τοπικές επετηρίδες (salnames).

Τα κυριότερα κείμενα της οθωμανικής νομοθεσίας είναι:

- Ο κανονισμός «περί οδών και οικοδομών» του 1280/1864, ο οποίος περιλάμβανε τέσσερα άρθρα για την υγιεινή της πόλης.
- Ο νόμος «περί συστάσεως νομαρχιών» του 1287/1871. Στα πλαίσιά του προβλεπόταν η θεσμοθέτηση του δημαρχιακού συμβουλίου, που περιλάμβανε γεωμέτρη και γιατρό.
- Ο νόμος «περί των εν ταις νομαρχίαις δημαρχιών» του 1293/1877.
- Ο νόμος «περί οικοδομών» του 1299/1882.
- Ο νόμος «περί οικοδομών» του 1309/1891.
- Το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα βρήκε την έκφρασή του στο νόμο περί βιλαετιών και το κείμενο των «Γενικών Οδηγιών» του έτους 1869. Τα άρθρα 15-22 των «Γενικών Οδηγιών» παραθέτουν αναλυτικά τις επιμέρους βελτιώσεις στις οποίες οι κυβερνήτες των νέων βιλαετιών, μετά την οριστική διαρρύθμιση των καθαρά διοικητικών ζητημάτων, θα έπρεπε να στρέψουν το ενδιαφέρον τους. Οι στόχοι αυτοί ήταν κατά σειρά η καταπολέμηση της ληστείας, η προώθηση δημοσίων έργων, σχολείων και τεχνικών σχολών (ισλάχανε), η σύσταση αγροπιστωτικών συνεταιρισμών ή κοινωφελών ταμείων, η ίδρυση δημοτικών συμβουλίων με σκοπό τον εξωραϊσμό των πόλεων κ.α. Επιχειρήθηκε «εκ των άνω» εκσυγχρονισμός της οθωμανικής οικονομίας, κοινωνίας και του κτισμένου χώρου. Το παρόν κεφάλαιο αποτελεί ένα επί μέρους σχόλιο στο αστικό σκηνικό για το χαρακτήρα του Τανζιμάτ, μιας περιόδου ιδιαίτερα ταραγμένης, και δεν αποτελεί συνολικότερη αποτίμηση του οθωμανικού εκσυγχρονισμού.

4.3. Ο ρόλος του δημαρχιακού θεσμού στην εκσυγχρονιστική διαδικασία

Ένα από τα κυριότερα μέσα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος υπήρξε ο δημαρχιακός θεσμός. Όπως ήδη αναφέρθηκε, το πρώτο δημαρχείο ιδρύθηκε το 1854 στο έκτο αστικό διαμέρισμα της Κωνσταντινούπολης. Δημαρχεία δημιουργήθηκαν στη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη, τη Χίο και αλλού, με αρμοδιότητες την καθαριότητα και τον εξωραϊσμό, την επιτήρηση οικοδομών και οικοδομικών εργασιών, τη δημιουργία αποβάρων, πλατειών και περιπάτων, την ύδρευση και το φωτισμό της πόλης.

Ο Δήμος ρύθμιζε τις αστικές λειτουργίες, τις προσδιορισμένες από την ισχύουσα νομοθεσία. Ο νόμος «περί συστάσεως νομαρχιών» του 1287/1871 θεσμοθετούσε το δημαρχιακό συμβούλιο, που περιλάμβανε γεωμέτρη και γιατρό. Στα καθήκοντα του δημαρχιακού συμβουλίου περιλαμβάνονταν:

- Η καθαριότητα, ο εξωραϊσμός-«διάκοσμος» και η τακτοποίηση των «δημοσίων μερών» της πόλης.
- Η πρόληψη των κινδύνων από την κατάρρευση ετοιμόρροπων ή «ατελώς κατασκευασμένων» κτηρίων.
- Η δημιουργία αποβάρων, πλατειών και περιπάτων.
- Η ύδρευση της πόλης.
- Ο φωτισμός της πόλης.
- Η επιτήρηση των οικοδομικών εργασιών.

4.4. Οι αγορές ως πεδίο εκσυγχρονισμού

Σημαντική κίνηση εκσυγχρονισμού αποτέλεσε ο εξωραϊσμός των αγορών, προτεραιότητα του μεταρρυθμιστικού προγράμματος, με στόχο την υγιεινή, καθαριότητα και τάξη. Οι περιοχές τους ανασχεδιάστηκαν πλήρως

με γεωμετρικό ρυμοτομικό σχέδιο, συνήθως μετά από πυρκαγιά, ή βελτιώθηκαν με διαπλάτυνση των κύριων δρόμων τους (Καραδήμου-Γερόλυμπου 1997). Οι πυρκαγιές των ξύλινων παραδοσιακών αγορών υπήρξαν συχνό φαινόμενο στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα (Θεσσαλονίκη, Λάρισα, Κόνιτσα, Βέροια, Ιωάννινα, Χίος κ.ά.), ακολουθούμενο από αναδασμό και ανοικοδόμηση με νέο, γεωμετρικό σχέδιο και υλικό δομής την πέτρα. Οι δρόμοι αποτέλεσαν, επίσης, βασικό πεδίο εφαρμογής των μέτρων αναδιοργάνωσης. Με τις διανοίξεις, τις ευθυγραμμίσεις και τις διαπλάτυνσεις δεν ελέγχονταν πλέον από την κοινωνική ομάδα που τους είχε οικειοποιηθεί, και γίνονταν χώροι κίνησης, μεταβατικοί και διαχωριστικοί. Αυτό επέβαλε το κείμενο του νόμου για τις επαρχιακές διοικήσεις, περιγράφοντας σαφώς την εικόνα που έπρεπε να παρουσιάζουν οι δρόμοι και απαγορεύοντας τις παραδοσιακές συμπεριφορές, όπως την απόθεση σκουπιδιών, την κατάληψη του δρόμου από αντικείμενα και εμπορεύματα, την απουσία κανόνων υγιεινής.

4.5. Ιωάννινα

Το τμήμα αυτό του κεφαλαίου για την πόλη στα χρόνια των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων ερευνά την αναδιοργάνωση της πόλης των Ιωαννίνων, πρωτεύουσας της Ηπείρου, με πρωτοβουλίες της οθωμανικής διοίκησης. Καταγράφει τις κρατικές παρεμβάσεις στον κατασκευασμένο χώρο, εντοπίζει τις συνέπειες στην εξέλιξη του και επιχειρεί συγκρίσεις με άλλες πόλεις.

Οι πρωτογενείς πηγές της έρευνας είναι:

- Οι οθωμανικές επετηρίδες της νομαρχίας Ιωαννίνων (Salnames-i vilayet-i Yanya)³.
- Η επίσημη οθωμανική εφημερίδα της νομαρχίας Ιωαννίνων, η δίγλωσση, στα οθωμανικά τουρκικά και τα ελληνικά, Yanya-Ιωάννινα⁴.
- Η φωτογραφική συλλογή Yıldız⁵ του σουλτάνου Αβδούλ-Χαμίτ Β΄.
- Αναφορές και εκθέσεις των προξένων στην Ήπειρο.

Η παρούσα μελέτη βασίζεται σε αδημοσίευτες οθωμανικές πηγές, με σημαντικότερη αυτή των οθωμανικών επετηρίδων, οι οποίες καταγράφουν εκτός από τον κατάλογο των διοικητικών αξιωματούχων και τα στοιχεία της αγροτικής παραγωγής, δημογραφικά δεδομένα, δημόσια κτήρια των θρησκευτικών κοινοτήτων κ.ά. Η υπάρχουσα σημαντική βιβλιογραφία για διάφορα θέματα της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου των Ιωαννίνων αναδεικνύει, κυρίως, τα ζητήματα που σχετίζονται με τη χριστιανική κοινότητα (Μελέτες για τα ζητήματα του χώρου των Ιωαννίνων βλ. Ι. Κανετάκης 1994, Ρογκότη-Κυριοπούλου 1988, Γ. Σμύρης 2000, Ε. Δημητριάδης 1993. Ιστορικές μελέτες βλ. Μ. Κοκολάκης 2003, Γ. Παπαγεωργίου 1982, Κουρμαντζής 1987, Delilbasi 1987, Μιχαηλάρης 2003).

Οι παρεμβάσεις της οθωμανικής διοίκησης τόσο στην πόλη των Ιωαννίνων (στην εικόνα 4.6 φωτογραφία από τη συλλογή Yıldız) όσο και στην υπόλοιπη περιφέρεια οφείλονται κυρίως στις πρωτοβουλίες του εκάστοτε νομάρχη. Το μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα προωθήθηκε ιδιαίτερα από τον Αχμέτ Ρασίμ Πασά, που ανήκε στη «μοντέρνα» γενιά των οθωμανών αξιωματούχων. Στη διάρκεια της θητείας του καταγράφονται η ανοικοδόμηση της αγοράς μετά από πυρκαγιά, του διοικητηρίου, του στρατώνα των αυτοκρατορικών στρατευμάτων και η κατασκευή κοινωφελών έργων και οθωμανικών ιδρυμάτων. Έργα των οθωμανών αξιωματούχων αυτής της περιόδου ήταν η ολοκλήρωση των οδών προς την Πρέβεζα και τους Αγίους Σαράντα και του μεγαλύτερου μέρους της αμαξιτής οδού προς το Μπεράτι, η κατασκευή γεφυρών, πύργων και παρατηρητηρίων στις ακτές και άλλα σημεία (έργα του Αχμέτ Χιφζί Πασά). Επίσης, η αστική σχολή θηλέων, η διοίκηση των εφένδρων και η κατασκευή του πύργου του ρολογιού που τοποθετήθηκε στην πλατεία του διοικητηρίου και της στρατιωτικής διοίκησης (έργα του Οσμάν Πασά).

Εικόνα 4.6. Γενική άποψη των Ιωαννίνων. Πηγή: IRCICA, Yildiz Photograph Collection.

4.5.2. Η πυρκαγιά και η ανοικοδόμηση της αγοράς ως μέσο εκσυγχρονισμού

Όπως ήδη αναφέρθηκε, προτεραιότητα του εκσυγχρονιστικού προγράμματος αποτέλεσε, τη μελετώμενη χρονική περίοδο, ο εξωραϊσμός των περιοχών των αγορών. Οι αγορές ανασχεδιάστηκαν πλήρως με γεωμετρικό ρυμοτομικό σχέδιο μετά από πυρκαγιά, όπως στα Ιωάννινα, ή βελτιώθηκαν με διαπλάτυνση των κύριων δρόμων τους. Ανοικοδομήθηκαν με βάση τους νέους οικοδομικούς κανονισμούς και με υλικό δομής την πέτρα, αντί του ξύλου.

Η περιοχή της αγοράς των Ιωαννίνων αποτέλεσε το αντικείμενο εκσυγχρονισμού. Οι περιγραφές της πριν τις αλλαγές στην εφημερίδα Yanya-Ioannina αναφέρουν τους στενούς δρόμους, που σε κάποιες περιπτώσεις ήταν αδιάβατοι, και τη χρήση του δημόσιου χώρου από τους παρόδιους ιδιοκτήτες, με προσθήκες στους ξύλινους εξώστες και τα ισόγεια των εργαστηρίων και κατοικιών. Ο εκσυγχρονισμός της αγοράς έγινε με ανασχεδιασμό και ανοικοδόμηση μετά από πυρκαγιά, που πιθανά οφείλεται σε εμπρησμό (Σαλαμάγκας 1963). Η αγορά αποτεφρώθηκε πλήρως στα τέλη Ιουλίου του 1869, προκαλώντας μεγάλη οικονομική καταστροφή. Ανοικοδομήθηκε με νέο, γεωμετρικό σχέδιο, σύμφωνα με τον ισχύοντα κανονισμό της αυτοκρατορίας «περί Οικοδομών» και με νέο υλικό δομής, την πέτρα. Σε πολλά δημοσιεύματα της εφημερίδας Yanya-Ioannina τονίζεται η μεγάλη αλλαγή στον χώρο της αγοράς, η οποία περιγράφεται πριν την πυρκαγιά ως «εν σύνολον δύσμορφον από ξυλίνας οικοδομάς φύρδην μύγδην εκτισμένας και διαχωριζομένας από ανωμάλους και στενωπούς διόδους κατά το αρχαίον σύστημα». Η αγορά μετά την πυρκαγιά οικοδομήθηκε «..εγκριθέντος εντέχνου και κατά τους γεωμετρικούς κανόνες σχεδίου, και διαχαραχθειςών με το ανάλογον πλάτος και κατ' ευθυγραμμίαν των αγυιών και ρυμών», με πρωτοβουλία της οθωμανικής διοίκησης. Με βάση το νέο σχέδιο κατασκευάστηκαν εκατέρωθεν των νέων οδών καταστήματα και εργαστήρια πέτρινα. Η ανοικοδομημένη αγορά αποτέλεσε πηγή

υπερηφάνειας, όπως προκύπτει από δημοσίευμα της εφημερίδας Yanya-Ιωάννινα: «Η τερπνή πόλις των Ιωαννίνων κεκτημένη ήδη τοιαύτην νέαν αγοράν και επισύρουσα τα βλέμματα των επισκεπτομένων αυτήν δια του κανονικού σχεδίου της, τέρπει και ευφραίνει τους πάντας και ιδίως τους κατοίκους». Η παρέμβαση επεκτάθηκε στην κατασκευή πεζοδρομίων εκατέρωθεν των οδών της αγοράς.

Ποιες ήταν οι οικονομικές επιπτώσεις του ανασχεδιασμού της αγοράς; Έγινε για να αναδιαρθρωθεί η περιοχή όπου εξελισσόταν η κύρια οικονομική λειτουργία της πόλης, ώστε αυτή με την παραδοσιακή δομή του χώρου να μην εμποδίσει μελλοντική ανάπτυξη; Τη συγκεκριμένη εποχή η οικονομική δραστηριότητα των Ιωαννίνων βρισκόταν σε συρρίκνωση για λόγους που δεν σχετίζονταν με τη διαμόρφωση του χώρου. Οι συντεχνίες προσπάθησαν, χωρίς επιτυχία, να αντιμετωπίσουν τη νέα κατάσταση με τον ανταγωνισμό των βιομηχανικών ειδών από τις ευρωπαϊκές χώρες, παραμένοντας ωστόσο αδύναμες μπροστά στα νέα δεδομένα. Ο κόσμος των συντεχνιών έχασε τη συνέχεια κάλυψης των αναγκών του. Πέρασε σε παρακμή και μετατράπηκε σε μεταπράτη. Η πυρκαγιά της αγοράς επιδείνωσε τη θέση των συντεχνιτών, η οποία βρισκόταν σε διαδικασία παρακμής (Παπαγεωργίου 1982). Έτσι ο εκσυγχρονισμός του χώρου της αγοράς δεν είχε κανένα θετικό αποτέλεσμα και πρέπει να συμπεράνουμε ότι η επέμβαση έγινε με στόχο τον εξωραϊσμό.

4.5.3. Νέα στοιχεία για κοινωφελή έργα και οθωμανικά ιδρύματα

Τη μελετώμενη χρονική περίοδο η οθωμανική διοίκηση προχώρησε σε μεγάλο πρόγραμμα κατασκευής δημοσίων έργων στα Ιωάννινα και την ευρύτερη περιοχή τους (οικοδομημάτων και δρόμων).

Τα κτήρια για δημόσια χρήση της περιόδου 1869-1870 υπήρξαν:

- Το αυτοκρατορικό πολυτεχνείο, για την εκμάθηση τεχνών και επιτηδευμάτων για 120 ορφανούς από τον διοικητή Αχμέτ Ρασίμ Πασά. Στο πολυτεχνείο προστέθηκε εργοστάσιο αγγειοπλαστικής.
- Οι στρατώνες.
- Σφαγεία, στην άκρη της λίμνης.
- Το νέο διοικητήριο στο μέσο της πόλης, το οποίο αντικατέστησε το πυρπολημένο μέσα στο φρούριο, με οικοδομικό υλικό από την ετοιμόρροπη οικοδομή του χαρεμιού. Επρόκειτο για κτήριο τριόροφο και πέτρινο, με εξήντα πέντε μικρά και μεγάλα δωμάτια και κρατητήριο.

Τα κτήρια για δημόσια χρήση της περιόδου 1889-1890 υπήρξαν η στρατιωτική διοίκηση (Daire-i askeriye) και το νοσοκομείο Χαμιντιγιέ για τους φτωχούς (Hamidiye gureba hastahanesi). Και στα δύο έγινε εφαρμογή της νέας τεχνολογίας, με χρήση της πέτρας. Η στρατιωτική διοίκηση απέναντι από το διοικητήριο ήταν τριώροφη, πέτρινη, με 18 δωμάτια, τρεις μεγάλες αίθουσες, αποθήκη και άλλους χώρους. Το νοσοκομείο Χαμιντιγιέ αποτελείτο από τρεις πτέρυγες και ένα μετζίτ (μικρό τζαμί). Το θερμοκήπιο στον κήπο του είχε επτά μέτρα πλάτος, 13,5 μέτρα μήκος και τέσσερα μέτρα ύψος και ήταν κατασκευή από μέταλλο και γυαλί.

4.5.4. Η απογραφή κτηρίων και πληθυσμού της πόλης των Ιωαννίνων

Όπως καταγράφεται στην επίσημη επετηρίδα του έτους 1871.

	Πόλη των Ιωαννίνων (Yanya kasabasi)
γέφυρες	-
κρήνες (ceşme)	2
καζάδες/πόλεις/χωριά/τσιφλίκια	1
κεραμοποιεία (keremithane)	0
εκκλησίες, συναγωγές, μοναστήρια	7
τεκκέδες	7
σχολεία για παιδιά	14
μεντρεσέδες με ιμαρέτια	7
κρατικό ρολόι (memleket sa'ati)	1

δικαστήρια	1
στρατώνες	1
νοσοκομεία	1
καφενεία, κέντρα διασκέδασης (ğazino) ταβέρνες	60
βυρσοδεψεία	54
φούρνοι	70
μύλοι	0
χαμάμ	5
χάνια	62
καταστήματα και μαγαζιά (dükkân ve mağaza)	1192
σπίτια	2019
τζαμιά και μετζίτια	19
χριστιανοί	12111
μουσουλμάνοι	3973
συνολικά	16084

4.6. Η πόλη της Χίου

Το παρόν τμήμα του κεφαλαίου «Η πόλη στα χρόνια των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων» για την πόλη της Χίου βασίζεται στη διδακτορική διατριβή της γράφουσας (Μονιούδη-Γαβαλά 2004). Παρουσιάζει αδρομερώς τις αλλαγές στο κτισμένο περιβάλλον της πόλης τόσο με πρωτοβουλίες της οθωμανικής διοίκησης όσο και με πρωτοβουλίες της χριστιανικής κοινότητας. Το χρονικό διάστημα που καλύπτει -από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου μέχρι το τέλος του - συνέβησαν σημαντικά γεγονότα, τα οποία αποτέλεσαν τομές στη σχετικά αδιασάλευτη ιστορική διαδρομή της πόλης για τους περίπου πέντε αιώνες που προηγήθηκαν: δύο μεγάλες καταστροφές, το 1822 από τους Τούρκους και το 1881 από σεισμό (εικόνες 4.7 και 4.8, φωτογραφίες μετά τη θεομηνία). Οι σφαγές, οι εμπρησμοί και οι λεηλασίες του 1822 με την επακόλουθη διασπορά των κατοίκων εκτός του νησιού δεν κατέστρεψαν ή αλλοίωσαν μόνο το δομημένο περιβάλλον της πόλης αλλά εξαφάνισαν και ό,τι συνέθετε τη συνέχεια, τα αρχεία, τις προφορικές παραδόσεις, την ιεραρχημένη κοινωνική δομή. Την ακμή των αιώνων που προηγήθηκαν διαδέχθηκε η ολοκληρωτική κατάρρευση και η πολιτιστική ασυνέχεια. Η ζωή στην πόλη επανήλθε μετά το 1830. Από τον αριθμό των ιδιοκτησιών που πέρασαν σε νέους ιδιοκτήτες μετά το 1832 αποδεικνύεται η μεγάλης κλίμακας μετακίνηση και οριστική εγκατάσταση εκτός Χίου αξιόλογου τμήματος του πληθυσμού. Η αποκατάσταση από τις συνέπειες της καταστροφής εξελίχθηκε αργά, με τη βοήθεια των Χίων της διασποράς. Η ανασύσταση του θρησκευτικού, πνευματικού και κοινωνικής πρόνοιας κέντρου της πόλης συντελέστηκε τις επόμενες της καταστροφής δεκαετίες: ανοικοδομήθηκαν ή επισκευάστηκαν ο μητροπολιτικός ναός των Αγίων Βικτόρων (1838), η Σχολή της Χίου (1839), το Παρθεναγωγείο (1849), η Βιβλιοθήκη (1863-1870), το νοσοκομείο, το λωβοκομείο. Η οικοδόμησή τους οφείλεται αποκλειστικά στις ιδιωτικές πρωτοβουλίες, με κεφάλαια της ελληνικής κοινότητας και των Χίων της διασποράς. Και δυστυχώς, λίγες δεκαετίες αργότερα, το 1881, ο φονικός και καταστρεπτικός σεισμός αφάνισε ό,τι είχε αποκατασταθεί μετά την πρώτη καταστροφή.

Εικόνα 4.7. Η πόλη της Χίου μετά το σεισμό. Πηγή: IRCICA, Yildiz Photograph Collection.

Εικόνα 4.8. Η πόλη της Χίου μετά το σεισμό. Φωτογραφία αδελφών Καστάνια. Πηγή: Λεύκωμα ερειπίων της Χίου.

4.6.1. Δημογεροντία και δημορχιακός θεσμός

Το στοιχείο που χαρακτήρισε τη διοικητική δομή της πόλης ήταν η ισχυρή τοπική αυτοδιοίκηση με φορέα τη δημογεροντία. Η ελληνική χριστιανική κοινότητα απολάμβανε ελευθερίες που ήταν άγνωστες σε άλλες τουρκοκρατούμενες περιοχές. Τομή στη διοικητική κατάσταση επέφερε η λειτουργία του δημορχιακού θεσμού το 1873, το σημαντικότερο εργαλείο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων (του Τανζιμάτ). Η δημορχία Χίου αντικατέστησε μετά το 1873 τη δημογεροντία σε όλα τα θέματα τα σχετιζόμενα με τις πολεοδομικές λειτουργίες. Η δεύτερη περιορίστηκε στη διαχείριση των φιλανθρωπικών και εκπαιδευτικών ζητημάτων. Παρά την ισχυρή

εξουσία της δημογεροντίας για μακρύ χρονικό διάστημα, η αλλαγή στη νέα κατάσταση πρέπει να υπήρξε ομαλή. Από τον τρόπο λειτουργίας της δημοτικής αρχής και τη φροντίδα της για την εφαρμογή της νομοθεσίας τεκμαίρεται ότι υπήρξε συναίνεση των χριστιανών κρατούντων στο νέο θεσμό. Η δημογεροντία και οι διάφορες επιτροπές συνέχισαν να λειτουργούν παράλληλα με τη δημαρχία, με διαφορετικές αρμοδιότητες, χωρίς να προκύπτει από τις πηγές ανταγωνισμός μεταξύ των διαφόρων κέντρων εξουσίας. Το κυριότερο χαρακτηριστικό της λειτουργίας των ιδιωτικών πρωτοβουλιών υπήρξαν η αποτελεσματικότητα και η δημοκρατική αντίληψη της απόδοσης λογαριασμού στους πολίτες για το έργο που επιτελούσαν. Αυτή την καλή μακροχρόνια συνήθεια σταμάτησε η απελευθέρωση της Χίου το 1912.

Ο θεσμός της δημοτικής αρχής, παρά την υποβάθμιση του ρόλου της δημογεροντίας, δεν λειτούργησε αρνητικά για την εξέλιξη της πόλης. Με την εισαγωγή νέων «δυτικού» τύπου ρυθμίσεων για τις αστικές και τις πολεοδομικές λειτουργίες οδήγησε σε μετάβαση της πόλης από την παραδοσιακή στη νεώτερη-σύγχρονη. Μετά το 1873 ο Δήμος Χίου εφαρμόζοντας την ισχύουσα νομοθεσία της αυτοκρατορίας, και ιδιαίτερα τον νόμο «Περί των εν ταις νομαρχίαις δημαρχιών» -ο οποίος χαρακτηριζόταν ως ο «Δημοτικός Κανονισμός»- και τον πολεοδομικό και οικοδομικό κανονισμό, φρόντισε για τη δημιουργία δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης, για τη σύσταση δημοτικής υπηρεσίας πυρόσβεσης και φωτισμού, για ευθυγραμμίσεις, διαπλατύνσεις και λιθόστρωση των κυριότερων δρόμων, για δημιουργία δημοτικού κήπου και δημοτικής αγοράς, για εξεύρεση οικονομικών πόρων του Δήμου με πωλήσεις αστικής γης και ανάθεση σε ιδιώτες λειτουργιών της πόλης. Η πορεία της πόλης προς τον εκδυτικισμό υπήρξε εμφανής, ιδιαίτερα μετά το 1877.

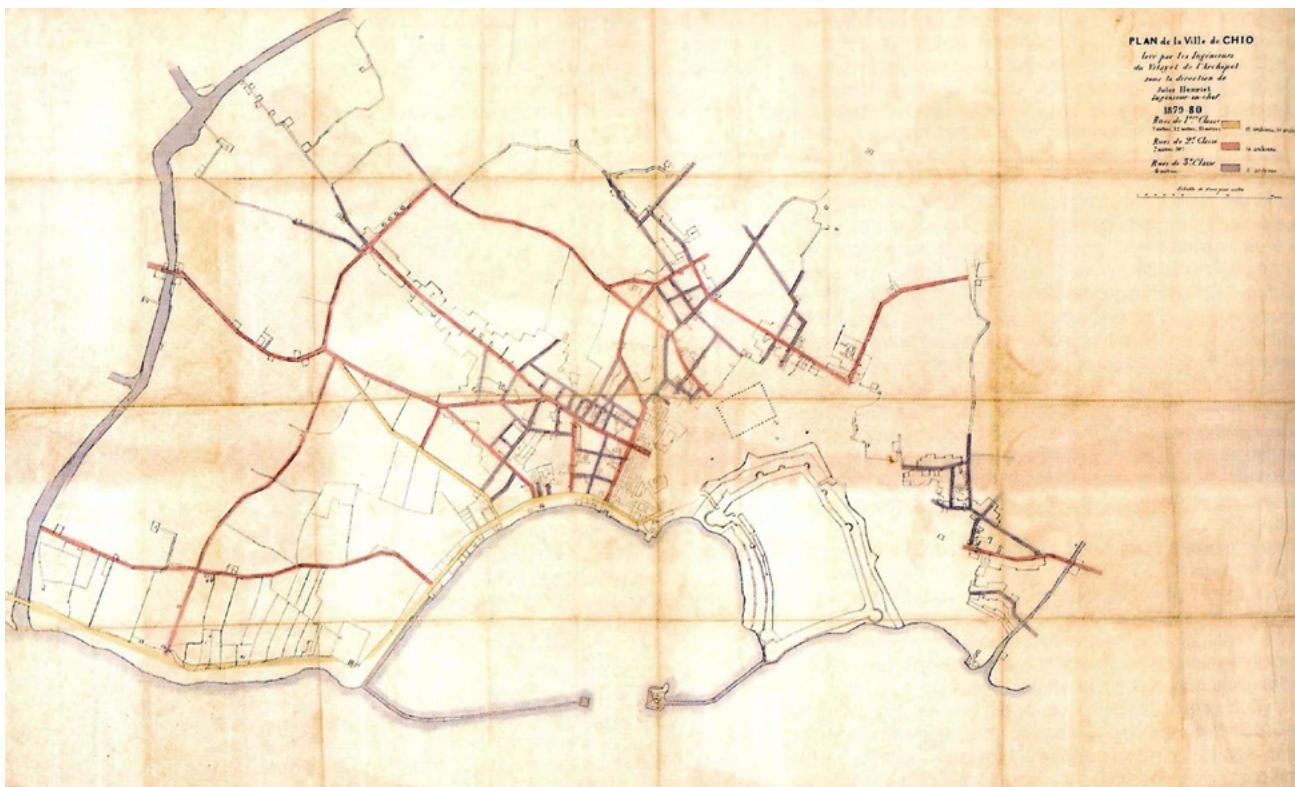
4.6.2. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός

Η απόδοση της εικόνας της πόλης πριν από το σεισμό είναι δυνατή χάρη στο σχέδιο του Jules Henriet του 1879/80, το οποίο εντόπισε η γράφουσα στο αταξινόμητο αρχείο της Βιβλιοθήκης Κοραή Χίου (στην εικόνα 4.9 ο χάρτης, που εμφάνιζε την πρόταση στην όψη και την υπάρχουσα κατάσταση στο πίσω μέρος). Στην προσεισμική πόλη είναι εμφανής η απουσία μιας οργανωτικής τάξης, η εικόνα της άμορφης εξάπλωσης, του ασυμφόρου σχήματος ανάπτυξης, του εσωστρεφούς χαρακτήρα των οικοδομικών νησίδων, όλων χαρακτηριστικών της παραδοσιακής πόλης. Η πόλη οργανώνεται γύρω από τις εκκλησίες-ενορίες, με κήπους να παρεμβάλλονται μέσα στα όριά της. Σαφώς διακεκριμένη είναι η περιοχή της αγοράς και των εργαστηρίων. Επίσης διακεκριμένη περιοχή αποτελεί το οργανωμένο θρησκευτικό, πνευματικό και κέντρο κοινωνικής πρόνοιας της ελληνικής κοινότητας.

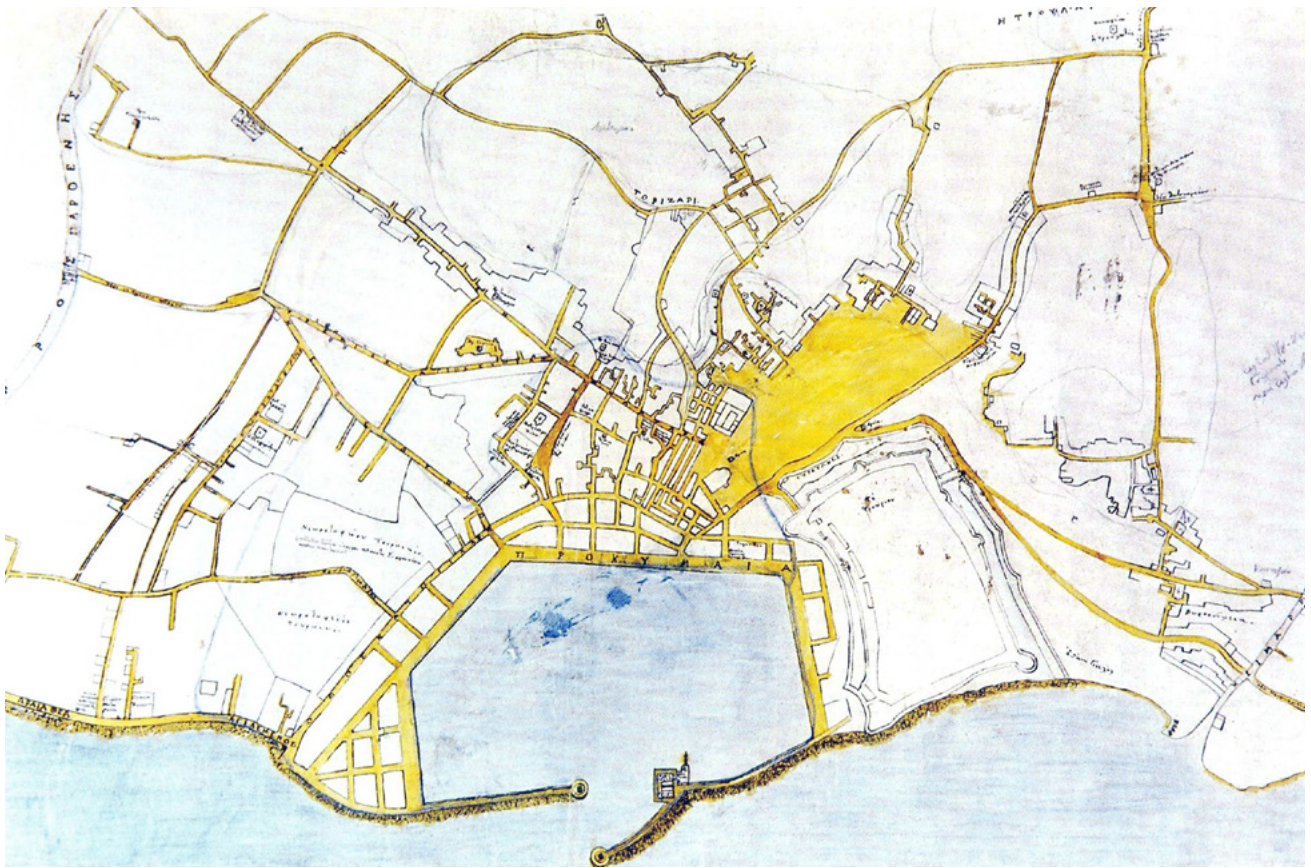
Οι νέες πολεοδομικές πολιτικές που υιοθέτησε η οθωμανική αυτοκρατορία ερχόμενη σε διάσταση με όσα ίσχυαν μέχρι τότε εμφανίζονται στη Χίο μετά το 1863. Μεγάλο πολεοδομικό νεωτερισμό αποτέλεσε ο ανασχεδιασμός της αγοράς μετά την πυρκαγιά του 1863, με νέο σχέδιο με επιμήκη οικοδομικά τετράγωνα και γεωμετρικότητα (στην εικόνα 4.10 χάρτης αποτύπωσης της πόλης. Διακρίνεται η περιοχή της ανασχεδιασμένης αγοράς). Η νέα αγορά δεν χαρακτηρίστηκε από προσπάθεια μορφολογικής και λειτουργικής προσαρμογής ή σύνδεσης του παραδοσιακού με το σύγχρονο, αλλά από την ακατέργαστη παράθεσή της. Αυτή η αρχή επικράτησε όχι μόνο στη Χίο και στα Ιωάννινα, αλλά σε πολλές ανασχεδιασμένες αγορές πόλεων της οθωμανικής αυτοκρατορίας αυτή την εποχή.

Η σοβαρότερη προσπάθεια ανασυγκρότησης μέσω του πολεοδομικού σχεδιασμού επιχειρήθηκε με το σχέδιο του 1879/80 που συντάχθηκε από τον αρχιμηχανικό της Νομαρχίας Αρχιπελάγους Jules Henriet πριν και εγκρίθηκε αμέσως μετά το σεισμό του 1881. Αυτός ο σχεδιασμός δεν είναι ούτε επανασχεδιασμός ούτε αναδιάρθρωση του υπάρχοντα ιστού. Επιχειρεί μόνο τη βελτίωση του οδικού δικτύου, θεωρώντας την επαρκή για τον εκσυγχρονισμό της πόλης. Αρκείται σε ορισμένες βελτιώσεις της υπάρχουσας κατάστασης, ώστε να μπορεί να ανταποκριθεί στις νέες ανάγκες της κυκλοφορίας και τα οικονομικά δεδομένα της εποχής. Με τις διανοίξεις, τις ευθυγραμμίσεις και τις διαπλατύνσεις των δρόμων ανταποκρίνεται στις επιταγές του πολεοδομικού σχεδιασμού της εποχής του στην οθωμανική αυτοκρατορία, που προωθεί τη γεωμετρικότητα. Με αυτή στόχευε στην αίσθηση και την εικόνα της τάξης απέναντι στην αταξία, στο σαφές σχήμα αντί της άμορφης εξάπλωσης, στην εξωστρέφεια και τη διαπερατότητα αντί του περικλειστού. Αποσκοπούσε στο διαχωρισμό του ιδιωτικού χώρου από το δημόσιο. Με τις νέες ρυθμίσεις ο δρόμος χάνει το ρόλο του ενοποιητικού στοιχείου που αποτελεί και χώρο ζωής για την κοινωνική ομάδα που τον χρησιμοποιεί και μετατρέπεται σε χώρο μετάβασης και διαχωρισμού. Η λογική αυτή του σχεδιασμού συμβαδίζει απόλυτα με τα προβλεπόμενα από την πολεοδομική νομοθεσία για τη χρήση των δρόμων. Ο σχεδιασμός, ωστόσο, δεν αποσκοπεί στη δημιουργία χώρων ζωής για τις ανθρώπινες δραστηριότητες. Δεν δημιουργεί δημόσιες πλατείες και κήπους αξιοποιώντας τους δημόσιους

χώρους και πολύ περισσότερο τον προβλεπόμενο από τη νομοθεσία αστικό αναδασμό. Δεν στοχεύει στην αιεφόρο ανάπτυξη της πόλης και δεν αντιμετωπίζει την επέκτασή της. Αυτά τα στοιχεία της πολεοδομικής ιδεολογίας που επικρατούσε στην Ευρώπη και μεταφέρθηκε με καθυστέρηση στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, δεν συναντώνται στο σχέδιο της πόλης Χίου. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός της Χίου δεν είχε ούτε τα μεγέθη της πολεοποιητικής δραστηριότητας που χαρακτήρισε τις πόλεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους νωρίτερα, ούτε την πρόβλεψη για την αιεφόρο ανάπτυξη της ευρωπαϊκής ιδεολογίας που μεταφέρθηκε με μεγάλη χρονική υστέρηση στην Ελλάδα. Εκφράζει την οθωμανική πολεοδομία της εποχής που έχει δυτικοευρωπαϊκή προέλευση και εφαρμόζεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο και σε άλλες τουρκοκρατούμενες πόλεις.

Εικόνα 4.9. Το σχέδιο πόλεως Χίου του Jules Henriet, 1879/1880. Βρίσκεται στο αταξινόμητο αρχείο της Βιβλιοθήκης Κοραή Χίου. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Πόλη Χίου (1830-1940)*, Αθήνα 2004.

Εικόνα 4.10. Χάρτης της πόλης Χίου. Βρίσκεται στη Βιβλιοθήκη Κοραή Χίου, συλλογή Αργέντη. Πηγή: Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Πόλη Χίου (1830-1940)*, Αθήνα 2004.

4.6.3. Η ανοικοδόμηση της πόλης μετά το σεισμό του 1881

Σε αυτές τις σημαντικές αλλαγές ήρθε να προστεθεί η εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα μετά το σεισμό του 1881 εκ μέρους της ελληνικής κοινότητας και των ιδιωτών, που δραστηριοποιήθηκαν στην επισκευή και ανέγερση εκκλησιών, εκπαιδευτηρίων, κτηρίων κατοικιών, αλλάζοντας το κτηριακό απόθεμα της πόλης (εικόνες 4.11, 4.12). Η αναδιάρθρωση του κτηριακού αποθέματος μετά το σεισμό δεν οφείλεται σε κυβερνητική πρωτοβουλία αλλά στην ευποιΐα των Χιωτών της διασποράς και τα τοπικά κεφάλαια. Η μορφή της πόλης, όπως αυτή προκύπτει μετά το σεισμό, είναι η υλική απόδειξη των δυνατοτήτων και των οραμάτων της ελληνικής κοινωνίας. Τα κτήρια διοίκησης και εκπαίδευσης που οικοδομήθηκαν από τις οθωμανικές αρχές χαρακτήριζε η απουσία κάθε επιτήδευσης, σε αντίθεση με τα κτήρια της ελληνικής κοινότητας.

Έργο της ιδιωτικής πρωτοβουλίας ήταν και το μεγάλο λιμενικό έργο του τέλους του 19ου αιώνα, που άλλαξε τη μορφή της πόλης προς τη θάλασσα (εικόνες 4.13, 4.14).

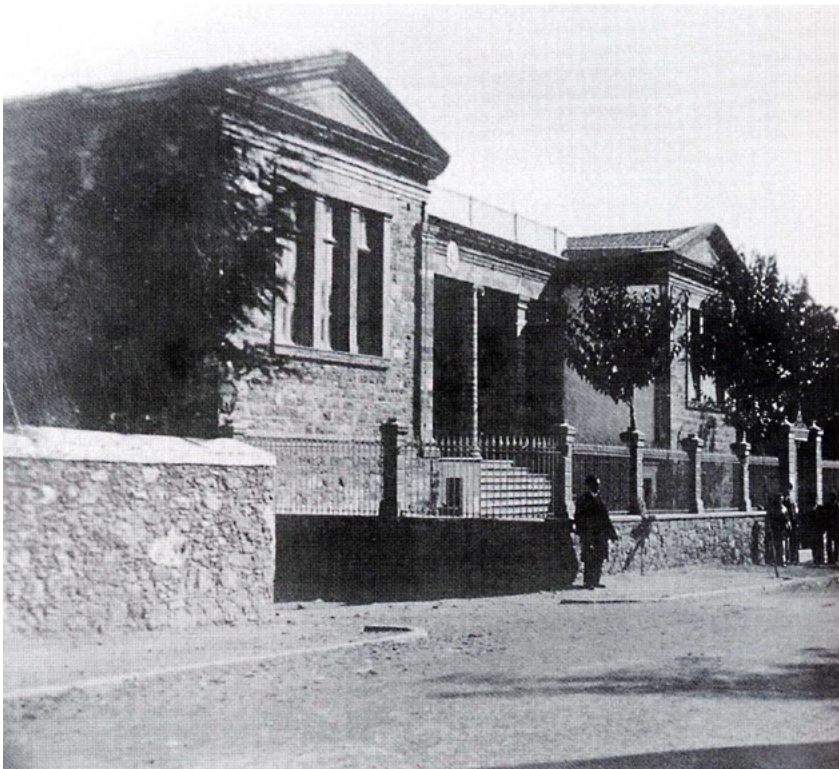
Είναι χαρακτηριστικό ότι η εκτεταμένη καταστροφή από το σεισμό δεν οδήγησε σε αναδιάρθρωση του αστικού ιστού: οι ορθογωνικές μορφές που προωθήθηκαν και μέσω του πολεοδομικού σχεδιασμού και μέσω της νομοθεσίας εφαρμόστηκαν σε περιορισμένο βαθμό, παρά τη γενικευμένη ανοικοδόμηση. Ωστόσο έγινε αναγκαστική αντικατάσταση του προγενέστερου του σεισμού κτηριακού αποθέματος, με συνέπεια την καταστροφή της προσεισμικής αρχιτεκτονικής μορφολογίας της πόλης.

Στη μετασεισμική πόλη η νέα χερσαία ζώνη στα δυτικά και νότια του λιμανιού που δημιουργήθηκε από τις προσχώσεις των λιμενικών έργων και αποτέλεσε αντιπαροχή προς την κατασκευάστρια εταιρεία συγκέντρωσε τις νέες επιχειρηματικές και κοινωνικές λειτουργίες (τράπεζες, γραφεία ναυτιλιακών εταιρειών, λέσχες, ξενοδοχεία). Οι βιομηχανικές δραστηριότητες χωροθετήθηκαν κυρίως στα βόρεια του λιμανιού (τα ταμπάκια). Η κατοικία των υψηλότερων εισοδηματικών στρωμάτων εγκαταστάθηκε στις νέες συνοικίες του Καινούργιου Δρόμου και της Μπέλλα Βίστα. Διακεκριμένη περιοχή της πόλης αποτέλεσε η αγορά με διάωροφα κτήρια, με καταστήματα και εργαστήρια στο ισόγειο και κατοικία στον όροφο. Στην πόλη της εποχής διακρίνονται σαφώς δύο κέντρα: το θρησκευτικό και διοικητικό κέντρο της οθωμανικής-μουσουλμανικής αρχής γύρω από το Βουνάκι (με το τέμενος Μετζιτιέ, το διοικητήριο, τα δικαστήρια, τις φυλακές, τα μουσουλμανικά σχο-

λεία και τους στρατώνες πεζικού και πυροβολικού) και το χριστιανικό ορθόδοξο θρησκευτικό και πνευματικό κέντρο με τον μητροπολιτικό ναό των Αγίων Βικτόρων, τα εκπαιδευτήρια και τη Βιβλιοθήκη Κοραή στα νότια και ανατολικά της Απλωταριάς.

Εικόνα 4.11. Φωτογραφία της Βιβλιοθήκης Κοραή Χίου ~ 1885-6. Πηγή: Βιβλιοθήκη Κοραή Χίου.

Εικόνα 4.12. Το Γυμνάσιο της πόλης Χίου. Πηγή: Βιβλιοθήκη Κοραή Χίου.

Εικόνα 4.13. Άποψη της προκουμαίας Χίου μετά τη δημιουργία των λιμενικών έργων.

Εικόνα 4.14. Η προκουμαία της πόλης Χίου, φωτογραφία Π. Παπαχατζηδάκη, 1912-28. Βρίσκεται στο Μουσείο Μπενάκη, Φωτογραφικό Αρχείο. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, *Η πόλη της Χίου. Κοινωνία, πολεοδομία, αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1996.

4.7. Η αρχιτεκτονική στις περιφέρειες υπό οθωμανική κατοχή

Η δυτική ευρωπαϊκή αρχιτεκτονική φθάνει στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα με τους έλληνες εμπόρους, υπηκόους της οθωμανικής αυτοκρατορίας, που ταξιδεύοντας συχνά στην Ευρώπη και την ελεύθερη Ελλάδα φέρνουν τις ιδέες από τα νέα αρχιτεκτονικά ρεύματα που κυριαρχούν εκεί. Από την άλλη, η ίδια η οθωμανική κυβέρ-

νηση με τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειές της (Τανζιμάτ) με διοικητικές και πολεοδομικές μεταρρυθμίσεις, ανασχεδιασμούς πόλεων και οικοδόμηση νέων διοικητηρίων κ.α. φέρνει τη νέα μορφολογία. Στα μεγάλα δημόσια κτήρια που οικοδομούνται με πρωτοβουλία της οθωμανικής διοίκησης εφαρμόζεται κυρίως το ευρωπαϊκό μπαρόκ και ο γαλλικός νεοκλασικισμός, με πλούσιο διάκοσμο και έντονη χρήση της τεθλασμένης καμπύλης. Ο ρυθμός αυτός θα επικρατήσει στην Κωνσταντινούπολη και θα αποτελέσει πρότυπο για όλες τις πόλεις της οθωμανικής κυριαρχίας και κυρίως για τη Θεσσαλονίκη. Πάντως τα κτήρια για δημόσια χρήση που οικοδομούνται στις αλύτρωτες περιφέρειες με δωρεές πλουσίων ευεργετών ακολουθούν όλα την κλασικιστική μορφολογία, αντανakλώντας τις προθέσεις των δωρητών για ένα ελληνικό ρυθμό, που εκφράζει την επιθυμία για απαλλαγή από την ξένη κυριαρχία. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα πρώτα μεγάλα εκπαιδευτήρια και ευαγή ιδρύματα που κτίζονται με δωρεές πλουσίων ευεργετών ακολουθούν τα περισσότερα νεοκλασική μορφολογία όχι μόνο τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, αλλά και μέχρι σχεδόν το μεσοπόλεμο, όταν η αντίστοιχη μορφολογία είχε πια οριστικά εγκαταλειφθεί στην Αθήνα και την «Παλαιά Ελλάδα».

Αν ο νεοκλασικισμός ήταν η κύρια αρχιτεκτονική έκφραση στην Παλαιά Ελλάδα, ο εκλεκτικισμός χαρακτηρίζει τις αλύτρωτες περιφέρειες: Είναι χαρακτηριστική η εικόνα της αρχιτεκτονικής από το δημοσίευμα της εφημερίδας *Εστία* στις 25 Νοεμβρίου 1912, λίγες μέρες μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης (Κολώνας 2012): «Είχαμε περάσει το τμήμα εκείνο του παραλιακού δρόμου, το οποίο αποτελεί την Ευρωπαϊκήν, την εξευρωπαϊσμένην Θεσσαλονίκην. Επαύλεις δεξιά και αριστερά, αποκλείουσαι την θέα της θαλάσσης και αποκλειόμεναι και αυτά από μεγάλους κήπους, προκαλούν το βλέμμα όχι για την ωραιότητά των, οίον δια τον ρυθμόν των. Θα έπρεπε να είπω καλλίτερα δια τους ρυθμούς των. Ή μάλλον, δια την έλλειψιν παντός ρυθμού. Διότι πραγματικός δεν υπάρχει ρυθμός εις αυτά τα αρχιτεκτονικά κατασκευάσματα...». Ο νεοκλασικισμός αποτέλεσε για τον συντάκτη του άρθρου τη μόνη αποδεκτή αρχιτεκτονική έκφραση, ενώ ο εκλεκτικισμός της δεύτερης αυτοκρατορίας, ως διεθνές αρχιτεκτονικό κίνημα για τα αστικά κέντρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, έμοιαζε «αλλόκοτος».

Ειδικότερα, η εξέλιξη της αρχιτεκτονικής σε κάποιες πόλεις καταγράφεται παρακάτω:

Τα Ιωάννινα

Τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα τα στοιχεία του νεοκλασικισμού αυξήθηκαν σταδιακά στα οικοδομήματα. Τα κτήρια για δημόσια χρήση φέρουν αρκετά μεμονωμένα νεοκλασικά στοιχεία και η αρχιτεκτονική τους επιδρά και στα μεγαλοαστικά και μεσοαστικά σπίτια. Οι ηπειρώτες μαστόροι αρχίζουν να προσθέτουν στα πέτρινα παραδοσιακά οικοδομήματά τους κάποια νεοκλασικά στοιχεία, άλλοτε απλούστερα και άλλοτε συνθετότερα. Προκύπτει έτσι μια μικτή μορφολογία με στοιχεία από την τοπική παραδοσιακή αρχιτεκτονική και το νεοκλασικισμό.

Από τους μηχανικούς που δραστηριοποιήθηκαν στα Ιωάννινα, διακρίνεται ο Περικλής Μελίρρυτος, γόνος πλούσιας γιαννιώτικης οικογένειας. Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του στο Μετσόβιο Πολυτεχνείο το 1893 επιστρέφει στην πατρίδα του, όπου κτίζει μεγάλο αριθμό από σημαντικά δημόσια ή ιδιωτικά κτίρια, τα περισσότερα από τα οποία ακολουθούν τη νεοκλασική μορφολογία. Στα κτήρια του Π. Μελίρρυτου ανήκουν η Ζωσιμαία Σχολή (εικόνα 4.15), η Παπαζόγλειος υφαντική σχολή θηλέων, το οθωμανικό παρθεναγωγείο, σήμερα Ταχυδρομείο (στην εικόνα 4.4 φωτογραφία της εποχής κατασκευής του). Η Ζωσιμαία Σχολή, σε ισόγεια διάταξη, με τις χαρακτηριστικές στοές στις πτέρυγες που περιβάλλουν το ιωνικό πρόπυλο, ακολουθεί το πρότυπο του Πανεπιστημίου της Αθήνας του Χρ. Χάνσεν. Με τις ίδιες αρχές διαμορφώνεται και η «Παπαζόγλειος» (Καρδαμίτση Αδάμη Μ.-Μπίρης Μ. 2001).

Εικόνα 4.15. Η Ζωσιμαία Σχολή Ιωαννίνων.

Οι πόλεις της Θεσσαλίας

Η αρχιτεκτονική των αστικών κτηρίων ακολουθούσε και εδώ στα χρόνια της Τουρκοκρατίας το μοντέλο της παραδοσιακής κατοικίας των οθωμανικών πόλεων. Αντίθετα από ό,τι συνέβη στην Ήπειρο, όπου από τα μέσα του 19ου αιώνα το νεοκλασικό στοιχείο είχε κάνει την εμφάνισή του, στη Θεσσαλία, περιοχή με έντονο αγροτικό χαρακτήρα, διατηρήθηκαν οι παλαιότερες αρχιτεκτονικές μορφές, δηλαδή οι οργανικά αρθρωμένοι κτηριακοί όγκοι, τα ημιυπαίθρια χαγιάτια, τα σαχισιά, οι αυλές κ.α.

Με την εξαίρεση λίγων παραδειγμάτων στο Βόλο, ο νεοκλασικισμός εμφανίστηκε στις θεσσαλικές πόλεις μόλις τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, δηλαδή μετά την προσάρτησή τους στο ελληνικό κράτος. Τότε οικοδομήθηκαν αστικές κατοικίες και αρχοντικά, δημόσια κτήρια (εκπαιδευτήρια, νοσοκομεία, δικαστήρια, δημαρχεία, μουσεία, τράπεζες, εκκλησίες, θέατρα, ξενοδοχεία, σταθμοί του νεοσύστατου σιδηροδρόμου), αρκετά από τα οποία ήταν έργα ελλήνων μηχανικών που προερχόταν από την «Παλαιά Ελλάδα» (στην εικόνα 4.16 το Αθανασάκειο Μουσείο Βόλου). Εμφανίστηκαν επίσης τα πρώτα βιομηχανικά συγκροτήματα (αλευρόμυλοι, σιδηροβιομηχανίες, καπνεργοστάσια, καπναποθήκες, βιομηχανίες τροφίμων κ.α.). Προς το τέλος του 19ου αιώνα ο οικονομικός αναπροσανατολισμός με την αυξανόμενη βιομηχανική μεταποίηση –κυρίως του καπνού– προκαλεί μεγάλες αλλαγές στις πόλεις με τον προγενέστερο αγροτικό χαρακτήρα. Είναι εντυπωσιακή η οικονομική μεταλλαγή που σημειώνεται στα κατά βάση αγροτικά κέντρα, στα Τρίκαλα, την Καρδίτσα και κυρίως στο Βόλο. Η κοινωνία αλλάζει και εμφανίζονται δραστηριότητες και νοοτροπία καπιταλιστικού χαρακτήρα. Κοντά στα αμιγή νεοκλασικά εμφανίζονται γρήγορα ορισμένα κτήρια με έντονα στοιχεία εκλεκτικισμού, ενώ αργότερα με στοιχεία art nouveau και art deco. Έργα κατά κανόνα μηχανικών, αποφοίτων γαλλικών και γερμανικών πολυτεχνείων. Πάντως ο νεοκλασικισμός εξακολουθεί να είναι η κυρίαρχη αρχιτεκτονική, ακόμα και τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, όταν στην Αθήνα υποχωρεί για να δώσει τη θέση του στον εκλεκτικισμό και λίγο αργότερα στο μοντέρνο κίνημα (Καρδαμίτση Αδάμη Μ.-Μπίρης Μ. 2001).

Εικόνα 4.16. Το Αθανασάκειο Μουσείο Βόλου.

Η Θεσσαλονίκη

Η Θεσσαλονίκη αποτελεί ξεχωριστή περίπτωση σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο. Αν και παρήκμασε κυρίως στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας, δεν έπαψε να αποτελεί μητροπολιτικό κέντρο της Βαλκανικής, ιδιαίτερα από τον 17ο αιώνα και μετά.

Στις αρχές του 19ου αιώνα η πόλη αναδιοργανώθηκε, υπό την πίεση των ευρωπαϊών προξένων προς την οθωμανική διοίκηση, προκειμένου να παίξει ένα νέο, αναβαθμισμένο ρόλο στις διεθνείς οικονομικές εξελίξεις. Οι πολεοδομικές παρεμβάσεις που πραγματοποιήθηκαν το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα μετασηματίζουν και εξωραίζουν την πόλη. Κατεδαφίζονται τα παράλια τείχη, που είναι πλέον άχρηστα για την οχύρωση της πόλης, μετά τις εξελίξεις της πολεμικής τέχνης. Στη θέση τους διαμορφώθηκε η προκουμαία και η παράλληλη προς αυτήν παραλιακή λεωφόρος. Επανασχεδιάστηκε η περιοχή του Ιστηρά (Λαδάδικα), χώρος ζωτικής εμπορικής σημασίας. Δημιουργήθηκαν νέες συνοικίες δυτικά και ανατολικά του οικισμού, έξω από τα τείχη. Η Θεσσαλονίκη μετασηματίζεται σε ευρωπαϊκή μεγαλούπολη και η ζωή των κατοίκων την ακολουθεί: μια καινούργια αστική τάξη δημιουργείται, αυτή που εγκαθίσταται στην πολυτελή συνοικία Χαμηδιέ, τη συνοικία των Πύργων ή των Εξοχών (Κολώνας 2014). Στη λεωφόρο Χαμηδιέ, που ξεκινούσε από τον Λευκό Πύργο, τελευταία μνήμη του τείχους που γκρεμίστηκε και κατέληγε στην πλατεία Συντριβανίου, κτίζεται σειρά ομοιόμορφα κτήρια κατά το πρότυπο των ευρωπαϊκών βουλεβάρτων. Τα κτήρια αυτά, ιδιοκτησία του σουλτάνου, νοικιάζονταν σε ξένους προξένους και εύπορους αστούς. Ήταν διώροφες κατοικίες στη μορφολογία του όψιμου αλλά αυστηρού νεοκλασικισμού. Αποτέλεσαν το μοναδικό παράδειγμα οργανωμένης δόμησης αστικών κατοικιών υψηλής στάθμης στον ελληνικό χώρο, αντίθετα από τις άλλες ευρωπαϊκές μεγαλουπόλεις, όπου αυτή η πρακτική ήταν συνηθής (Κολώνας 2014).

Στη Θεσσαλονίκη κτίζονται τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα σημαντικά δημόσια κτήρια: το διοικητήριο (εικόνα 4.17), το αυτοκρατορικό λύκειο και ο στρατώνας. Παρουσιάζουν εντυπωσιακή μορφολογική ενότητα: είναι εκλεκτικιστικά, με στοιχεία που εκφράζονται προς την κατεύθυνση του μπαρόκ. Τα πρότυπά τους θα πρέπει να αναζητηθούν περισσότερο στον ευρωπαϊκό χώρο και λιγότερο στην Κωνσταντινούπολη, στην οποία κυριαρχούσε το τουρκομπαρόκ. Έργα και τα τρία του Ιταλού αρχιτέκτονα Poselli, που αφού εργάστηκε αρκετά χρόνια στην Κωνσταντινούπολη, από το 1886 εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Θεσσαλονίκη για να κτίσει μια σειρά κτήρια του τουρκικού δημοσίου (Κολώνας 1980). Η συγγένεια με τον κλασικισμό έγινε

εντονότερη, όταν μετά την απελευθέρωση τα καμπύλα μπαρόκ αετώματα στον κεντρικό άξονα της σύνθεσης αντικαταστάθηκαν από τα τριγωνικά νεοκλασικά, όπως στο διοικητήριο. Γενικά στα κτήρια για δημόσια χρήση ακολουθείται η εκλεκτικιστική μορφολογία, που κυριαρχεί στο βορειοελλαδικό χώρο. Και σε πολλά ιδιωτικά κτήρια κυριαρχεί ο εκλεκτικισμός, με επιδράσεις της σχολής της Κωνσταντινούπολης και των νέων ρευμάτων της Ευρώπης. Οι προσωπικές προτιμήσεις του πελάτη και οι κοινωνικές του καταβολές παίζουν σημαντικό ρόλο στην επιλογή του αρχιτεκτονικού ρυθμού που επιλέγεται.

Εικόνα 4.17. Η Νομαρχία Θεσσαλονίκης.

Πόλη Χίου

Η μεγάλη αρχιτεκτονική της πόλης Χίου εφαρμόστηκε περίπου μέχρι το 1822, έτος της καταστροφής από τους Τούρκους. Μετά την ανόρθωση της πόλης, που άρχισε το 1830 και συνεχίστηκε στις επόμενες δεκαετίες, τα κτήρια επισκευάστηκαν και διατηρήθηκαν σε μεγάλο ποσοστό μέχρι το σεισμό, τον «χαλασμό» του 1881 που κατέστρεψε την πόλη. Αυτή η μεγάλη αρχιτεκτονική αποτελεί τοπικό φαινόμενο, με στοιχεία από τη βυζαντινή και γενονατική κληρονομιά. Βασιζόταν στη χρησιμοποίηση του λαξευτού λίθου και του μαρμάρου και στην ευρύτατη χρησιμοποίηση αρχιτεκτονικών μελών-καλλιτεχνικών έργων της μαρμαροτεχνίας και λιθοξοικής. Περίτεχνα φουρούσια, κιονόκρανα, εντοιχισμένες στην πρόσοψη μαρμάρινες πλάκες με το «οικόσημο». Αριστουργήματα της μαρμαροτεχνίας χρησιμοποιήθηκαν συχνά για τη διακόσμηση των προσόψεων σε τύμπανα πάνω και κάτω από παράθυρα και πάνω από τις εισόδους. Την παλιά μεγάλη αρχιτεκτονική της πόλης χαρακτήριζαν οι οριζόντιες προχωρήσεις στις όψεις που στηρίζονταν συνήθως σε σειρά τοξυλίων αλλά και πάνω από συνεχές, μεγάλο ύψους κυμάτιο, ο τονισμός των ανοιγμάτων με περίτεχνα πλαίσια και τοξωτά υπέρθυρα, οι τετρακλινείς οξυκόρυφες στέγες (τραβάκες). Η οργάνωση των προσόψεων μαρτυρούσε καλλιτεχνικές προθέσεις της αρχιτεκτονικής. Η γενονατική και βυζαντινή αρχιτεκτονική κληρονομιά ήταν ορατές στον αρχιτεκτονικό ρυθμό της πόλης Χίου μέχρι την καταστροφή από το σεισμό του 1881 (βλ. εικόνες κεφαλαίου 3).

Από τα μέσα του 19ου αιώνα στην πόλη της Χίου εμφανίζονται νεοκλασικές επιδράσεις, χωρίς όμως να δημιουργούν αμιγείς τύπους με ξεκάθαρα μορφολογικά στοιχεία, τουλάχιστον για την πλειονότητα των οικοδομών. Εμφανίστηκαν επίσης στοιχεία εκλεκτικιστικά, ανάλογα με αυτά της Σμύρνης. Ακόμα, παρουσιάστηκαν νέα διακοσμητικά στοιχεία με αφετηρίες όχι βυζαντινές ή γενονατικές, αλλά βασισμένα στη μίμηση των επηρεασμένων από το μπαρόκ και το ροκοκό στοιχείων κατά τα πρότυπα της Κωνσταντινούπολης. Ο συνδυασμός των στοιχείων της παλαιότερης αρχιτεκτονικής με τα νέα στοιχεία (ευρύτερη χρησιμοποίηση ξύλου, στοιχεία νεοκλασικά, εκλεκτικιστικά και άλλα) οδήγησαν στο νέο και ιδιότυπο ρυθμό της νεότερης τοπικής αρχιτεκτο-

νικής που χαρακτήριζε το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα. Πάντως τα νεωτερικά (ιδιαίτερα μετά το σεισμό του 1881) αστικά σπίτια στη Χίο χαρακτηρίζονται από χαμηλότερους τόνους. Στη συνέχεια, η πορεία παρακμής που σηματοδοτεί το τέλος του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα αποτυπώνεται και στη λιτή αρχιτεκτονική που χαρακτηρίζει τα κτήρια της εποχής.

Μετά το σεισμό του 1881 οικοδομήθηκαν εκκλησίες, σχολεία, η Βιβλιοθήκη, το νοσοκομείο, ιδρύματα κοινωνικής πρόνοιας, κατοικίες. Η οθωμανική διοίκηση κατασκεύασε το μετασεισμικό διοικητήριο και κτήρια στρατώνων, όλα με λιτή αρχιτεκτονική, χωρίς διάθεση επιτήδευσης.

Μια σειρά από μετασεισμικά κτήρια στέγασαν λειτουργίες εκπαίδευσης, υγείας και πρόνοιας. Το κόστος της ανοικοδόμησής τους ανέλαβαν οι Χιώτες της διασποράς. Τόσο η ανακατασκευή όσο και η συνέχιση της λειτουργίας τους στα νέα κελύφη βασίστηκαν στην ιδιωτική πρωτοβουλία και στην άριστη συνεργασία της τοπικής κοινωνίας με αυτές των χιώτικων παροικιών:

- Το 1885 στεγάστηκαν σε κτήριο που οικοδομήθηκε με δαπάνες των Χιωτών της Μασσαλίας το δημοτικό και το ανώτερο Παρθεναγωγείο, ανάμεσα στη Μητρόπολη και τη Βιβλιοθήκη Κοραή.
- Το 1886 ολοκληρώθηκε το Γυμνάσιο, που οικοδομήθηκε με δαπάνες των Χιωτών της Αλεξάνδρειας.
- Το 1885 αποπερατώθηκε το κτήριο της Βιβλιοθήκης Κοραή (τμήμα του σημερινού).
- Το 1886 ολοκληρώθηκε το Σκυλίτσειο νοσοκομείο στα βόρεια της πόλης, δωρεά της οικογένειας Σκυλίτση, με μελέτη Αναστασίου Θεοφίλα. Τη μελέτη του ναϊδίου του Αγίου Στεφάνου και την επίβλεψη έκανε ο Πέτρος Μανίφικος, αρχιτέκτονας από τη Σμύρνη.
- Η αστική σχολή (το σημερινό 11ο δημοτικό σχολείο) ανοικοδομήθηκε το 1892 με δωρεά που χορήγησε ο Παντιάς Ράλλης, που επισκέφθηκε τη Χίο για μια μόνο μέρα.

Όλα αυτά τα κτήρια οικοδομήθηκαν με πρωτοβουλία και κεφάλαια των Χιωτών της διασποράς με την αρχιτεκτονική μορφή του κλασικισμού, που αντικατέστησε την τοπική αρχιτεκτονική της Χίου. Οι νέες μορφές σήμαναν την τομή της πόλης με το αρχιτεκτονικό παρελθόν της. Ο νεοκλασικισμός ικανοποιούσε την ανάγκη των δωρητών για μια σύγχρονη αστική αρχιτεκτονική, επεδείκνυε την ελληνικότητα του πληθυσμού και την επιθυμία για απαλλαγή από την ξένη κυριαρχία. Όμως οι κτηριακοί τύποι που δημιούργησε αποτέλεσαν μια εντυπωσιακή αλλά ετερόφωτη λύση, η οποία ουσιαστικά ήταν ξένη προς την τοπική παράδοση.

5. Επιλεγόμενα

Η αναμόρφωση των πόλεων στα πλαίσια των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων υπήρξε εμφανής αλλά μικρότερης έκτασης από αυτή που συντελέστηκε στις πόλεις του νεοελληνικού κράτους. Όμως και στις υπό οθωμανική κατοχή πόλεις οι αλλαγές ήταν σημαντικές και η οικοδομική ανανέωση μεγάλης κλίμακας. Ανασχεδιάστηκαν συνοικίες μετά από πυρκαγιές, έγιναν λιμενικά έργα στις πόλεις-λιμάνια, κατασκευάστηκαν κτήρια τόσο από την οθωμανική διοίκηση για τις ανάγκες της και τις αντίστοιχες του μουσουλμανικού πληθυσμού όσο και από τις άλλες εθνοκοινωνικές κοινότητες (χριστιανική, εβραϊκή). Ο εκλεκτικισμός κυρίαρχησε στα κτήρια που οικοδομήθηκαν με πρωτοβουλίες της οθωμανικής διοίκησης (διοικητήρια, πύργοι ρολογιού κ.ά.). Την ίδια περίοδο οικοδομήθηκαν κτήρια με πρωτοβουλίες της χριστιανικής κοινότητας και του έργου ευποΐας διακεκριμένων Ελλήνων, συνήθως στον νεοκλασικό ρυθμό (σχολεία, νοσοκομεία). Αν και η νεοκλασική μορφολογία ήταν ευρύτατα διαδεδομένη στα κτήρια των πόλεων αυτή την εποχή, είναι η συνειδητή προτίμηση της ελληνικής κοινότητας λόγω των έντονων αναφορών της στην ελληνική αρχιτεκτονική και την ελληνική τέχνη της κλασικής περιόδου.

Στην Ήπειρο οι αναμορφωτικές παρεμβάσεις για τον εκσυγχρονισμό του αστικού χώρου καταγράφονται σε μια εποχή στη διάρκεια της οποίας η περιοχή αντιμετώπιζε δύο αντίπαλες καταστάσεις: Από τη μια τη διείσδυση της Ευρώπης, που επηρεάζει τις οικονομικές συνθήκες και τις κοινωνικές αντιλήψεις και από την άλλη τις μακροχρόνια διαμορφωμένες δομές. Η παραγωγική βάση δεν καταφέρνει να προσαρμοστεί αλλά παραμένει στάσιμη ή συρρικνώνεται. Η περιοχή της Ηπείρου, περισσότερο από άλλες κεντρικότερες περιοχές της Αυτοκρατορίας, οδηγείται σε οικονομική καχεξία με διέξοδο για τον πληθυσμό τη μετανάστευση (Κοκολάκης 2003).

Οι κρατικές πρωτοβουλίες της ύστερης οθωμανικής περιόδου για την ανασυγκρότηση των Ιωαννίνων αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα της οθωμανικής πολεοδομικής πολιτικής για τις πόλεις της περιφέρειας. Περιλαμβάνουν τον ρυμοτομικό σχεδιασμό της αγοράς μετά από πυρκαγιά και την ανοικοδόμησή της, την κατασκευή σειράς κτηρίων (νέου διοικητηρίου, πύργου ρολογιού, στρατώνων, εκπαιδευτηρίων, κτηρίων περίθαλψης), τη δημιουργία κήπου κ.ά. Η μεγαλοπρέπεια της πόλης για την οθωμανική διοίκηση ταυτίστηκε με

το διοικητήριο, τους στρατώνες, τα σχολεία, τα νοσοκομεία, τον πύργο του ρολογιού. Όσα έγιναν για την πόλη των Ιωαννίνων στο χρονικό διάστημα από τη δημιουργία των βιλαετιών μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα έχουν σημαντικές ομοιότητες με τα αντίστοιχα άλλων πόλεων υπό οθωμανική κυριαρχία. Η αναμόρφωση των Ιωαννίνων στην εποχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων μετέφερε το κέντρο της πόλης στην εκτός του κάστρου περιοχή, εκεί όπου και σήμερα βρίσκεται.

Στην πόλη της Χίου (Μονιούδη-Γαβαλά 2004) ο σεισμός του 1881, η δεύτερη καταστροφή του 19ου αιώνα, προκάλεσε ανοικοδόμηση ευρείας κλίμακας, με αντικατάσταση των οικοδομών. Ωστόσο, το σχέδιο που συντάχθηκε από τον Γάλλο μηχανικό Jules Henriet εφαρμόστηκε περιορισμένα. Μεγάλη καινοτομία αποτέλεσε η κατασκευή των λιμενικών έργων, με διαδικασίες ανάλογες άλλων πόλεων.

Λέξεις-κλειδιά

πόλη, Τανζιμάτ, πολεοδομία, αρχιτεκτονική, Ιωάννινα, Χίος

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Anastassiadou M. (1997), *Salonique 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des Réformes*, Leiden.
- Celik Z. (1986), *The Remaking of Istanbul. Portrait of an Ottoman City in the 19th century*, Seattle and London.
- Δημητριάδης Ε. (1993), *Γιάννενα. Το Βιλαέτι των Ιωαννίνων κατά τον 19ο αιώνα. Από την πόλη-παζάρι στην πόλη-πρακτορείο*, Θεσσαλονίκη.
- Κανετάκης Ι. (1994), *Το Κάστρο: Συμβολή στην πολεοδομική ιστορία των Ιωαννίνων*, Αθήνα.
- Καραδήμου-Γερόλυμπου Α. (1997), *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα.
- Κολώνας Β. (1980), *Ο αρχιτέκτονας Vitaliano Poselli. Το έργο του στη Θεσσαλονίκη του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη.
- Κολώνας Β. (2014), *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών: Εικονογραφία της συνοικίας των εξοχών 1885-1912*, Θεσσαλονίκη.
- Κολώνας Β. (2012), *Θεσσαλονίκη 1912-2012. Η αρχιτεκτονική μιας εκατονταετηρίας*, Θεσσαλονίκη.
- Κοκολάκης Μ. (2003), *Το ύστερο Γιαννιώτικο Πασαλίκι : χώρος, διοίκηση και πληθυσμός στην τουρκοκρατούμενη Ηπειρο (1820-1913)*, Αθήνα.
- Lowry H. (2009), *In the footsteps of the Ottomans: A search for sacred spaces and architectural monuments in Northern Greece*, Istanbul.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ. (2004), *Πόλη Χίου (1830-1940). Πολεοδομική εξέλιξη από τον τελευταίο αιώνα της οθωμανικής κατοχής στο ελληνικό κράτος*, Αθήνα.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ. (2010), «Πολεοδομικός μετασχηματισμός της Πρέβεζας στην ύστερη οθωμανική περίοδο (1864-1895)», *Πρέβεζα Β', Πρακτικά του δεύτερου Διεθνούς Συμποσίου για την Ιστορία και τον Πολιτισμό της Πρέβεζας*, Πρέβεζα 16-20/9/2009, σ. 147-158.
- Μπρούσκαρη Ε. (2009) (επιμ.), *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, επιμ., ΥΠΠΟ, Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου Γ. (1982), *Οι συντεχνίες στα Γιάννενα κατά τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα*, Ιωάννινα.
- Ρογκότη-Κυριοπούλου Δ. (1988), «Γιάννινα», *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, τ. 6, Αθήνα, σ. 198-224.
- Σαλαμάγκας Δ. (1963), *Όταν χάραζε η λευτεριά*, Ιωάννινα.
- Στεφανίδου Α. (1991), *Η πόλη λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική διερεύνηση 1391-1912*, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Α.Π.Θ, Θεσσαλονίκη.
- Τρακοσοπούλου-Τζήμου Κ. (2005), *Ο εκσυγχρονισμός της βορειοελλαδικής αρχιτεκτονικής και πόλης στον 19ο αιώνα και τις αρχές του 20ού*, διδακτορική διατριβή, ΕΜΠ, Σχολή Αρχιτεκτόνων, επιβλέπων Καθ. Ν. Χολέβας, Αθήνα.
- Yerolympos A. (1996), *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920). Aspects of Balkan Town Planning and the Remaking of Thessaloniki*, Thessaloniki.

Σημειώσεις

1. Για ζητήματα των Ιωαννίνων κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, εκτός των αναφερομένων στη βιβλιογραφία, βλ. Αραβαντινός Π. (1856), *Χρονογραφία της Ηπείρου*, Αθήνα, Λαμπρίδης Ι. (1971), «Περιγραφή της πόλεως των Ιωαννίνων», *Ηπειρωτικά Μελετήματα Β'*, τ. 1, Αθήνα 1887 (ανατύπωση Ιωάννινα 1971), Ortayli I. (1993) «Preveza during the tanzimat era (1864-1895)», *Πρακτικά Α' διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου «Η ιστορία της Πρέβεζας»*, Πρέβεζα 22-24 Σεπτεμβρίου 1989, σ. 241-248, Παπασταύρος Α. (1998), *Ιωαννίνων Εγκώμιον, Το Παρελθόν που δεν χάθηκε*, Ιωάννινα, Σμύρης Γ. (2000), «Τα μουσουλμανικά τεμένη των Ιωαννίνων και η πολεοδομία της οθωμανικής πόλης», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, τ. 34, σ. 9-90, Κορδώσης Μ. (2003), *Τα Βυζαντινά Γιάννενα. Κάστρο (Πόλη)-Ξώκαστρο. Κοινωνία-Διοίκηση-Οικονομία*, Αθήνα, Ντάτση Ε. (2006), *Τα Γιάννενα των μαστόρων και των καλφάδων*, Αθήνα, Κωνσταντίνος Δ. (2006), *Το Κάστρο των Ιωαννίνων*, Αθήνα 1997, ανατύπωση κ.ά.
2. Για ζητήματα της Χίου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας εκτός των αναφερομένων στη βιβλιογραφία βλ. Argenti Ph. (ed) (1941), *Chios Vincta or the Occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566-1912)*, Cambridge, Ζολώτας Γ. (1921-1928), *Ιστορία της νήσου Χίου* (επιμ. Αιμ. Σάρου), Αθήνα, Κανελλάκης Κ. (1926), *Τοπογραφία της νήσου Χίου*, Χίος, κ.ά. Για τα διοικητικά της Χίου βλ. Χαροκόπος Α. (1960), *Ο θεσμός της Δημογεροντίας εν Χίω επί Τουρκοκρατίας*, Χίος, Ψαρρού Ε. (2003-2005), «Η Διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822 και ο Ιωάννης Ψυχάρης», *Μνημοσύνη*, τ. 13, Αθήνα, σ. 62-82.
3. Οι οκτώ τόμοι των επετηρίδων της νομαρχίας Ιωαννίνων για τα έτη Εγίρας 1288-1319 (1871-1901) είναι γραμμένοι στα οθωμανικά τουρκικά. Η αξιοποίησή τους έγινε δυνατή χάρη στον κ. Μαρίνο Σαρηγιάννη, ερευνητή του Ινστιτούτου Μεσογειακών Σπουδών, τον οποίο ευχαριστώ θερμά.
4. Εφημερίδα *Yanysa-Ioánnina*, αρ. φ. 1, 22/5/1869 έως αρ. φ. 333, 25/2/1876. Γενικά Αρχεία του Κράτους, Ιστορικό Αρχείο Ηπείρου.
5. Φυλάσσεται στο Research Centre for Islamic History, Art and Culture (IRCICA).

5. Η αναδημιουργία της ελληνικής πόλης στο νέο ελληνικό κράτος, 19ος αιώνας

Εισαγωγή. Η πολεοδομική πολιτική του νεοελληνικού κράτους. Η δημιουργία των συνοικισμών στην ελληνική επικράτεια (1835-1882). Οι αρμοδιότητες των δημοτικών συμβουλίων στη διαχείριση του αστικού χώρου. Ο κάτοικος μετατρέπεται σε πολίτη: Η συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών στην πολεοδομική πολιτική. Η νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα. Επιλεγόμενα. Λέξεις-κλειδιά. Βιβλιογραφία. Σημειώσεις.

Εισαγωγή

Στόχος του παρόντος κεφαλαίου είναι η παρουσίαση της «ανάδυσης» της ελληνικής πόλης μετά τη δημιουργία του νέου ελληνικού κράτους (1830) και της πορείας της μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Γίνεται αναφορά στην πολεοδομική πολιτική «εκ του μηδενός», στους στόχους και τα μέσα του νεαρού βασιλείου. Η οικιστική ανασυγκρότηση περιγράφεται ως το αποτέλεσμα των ιδεολογικών επιλογών του κράτους και της συμμετοχής, μετά τις πρώτες δεκαετίες, των τοπικών κοινωνιών (των Δήμων και των κατοίκων). Το χρονικό διάστημα της μελέτης καλύπτει την περίοδο από την έναρξη της βασιλείας του Όθωνα, το 1833, μέχρι το τέλος του 19ου αιώνα. Το κεφάλαιο περιλαμβάνει στοιχεία από προηγηθείσα εργασία της γράφουσας (Μονιούδη-Γαβαλά 2012), επιμένοντας σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

Τα ερωτήματα στα οποία επιχειρεί να απαντήσει το παρόν κεφάλαιο:

- Ποια ήταν η πολεοδομική πολιτική του νεοελληνικού κράτους;
- Ποιές ήταν οι θέσεις του νεαρού βασιλείου για την οργάνωση του χώρου των πόλεων;
- Γιατί επέλεξε το συγκεκριμένο πρότυπο ανάπτυξης και είχε άλλες επιλογές;
- Ποια ήταν τα μέσα για την οργάνωση του χώρου των πόλεων;
- Προσπάθησε το κράτος μέσω της μορφής της πόλης να δημιουργήσει μια ταυτότητα;
- Χαρακτηρίστηκε από ιδιαιτερότητες ή από ομοιογένεια ο πολεοδομικός σχεδιασμός;

5.1. Η πολεοδομική πολιτική του νεοελληνικού κράτους

Στόχος του νεαρού βασιλείου υπήρξε η οικιστική αναδιάρθρωση της χώρας με ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων πόλεων, δημιουργία νέων πόλεων και ιεράρχηση του δικτύου των οικισμών¹. Περιέλαβε τόσο την ανασύνθεση της υπάρχουσας οικιστικής ιεραρχίας και την ανακατανομή του πληθυσμού, όσο και την έγκριση νέου θεσμικού πλαισίου και σχεδίων.

Οι διαδικασίες πολεοδομικού σχεδιασμού εντάχθηκαν στην απόφαση για γενικότερη παρέμβαση στις υπάρχουσες κοινωνικές και πολιτιστικές δομές. Η νέα κεντρική εξουσία αντικατέστησε την τοπική εξουσία των προχόντων. Οι κληρονομημένες δομές των παρεμβάσεων στο χώρο με πρωτοβουλίες των τοπικών αρχόντων (δημογεροντίας, δημοτικού συμβουλίου) έπαψαν να υφίστανται, τουλάχιστον στα χρόνια της απολυταρχικής μοναρχίας. Σταδιακά όμως, η τοπική εξουσία απέκτησε διαμεσολαβητικό ρόλο μεταξύ κράτους και κοινωνίας, κατευθύνοντας τις αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας.

Είχε άλλες επιλογές το νεαρό βασίλειο; Το νέο κράτος είχε ως πρότυπο τον δυτικό νεωτερισμό και δεν μπορούσε να χρησιμοποιήσει τα κατάλοιπα της οθωμανικής διοίκησης ή των δομών που επιβίωσαν μετά την Ανεξαρτησία. Έπρεπε το συντομότερο να τα ανατρέψει και να τα αντικαταστήσει με διοίκηση και συστήματα δυτικού τύπου. Εξάλλου, ο συγκεντρωτισμός που καθιερώθηκε ήταν η προσπάθεια αντιμετώπισης των φυγόκεντρων τάσεων που υπήρχαν τις πρώτες δεκαετίες, στη διάρκεια των οποίων πολλοί φιλόδοξοι τοπικοί ηγέτες, επιδιώκοντας ένα είδος περιφερειακής ανεξαρτησίας, αποδύθηκαν σε αγώνα εναντίον του κράτους (Αρώνη-Τσίχλη 2009). Η καθυπόταξή τους με την επέμβαση του βαυαρικού στρατού και η δημιουργία ενός συγκεντρωτικού διοικητικού μηχανισμού δυτικού τύπου οδήγησαν στην κατάρρευση των τοπικών πλεγμάτων εξουσίας και στη μετατροπή των φυγόκεντρων τάσεων των τοπικών αρχόντων σε κεντρομόλες (Δερτιλής 2009).

Οι αλλαγές στο χώρο υπήρξαν μεγάλο εύρος. Στην Παλιά Ελλάδα δεν υπήρχε αστική παράδοση τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Οι οικισμοί της εποχής θα πρέπει να χαρακτηριστούν «κώμες» και όχι πόλεις, με κύρια χαρακτηριστικά το ακανόνιστο οδικό δίκτυο, την έλλειψη δικτύων ύδρευσης και αποχέτευσης, την προμήθεια νερού από τις στέρνες και τις κοινοτικές βρύσες. Ο ελλαδικός χώρος μετά την Ανεξαρτησία

οργανώθηκε με στόχο την τακτική και υγιεινή πόλη, ακολουθώντας τα ευρωπαϊκά πολιτιστικά πρότυπα. Ο σχεδιασμός της μεγάλης πλειοψηφίας των πόλεων έδινε το βάρος σε ορθολογικούς και συνετούς στόχους και όχι σε μορφολογικές επιδόσεις. Ευθύγραμμες οδοί με σταθερό πλάτος, πλατείες κατανεμημένες στην πόλη, δημόσια καταστήματα σε επιλεγμένες θέσεις, αποτελούσαν μεγάλες καινοτομίες. Τα σχέδια έπρεπε να αναδείξουν τις πόλεις ως κέντρα μιας συγκεντρωτικής, σύγχρονης ευρωπαϊκής μοναρχίας, να τιμήσουν τις αρχαιότητες και να ανταποκριθούν στις ανάγκες των κατοίκων τους, συμβολίζοντας την αναγέννηση της χώρας και τον προσανατολισμό της προς τη Δύση.

Η πολεοδομική δραστηριότητα της οθωνικής περιόδου υπήρξε ιδιαίτερα αποτελεσματική, παρά τις πολυάριθμες οικονομικές και πολιτικές δυσκολίες. Στη διάρκεια της, όπως έγραψε το 1866 ο Εμμανουήλ Μανιτάκης (Manitaky 1866), είχαν δημιουργηθεί 10 νέες πόλεις και είχαν ανοικοδομηθεί 23 παλιές. Στα σαράντα σχέδια για νέες και υπάρχουσες πόλεις των χρόνων της βασιλείας του Όθωνα προστέθηκαν άλλα εκατόν έντεκα, τα οποία εγκρίθηκαν επί Γεωργίου Α' (Καυκούλα-Παπαμίχος-Χαστάογλου 1990).

Το κράτος χρησιμοποίησε τις διαδικασίες πολεοδόμησης ως μέσο για την επίτευξη της επιδιωκόμενης αστικοποίησης. Η πολεοδομική νομοθεσία προώθησε τη δημιουργία ενός ομοιογενούς αστικού χώρου που θα εξέφραζε την κοινή εθνική ταυτότητα. Ο σχεδιασμός αποτέλεσε το μέσο προς αυτή την κατεύθυνση, με ρυμοτομία χαρακτηριζόμενη από γεωμετρική διάταξη. Επιχειρούσε την ανασύνδεση με τα αρχαιοελληνικά πρότυπα (την ιπποδάμεια ρυμοτομία) και την πλήρη διαφοροποίηση της νεοελληνικής από την πόλη της Τουρκοκρατίας (στην εικόνα 5.1 χάρτης του Αιγίου), με την αυθόρμητη ανάπτυξη και το ακανόνιστο οδικό δίκτυο (Καραδήμου-Γερόλυμπου 1985). Ο σχεδιασμός των υπαρχουσών ή νέων πόλεων ήταν επίσης το μέσο προς την πρόοδο, τον «εκδυτικισμό», έχοντας ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα εμφανή ιδεολογική φόρτιση (σχέδια για την Αθήνα, την Ερέτρια, τη Σπάρτη, τα Μέγαρα κ.λπ.). Τα σχέδια που συντάχθηκαν κυρίως από τον Κλεάνθη και τον Schaubert ακολούθησαν τη νεοκλασική μορφή με άξονες, δημόσια κτήρια και μνημειακές φυγές. Στη συνέχεια, ο κεντροευρωπαϊκής προέλευσης νεοκλασικισμός των σχεδίων της πρώτης οθωνικής περιόδου αντικαταστάθηκε από το «αδιάφορο» ορθογώνιο πλέγμα των σχεδίων που συντάχθηκαν από υπηρεσιακούς παράγοντες και επιβλήθηκαν σε δεκάδες παλαιούς και νέους οικισμούς (Καυκούλα-Παπαμίχος-Χαστάογλου 1990, Φιλιππίδης 2007, Καρύδης 2006, Μπαστέα 2008, Παπαγεωργίου-Βενετιάς 2010, Μονιούδη-Γαβαλά 2010, Μονιούδη-Γαβαλά 2012). Οι σύγχρονες πόλεις του 19ου αιώνα, με τα σχέδιά τους βασισμένα πάντα σε κανονικό ορθογώνιο πλέγμα, και τα νέα κτήρια ήταν πλέον σημαντικά τεκμήρια της συντελεσθείσας προόδου (στην εικόνα 5.2 εμφανίζεται μη θεσμοθετημένο σχέδιο του Αιγίου των πρώτων οθωνικών χρόνων, που δείχνει τη διάσταση μεταξύ των κρατικών προθέσεων και των δυνατοτήτων της κοινωνίας).

Οι προθέσεις του κράτους για κανονικότητα, τάξη και υγιεινή στις πόλεις του ήταν εμφανείς (το χαρακτηριστικό παράδειγμα του Αγρινίου, εικόνες 5.3, 5.4, 5.5). Τα κείμενα των διαταγμάτων του για την ίδρυση και το σχεδιασμό των οικισμών του αν και λακωνικά σε διατύπωση, περιλάμβαναν ενίοτε τις κρατικές επιδιώξεις, που ήταν σταθερά η τάξη και υγιεινή: «Υπ όψιν λαβόντες ότι η έλλειψις πάσης κανονικότητος και οικοδομικής τάξεως, μεθ ής εγείρεται η πόλις του Πύργου της Ηλείας, βλάπτει ουσιωδώς εν αυτή την υγιεινήν, προξενεί δύσμορφον όψιν και καθιστά αφανή την ανάπτυξιν της πόλεως ταύτης, μεγάλως προοδευσάσης από της συστάσεως του λιμένος Κατακόλου...εγκρίνομεν την ρύθμισιν και τακτοποίησιν της πόλεως Πύργου».

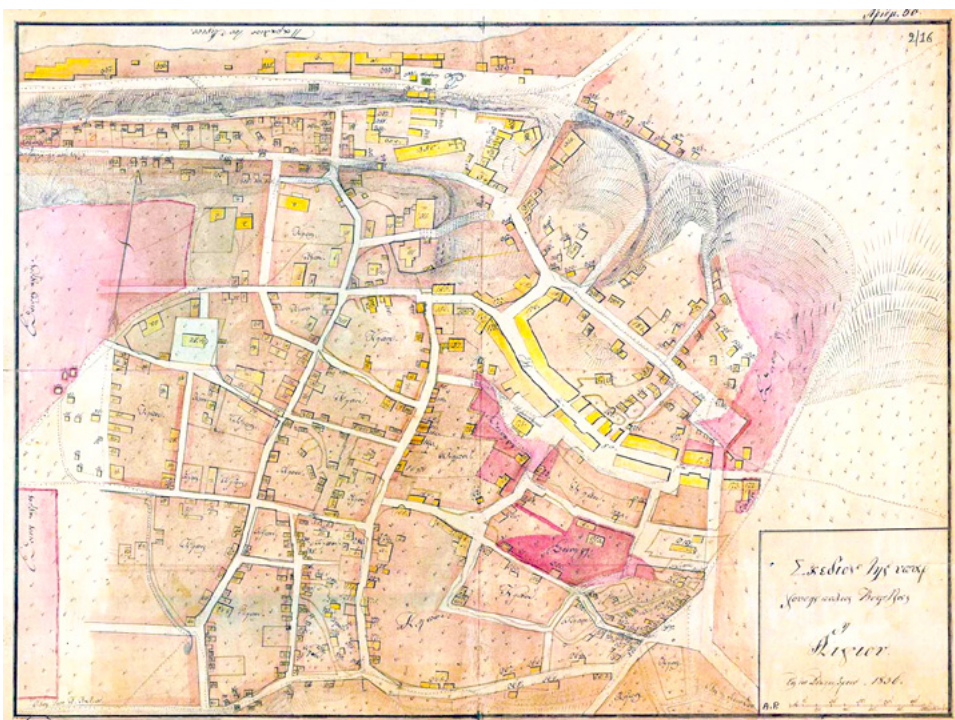
Η ίδια πολεοδομική πολιτική συνεχίστηκε μετά τη διεύρυνση των ορίων του ελληνικού κράτους. Η ενσωμάτωση νέων εδαφών στον εθνικό κορμό ακολούθηθηκε από σειρά σχεδίων για τις πόλεις τους. Μετά το 1864 και την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων εγκρίθηκαν σχέδια για τους οικισμούς τους –συνήθως για επεκτάσεις (Ληξούρι, Σάμη, Ιθάκη, Κέρκυρα). Μετά το 1881 θεσμοθετήθηκαν τα σχέδια των πόλεων της «Ηπειροθεσσαλίας» (Βόλος, Αρτα, Καρδίτσα, Λάρισα). Είναι χαρακτηριστικό ότι τα σχέδια χαρακτηρίζονταν ως «διαγράμματα ευθυορίας», δίνοντας έμφαση ακόμα και με τον τίτλο στην επιδιωκόμενη ευθυγράμμιση.

Με τις ρυθμίσεις των σχεδίων διαμορφώνεται η νεότερη μορφή των ελληνικών πόλεων και πιο συγκεκριμένα:

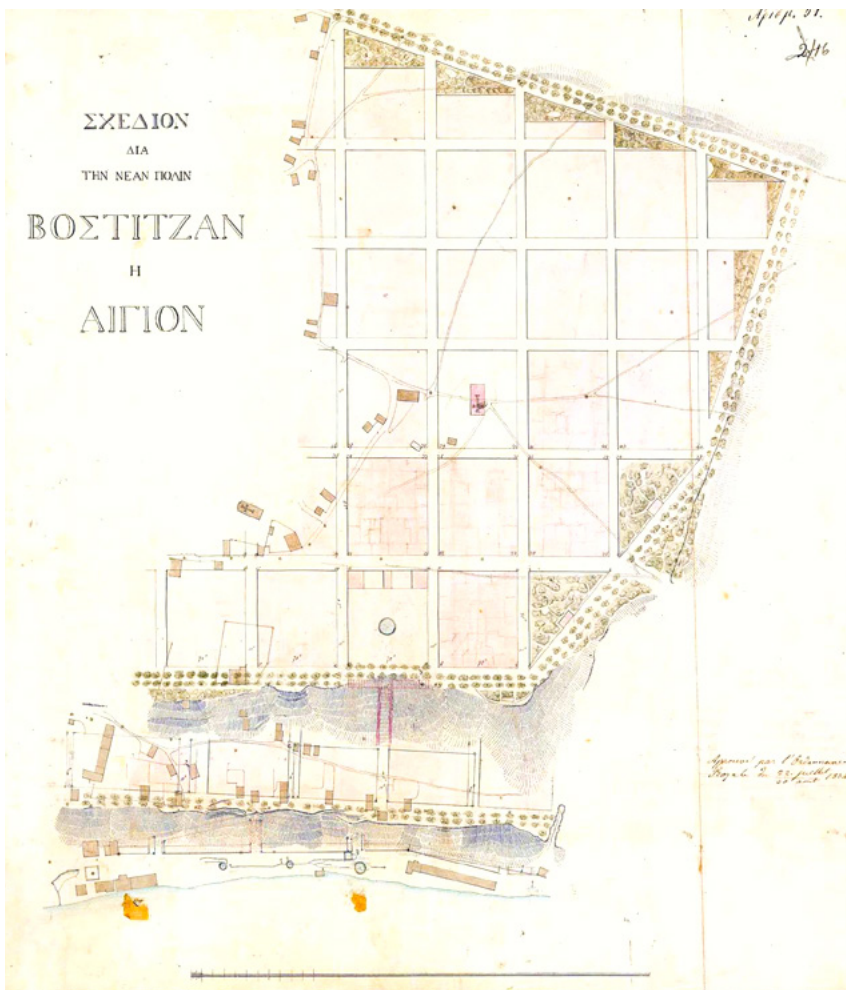
- Το νέο ρυμοτομικό σχέδιο που χαρακτηρίζεται από το γεωμετρικό, συνήθως ορθογώνιο σχήμα του οδικού δικτύου και των οικοδομικών τετραγώνων, με προσαρμογές στα παλαιότερα τμήματα των πόλεων (εικόνες 5.6, 5.7). Με τον σχεδιασμό επιβάλλεται μια νέα μορφή του οδικού δικτύου και των οικοδομικών τετραγώνων, πολύ διαφορετική από την υπάρχουσα ακανόνιστη στους παλαιότερους οικισμούς.
- Το νέο, ορθογώνιο σχήμα των οικοδομήσιμων οικοπέδων.
- Η διάκριση του εμπορικού κέντρου από την υπόλοιπη πόλη, ως νησίδας με τις μικρές αρτιότητες που καθορίζονται μετά από γνωμοδότηση των δημοτικών συμβουλίων. Στους χάρτες των ανοικοδομημένων πόλεων οι περιοχές των αγορών είναι σαφώς διακεκριμένες, με μικρά οικόπεδα.

- Η διαμόρφωση της υπόλοιπης πόλης με μεγαλύτερες αρτιότητες οικοπέδων, επίσης με γνωμοδότηση των δημοτικών συμβουλίων.
- Το συνεχές οικοδομικό σύστημα, που αποτελεί επιλογή τουλάχιστον για τα κέντρα των πόλεων, τις περιοχές των αγορών.
- Οι κατεδαφίσεις μέρους των τειχών και η μετατροπή του χώρου που καταλάμβαναν σε οικοδομικά τετράγωνα.
- Η δημιουργία παραθαλάσσιας αστικής γης από επιχωματώσεις (Μεσολόγγι, εικόνα 5.8).
- Η οικοδόμηση των νέων οικοδομών, ιδιαίτερα στις νέες πόλεις και η αντικατάσταση των παλαιών στις υπάρχουσες.

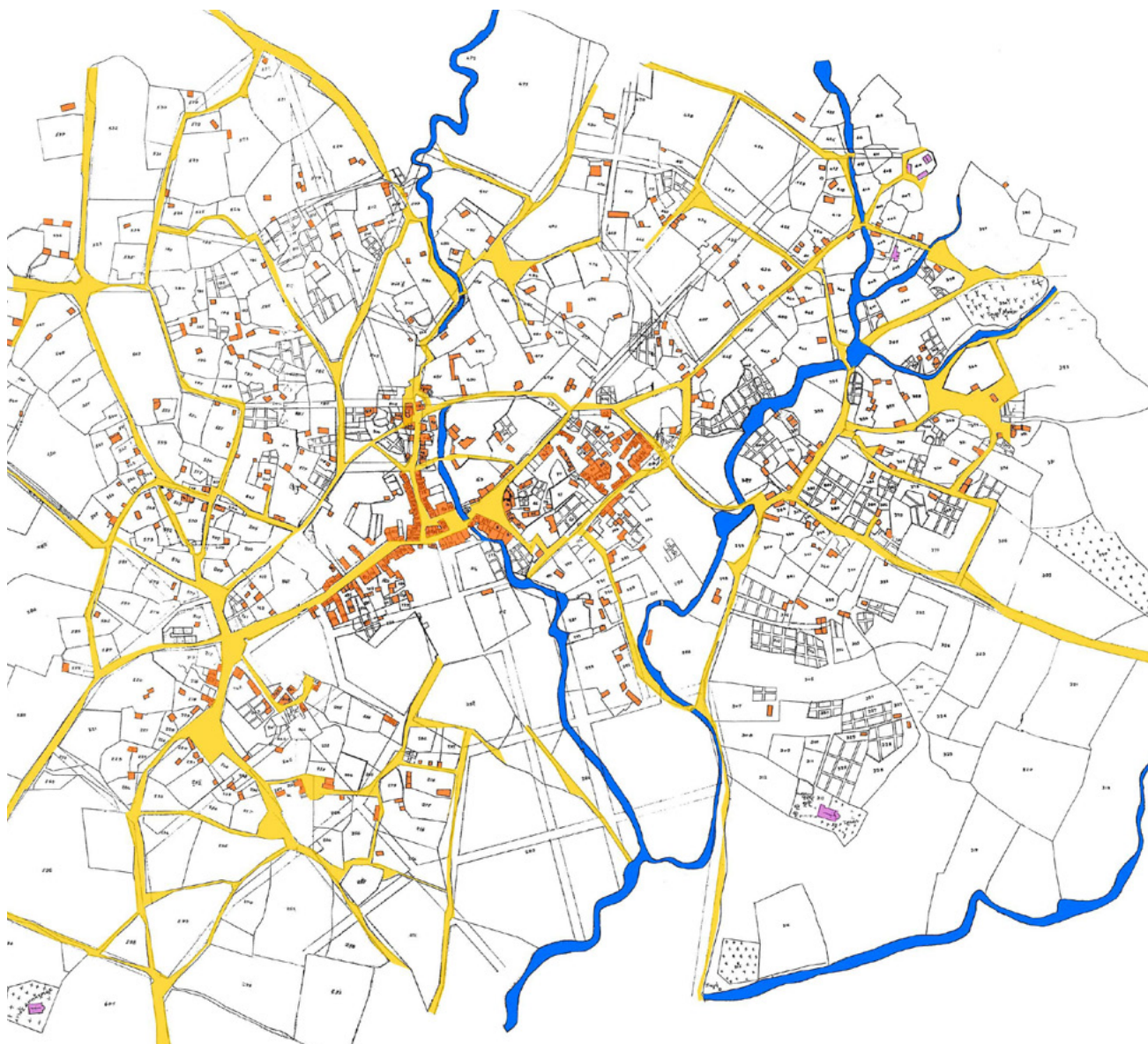
Οι μεγάλες αλλαγές του 19ου αιώνα δεν αφορούν μόνο τη ρυμοτομία των οικισμών αλλά και την αρχιτεκτονική (βλ. πρφ. 5.5).

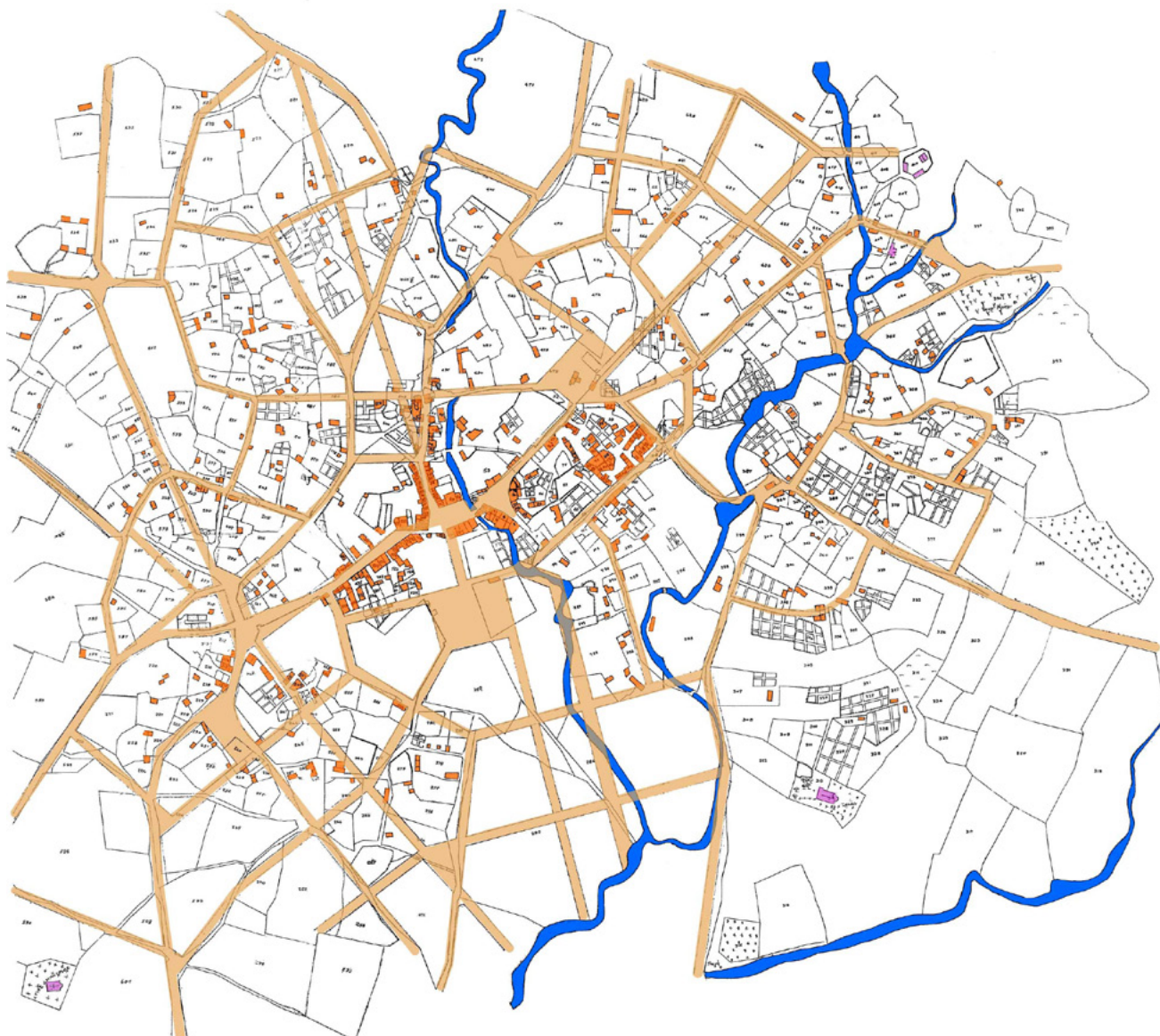
Εικόνα 5.1. Αίγιο, 1836. Ο χάρτης απεικονίζει με λεπτομέρεια την υφιστάμενη πόλη, εμφανίζοντας με χρώμα ερυθρό τις εθνικές γαίες, με κίτρινο τα ιδιόκτητα οικοδομήματα, με κίτρινο χρώμα και ερυθρό περίγραμμα τα οικοδομήματα επί εθνικής γης, τις εκκλησίες, τους κήπους, τις περιτοιχίσεις και τα γεφύρια. Το οδικό δίκτυο έχει τη χαρακτηριστική ακανόνιστη μορφή. Πηγή: Αρχείο χαρτών Υ.Π.Ε.Κ.Α.

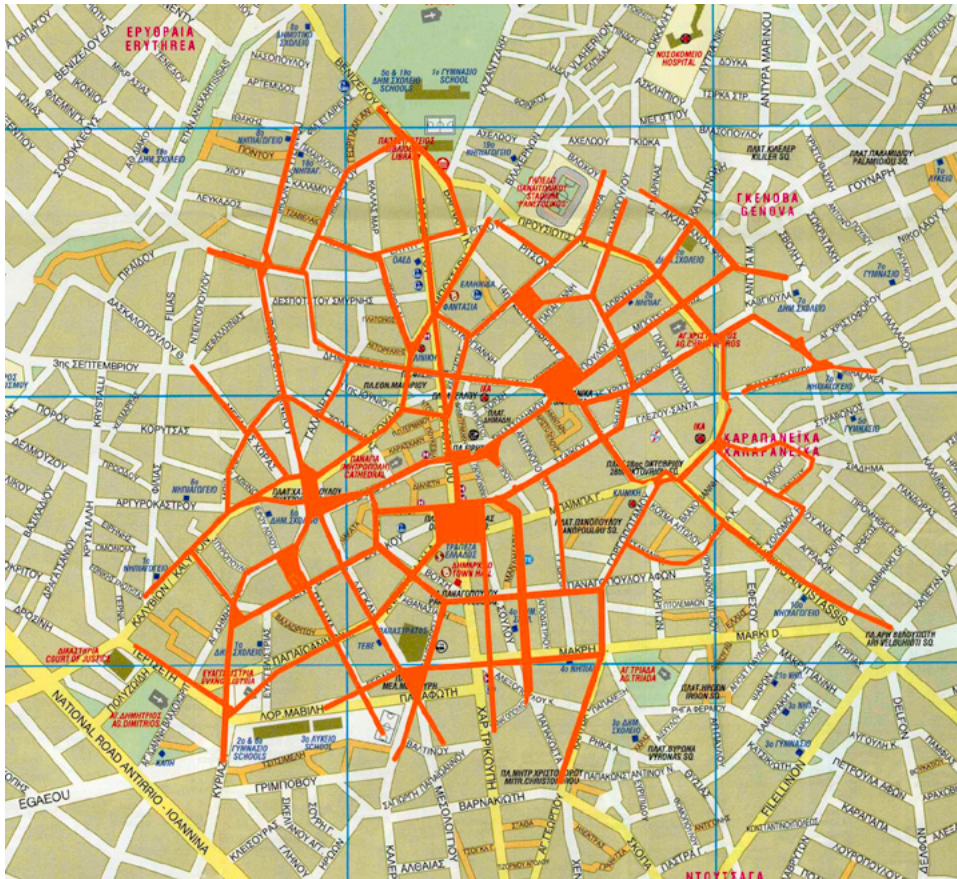
Εικόνα 5.2. Αίγιο, 1834. Μη θεσμοθετημένο σχέδιο του Αιγίου, με κύριο χαρακτηριστικό την ορθογώνια χάραξη που αγνοεί παντελώς την υπάρχουσα κατάσταση. Η πόλη περιβάλλεται από δενδροφυτείες. Πηγή: Αρχείο χαρτών Υ.ΠΕ.Κ.Α.

Εικόνα 5.3. Αγρίνιο, 1843/1852. Ανασχεδιασμένος χάρτης με την αποτύπωση της υπάρχουσας πόλης και το εγκεκριμένο σχέδιο. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, Αγρίνιο. Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του μεσοπολέμου (1830-1940), Αγρίνιο 2010.

Εικόνα 5.4. Αγρίνιο. Επεξεργασία ανασχεδιασμένου χάρτη του εγκεκριμένου σχεδίου 1852/1853. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, ό.π.

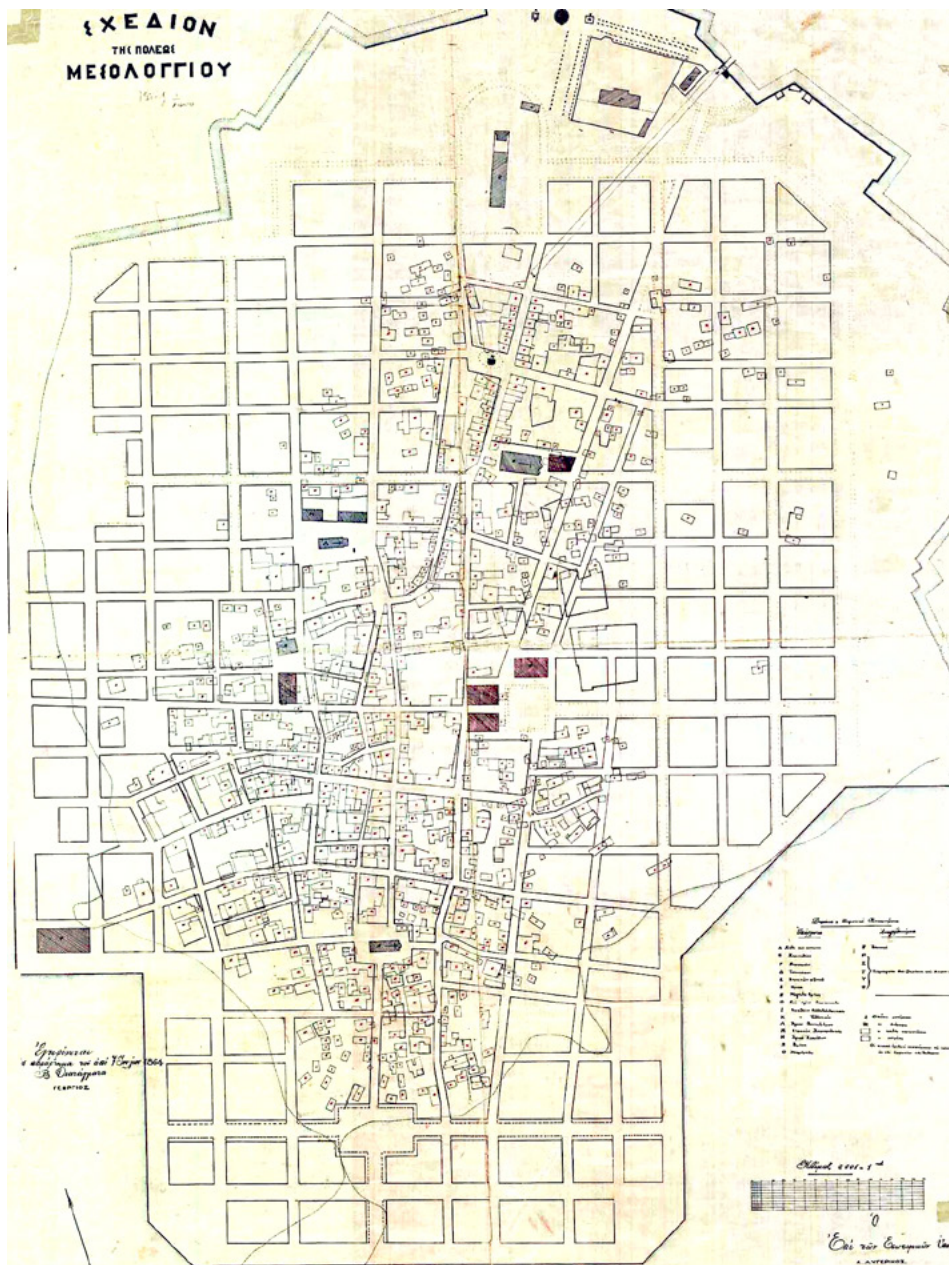
Εικόνα 5.5. Αθήνιο. Προβολή του οθωνικού σχεδίου στη σύγχρονη πόλη. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά, ό.π.

Εικόνα 5.6.. Ερμούπολη, 1887. Β.Δ. ἀπὸ 25 Νοε. 1887, ΦΕΚ 320. Μεταρρύθμιση στη συνοικία Βαπόρεια. Είναι χαρακτηριστική η προωθούμενη κανονικότητα σε επικλινές ἔδαφος. Πηγή: Ἀρχεῖο χαρτῶν Υ.ΠΕ.Κ.Α.

Εικόνα 5.7. Σπέτσες, 1890. Β.Δ. ἀπὸ 17 Μαρ. 1890. Η παραλιακή ζώνη με αποβάθρες και οικοδομικά τετράγωνα με ορθογώνια μορφή. Πηγή: Ἀρχεῖο χαρτῶν Υ.ΠΕ.Κ.Α.

Εικόνα 5.8. Μεσολόγγι, 1864. Β.Δ. από 7 Ιουλίου 1864. Φαίνονται οι προσχώσεις στη λιμνοθάλασσα. Πηγή: Αρχείο χαρτών ΥΠΕ.Κ.Α.

5.2. Η δημιουργία των συνοικισμών στην ελληνική επικράτεια (1835-1882)

Οι πολυάριθμοι συνοικισμοί αποτελούν ειδική κατηγορία αστικών συγκεντρώσεων (Μονιούδη-Γαβαλά 2012). Η ίδρυσή τους αποσκοπούσε στην εγκατάσταση Ελλήνων από περιοχές υπό οθωμανική κυριαρχία ή πληθυσμού που υποχρεώθηκε σε μετοικήσεις στη διάρκεια του πολέμου της Ανεξαρτησίας, στην εγκατάσταση πληθυσμού για την ανάπτυξη οικονομικής δραστηριότητας, σε μετοικήσεις λόγω φυσικών καταστροφών (σεισμών), κ.λπ. Η δημιουργία τους προβλεπόταν από ειδικά διατάγματα μέχρι τη θέσπιση νόμου του 1866 που αφορούσε όλη την επικράτεια. Συνήθως πρόκειται για νέους οικισμούς ή για επεκτάσεις παλαιών πόλεων. Οι συνοικισμοί δημιουργήθηκαν σε περιοχές όπου το κράτος κατείχε εθνική γη, με βάση ένα απλό μηχανισμό: το κράτος παραχωρούσε δωρεάν ή πωλούσε οικόπεδα με χαμηλό τίμημα στους μελλοντικούς οικιστές, με την προϋπόθεση ότι εκείνοι θα οικοδομούσαν και θα εγκαθίσταντο μέσα σε προσδιορισμένο χρονικό διάστημα.

Μέχρι το 1866 τους όρους της ίδρυσης ενός εκάστου συνοικισμού προσδιόριζαν ειδικά διατάγματα. Προηγήτο χρονικά το ιδρυτικό διάταγμα, ακολουθούμενο από την έγκριση του σχεδίου, την ανοικοδόμηση και την εγκατάσταση του πληθυσμού. Συνήθως οι προθεσμίες για την οικοδόμηση και εγκατάσταση δεν επαρκού-

σαν και δίνονταν χρονικές παρατάσεις.

Συνοικισμοί ιδρυμένοι με δημοσιευμένα νομοθετήματα:

Κυλλήνη, Χίων στον Πειραιά, Ψαρριανών στην Ερέτρια, Ελαφώνησος, Υδραίων στον Πειραιά, Σινάνο (Μεγαλόπολη), Μάραθο Τριφυλίας, Νέα Κόρινθος, Λάλα Ηλείας, Παραλία Καλαμών (Καλαμάτας), Κατάκολο, Αλόνησος (παραλία), Καστρί Λοκρίδος, Κρυαρόβρυσι (Λόγγος Αιγίου), Πλύτρα, Παραλία Κυπαρισσίας κ.ά.

Ένα χαρακτηριστικό, πρώιμο παράδειγμα δημιουργίας συνοικισμού αποτέλεσε αυτό των εκπατρισμένων Χίων, μετά την καταστροφή του νησιού τους από τους Οθωμανούς το 1822, στον Πειραιά. Το 1835 παραχωρήθηκαν εθνικές γαίες του Πειραιά στους Χιώτες, με τιμή παραχώρησης η οποία εξαρτήθηκε από τη θέση του οικοπέδου σε σχέση με κοινόχρηστο χώρο του συνοικισμού (στην ακτή ή σε πρωτεύουσα οδό ή πλατεία με τίμημα διπλάσιο από το αντίστοιχο σε δευτερεύοντα δρόμο). Το ιδρυτικό διάταγμα έθεσε προθεσμίες για την πληρωμή.

Η Νέα Κόρινθος αποτέλεσε παράδειγμα ταχείας εξέλιξης των διαδικασιών και αποτελεσματικότητας των κρατικών μηχανισμών: Οι Κορίνθιοι ζήτησαν να συνοικιστούν μετά τον σεισμό και το κράτος προέκρινε τη θέση «Σχοινιά» για τη Νέα Κόρινθο «κατά τας ενεργηθείσας εξετάσεις παρά των επί τούτω απεσταλμένων της Κυβερνήσεως ως προς την υγιάν και την μέλλουσαν εμπορικήν και βιομηχανικήν των κατοίκων πρόοδον». Ο Υπουργός Εσωτερικών έπρεπε «να διαφροντίση όσον τάχιστα τα περί συντάξεως των ανηκόντων σχεδίων της εγερθησομένης νέας πόλεως, του κατασκευασθησομένου εκεί λιμένος και των αναγκαιούντων δημοσίων καταστημάτων». Ορίστηκαν τα εμβαδά των οικοπέδων, οι προτεραιότητες στη διανομή, οι προθεσμίες και διευθετήθηκαν τα ζητήματα εφαρμογής. Το σχέδιο εγκρίθηκε άμεσα και σε ένδειξη ευγνωμοσύνης, μετά από αίτηση του δημοτικού συμβουλίου Κορίνθου, οι δύο κεντρικές πλατείες της πόλης ονομάζονται Όθωνος και Αμαλίας αντίστοιχα. Δεν χρειάστηκαν παρά λίγοι μήνες για τον προσδιορισμό της τοποθεσίας και την έγκριση διαταγμάτων και σχεδίου. Όμως οι προθεσμίες για την κατασκευή δεν ήταν επαρκείς και απαιτήθηκαν παρατάσεις: στην περίπτωση της Κορίνθου, όπως και στους περισσότερους συνοικισμούς, οι ρυθμοί της πολιτείας υπήρξαν ταχύτεροι αυτών της κοινωνίας.

Οι συνοικισμοί στη βόρεια και δυτική Πελοπόννησο συνδέθηκαν με τη λειτουργία των λιμανιών που εξυπηρετούσαν την εξαγωγή της σταφίδας (Κυλλήνη, Κατάκολο). Η εισαγωγή του διατάγματος έγκρισης του σχεδίου της Κυλλήνης είναι αποκαλυπτική των αναπτυξιακών στόχων του κράτους: «Έχοντες υπ όψιν ... τον Ν. από 29 Μαΐου 1859 περί συστάσεως λιμένος εν τω όρμω Κυλλήνης και θεωρούντες ότι συνεπεία της συστάσεως του λιμένος θέλει είσθαι η συγκέντρωσις πληθυσμού εις το παράλιον όπου ήδη κατασκευάζεται προκουμαία, και η βαθμιαία αυτόθι ανέγερσις οικιών και άλλων οικοδομημάτων..εγκρίνομεν το σχέδιον» (Β.Δ. 11 Μαΐου 1864, ΦΕΚ 30). Η δημιουργία του συνοικισμού στην παραλία της Καλαμάτας το 1860 σχετίστηκε με την προσδοκώμενη οικονομική ανάπτυξη της περιοχής. Μέχρι τότε η πόλη της Καλαμάτας βρισκόταν στην ενδοχώρα. Η πόλη και ο συνοικισμός στην παραλία της Καλαμάτας ρυθμίζονταν νομοθετικά και εξελίσσονταν ως δύο ανεξάρτητοι οικισμοί για αρκετά χρόνια, μέχρι την ενοποίησή τους το 1896.

Το 1866 ρυθμίστηκαν σε επίπεδο επικράτειας τα ζητήματα τα σχετικά με τη δημιουργία των συνοικισμών (Ν. ΡΜΘ΄ «Περί συνοικισμών», 5 Ιαν. 1866, ΦΕΚ 8), αυτά που μέχρι τότε οριζόταν κατά περίπτωση με διατάγματα ή νόμους. Είναι προφανές ότι είχαν πλέον μεταφερθεί αρμοδιότητες σε τοπικό επίπεδο, αφού η επιτροπή που γνωμοδοτούσε για τον τόπο του συνοικισμού αποτελείτο από τη διοικητική αρχή, τον οικονομικό έφορο, τον αρμόδιο μηχανικό, τον δήμαρχο, τον πρόεδρο του δημοτικού συμβουλίου και έναν ιατρό. Η έκταση των οικοπέδων που δινόταν δωρεάν οριζόταν μεταξύ 300 και 600 βασιλικών τετραγωνικών μέτρων. Προτεραιότητα στη διανομή των οικοπέδων είχαν οι μέχρι τότε κάτοικοι μεταφερόμενων οικισμών, συνήθως της ενδοχώρας, οι οποίοι μετοικούσαν στους συνοικισμούς. Αν μέσα στην έκταση του συνοικισμού υπήρχαν ιδιόκτητα οικόπεδα, αυτά περιέρχονταν στο δημόσιο προς διάθεση, ενώ ο ιδιοκτήτης τους λάμβανε ως αποζημίωση δύο οικόπεδα του συνοικισμού και το υπόλοιπο σε χρήμα, λαμβανομένης υπόψη της αξίας που είχε η γη πριν τη σύσταση του συνοικισμού.

Συνήθης τακτική ήταν η κατακράτηση αριθμού οικοπέδων με στόχο την εκποίησή τους για την κατασκευή κοινωφελών χώρων. Προβλεπόταν να εκποιηθεί με δημοπρασία ο ήμισυς αριθμός των οικοπέδων της κεντρικής πλατείας και της παραλίας, εάν ο συνοικισμός ήταν παράλιος, ώστε τμήμα των εσόδων να διατεθεί στην κατασκευή δημοτικών καταστημάτων και κοινωφελών έργων. Επίσης συνήθης ήταν η κατακράτηση αριθμού οικοπέδων για τη δημιουργία κοινωφελών κτηρίων.

Επισημαίνεται μια ουσιαστική διαφορά στην εξέλιξη των συνοικισμών από αυτή των υφιστάμενων πόλεων. Η δημιουργία των συνοικισμών γινόταν από την αρχή με βάση εγκεκριμένο σχέδιο. Οι πολίτες έρχονταν να οικοδομήσουν στα παραχωρημένα από το κράτος δωρεάν ή αγοραζόμενα από αυτούς με μικρό τίμημα

οικόπεδα. Τα σχέδια των συνοικισμών συνήθως εφαρμοζόταν χωρίς τον μεγάλο αριθμό των μικρών αλλαγών που καταγράφηκαν στις άλλες πόλεις. Η οικοδόμηση των συνοικισμών δεν χαρακτηρίστηκε από τροποποιήσεις του σχεδίου τους, παρά μόνο σε πολύ μικρή κλίμακα. Αντίθετα, στις υπάρχουσες πόλεις λόγω της διαμορφωμένης κατάστασης την οποία έπρεπε να μεταβάλει το σχέδιο, οι αντιδράσεις των θιγομένων πολιτών επέφεραν σωρεία μικρών τροποποιήσεων.

5.3. Οι αρμοδιότητες των δημοτικών συμβουλίων στη διαχείριση του αστικού χώρου

Τα δημοτικά συμβούλια είχαν πολύ σημαντικό ρόλο στην ανασυγκρότηση του χώρου των πόλεων σε όλη τη μελετώμενη περίοδο.

Ο νόμος «Περί συστάσεως των Δήμων» (27 Δεκ. 1833/ 8 Ιαν. 1834, ΦΕΚ 3, 1834) υπήρξε ένα από τα πρώτα νομοθετήματα της οθωνικής περιόδου ορίζοντας το Δήμο, μεταξύ πολλών άλλων, αρμόδιο για τα ζητήματα νέων οικοδομών και εκτάκτων επισκευών. Οι Δήμοι ανέλαβαν σημαντικές οικονομικές υποχρεώσεις κατά την εφαρμογή των σχεδίων: συμμετείχαν στην αποζημίωση ρυμοτομούμενων ιδιοκτησιών για πλατείες και δρόμους μεγάλου εύρους και αργότερα, κάλυπταν το ένα τέταρτο της δαπάνης του έργου των πεζοδρομίων και υπονόμων.

Ο ρόλος του Δήμου στη διαμόρφωση της ελληνικής πόλης υπήρξε, μετά τις πρώτες δεκαετίες, πολύ σημαντικός: Συνεργάστηκε με το υπουργείο για την έγκριση και τροποποίηση των σχεδίων, φρόντιζε για την εφαρμογή τους, χορηγούσε και επέβλεπε τις άδειες οικοδόμησης και ευθυγραμμίας, όριζε τις αρτιότητες, προσδιόριζε το εμπορικό κέντρο και την υπόλοιπη πόλη με τις αντίστοιχες αρτιότητες, κατασκεύαζε τις δημοτικές αγορές, δημοπρατούσε εθνικά οικόπεδα για να αποκτήσει οικονομικούς πόρους για τα έργα του, κατασκεύαζε πεζοδρόμια και υπονόμους, αποζημίωνε ρυμοτομούμενες ιδιοκτησίες για τη δημιουργία πλατειών και δρόμων μεγάλου εύρους, διενεργούσε μειοδοτικούς διαγωνισμούς για κατεδάφιση ακινήτων που εμπόδιζαν την εφαρμογή του σχεδίου (όπως η κατεδάφιση οικίας Θεοδ. Ρετσίνα στην Ερμούπολη), αναλάμβανε την έγκριση του αναλογισμού των δαπανών μεταξύ ομόρων ιδιοκτητών για τη μεταρρύθμιση ιδιοκτησιών και τη διάνοιξη ή διαπλάτυνση των οδών, ονοματοθετούσε τους δρόμους, κ.ά.

Σχέδια πόλεως θεσμοθετήθηκαν για μεγάλες και μικρές πόλεις, συχνά μετά από πρόταση των δημοτικών συμβουλίων. Οι Δήμοι επεδίωκαν τη σύνταξη σχεδίου για την πόλη τους, προσπαθούσαν όμως να επιτύχουν ισορροπία ανάμεσα στην ευταξία που επέφερε ο σχεδιασμός και τις ζημιές στις ιδιοκτησίες των κατοίκων. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα του Δήμου Ερμούπολης, όπως προκύπτει από επιστολή του δημάρχου προς τη βασιλική διοίκηση Σύρου, με την οποία ζήτησε «να μη βραδύνη επιπλέον το πολυθρύλλητον σχέδιον» αλλά να του κοινοποιηθεί πριν την έγκρισή του για να κάνει τις τυχόν παρατηρήσεις του «και μετριάση όσον ενδέχεται την εκ τούτου βλάβην των Δημοτών και του Δήμου». Σε αρκετές περιπτώσεις το δημοτικό συμβούλιο γνώριζε τις ρυθμίσεις του σχεδίου πριν αυτό εγκριθεί, όπως του Πύργου. Πολλά είναι τα δημοτικά συμβούλια που ζήτησαν εγκρίσεις σχεδίων: Ερμούπολης, Θήβας, Στυλίδας, κ.ά. Δραστηριοποιήθηκαν τα δημοτικά συμβούλια ακόμα και μικρών οικισμών: Το δημοτικό συμβούλιο Κορθίου της Άνδρου εισηγήθηκε τροποποιήσεις (1870, 1878, 1881). Πάμπολλα ψηφίσματα του δημοτικού συμβουλίου Πατρών προκάλεσαν τροποποιήσεις του σχεδίου (1877, 1878, 1880, 1881, 1882, 1883, 1885, 1886, 1893 κ.ά.). Οι δημοτικές αρχές επεδίωξαν τον σχεδιασμό και την εφαρμογή του σε όλη τη μελετώμενη περίοδο. Είναι χαρακτηριστικές δύο αναφορές δημάρχων, της Ερμούπολης και του Αγρινίου, που απέχουν μεταξύ τους δεκαετίες, απηχούν όμως την ίδια άποψη σύνδεσης του σχεδιασμού και της εφαρμογής του με την πρόοδο. Ο δήμαρχος Ερμούπολης, σε επιστολή του προς τη βασιλική διοίκηση Σύρου (1834), ανέφερε ως συνέπειες της έλλειψης του σχεδίου τη διακοπή της οικοδομικής δραστηριότητας, τη στέρηση εσόδων στην οικονομία και τις επαπειλούμενες μετοικήσεις πληθυσμού. Ανάλογα, επιστολή του δημάρχου Αγρινίου Μ. Μπέλλου προς την κεντρική διοίκηση (1879) εξέφραζε τη φροντίδα του Δήμου για την έγκριση σχεδίου επέκτασης (Μονιούδη-Γαβαλά 2010):

«Μετά πεντηκονταετίαν από της απελευθερώσεως του τόπου και μετά τριακονταετίαν από της εγκρίσεως του σχεδίου.., αίσχος και όνειδος ήν η πόλις του Αγρινίου, η περιβαλλομένη από τοσαύτα φυσικά πλεονεκτήματα, η συγκεντρούσα ως ειπείν, το εμπόριον της δυτικής Ελλάδος,.. να είναι εισέτι άμορφος, σωρός ερειπίων ..διό..εθεωρήσαμεν ως πρώτιστον καθήκον μας, να ενεργήσωμεν και ούτω δυνάμεθα να είπωμεν ότι επραγματοποιήθη το σχέδιον της πόλεως. Εκτός τούτων η πόλις οργά προς την πρόοδον και ανάπτυξιν..και ανάγκη απόλυτος υπάρχει, εις τας διαφόρους συνοικίας να γεννή σχεδιαγράφησις και ρυμοτομία και να επεκταθή αύτη καθ όλην την ζώνην». Σε αποφάσεις των δημοτικών συμβουλίων βασίστηκε πληθώρα τροποποιήσεων

των σχεδίων. Σε πολλές περιπτώσεις τα δημοτικά συμβούλια επιθυμούσαν τις αλλαγές των σχεδίων, προτεινόμενος περιορισμό του πλάτους των δρόμων ή του εμβαδού των πλατειών, για να μειωθούν τα έξοδα απαλλοτριώσεως, που μέρος τους βάρυνε τους Δήμους. Μεγάλο ποσοστό των αλλαγών ήταν πρωτοβουλίες των ιδιοκτητών, που εγκρίνονταν στη συνέχεια από τις τοπικές αρχές και έφθαναν τελικά στο υπουργείο. Πολλές φορές ο Δήμος συμπαραστάθηκε στα αιτήματα των θιγόμενων και ζήτησε την εφαρμογή «εκπτώσεων» στις ρυθμίσεις του σχεδίου, χαρακτηρίζοντας τη διάνοιξη νέων οδών ως «περιττή». Σε ορισμένες περιπτώσεις οι θιγόμενοι κέρδισαν τη μάχη και επέτυχαν την τροποποίηση του σχεδίου, με κατάργηση του κοινόχρηστου χώρου.

Η συμμετοχή των δημοτικών αρχών στις πολεοδομικές ρυθμίσεις ενισχύθηκε το 1867 με νομοθετική ρύθμιση (Ν. ΣΚΒ', «Περί εκτελέσεως των σχεδίων των πόλεων και κωμών του Βασιλείου, ΦΕΚ 27). Τα δημοτικά συμβούλια αποκτούσαν την αρμοδιότητα να προτείνουν ειδικούς όρους αρτιότητας για τα οικοπέδα των πόλεων τους. Οι ελάχιστοι όροι προσώπου, βάθους και εμβαδού των οικοπέδων δεν μπορούσαν να είναι μεγαλύτεροι από τους ισχύοντες στην Αθήνα και μικρότεροι από τους αντίστοιχους στην Ερμούπολη. Τα δημοτικά συμβούλια αξιοποίησαν τη δυνατότητα και οι αποφάσεις τους λαμβάνονταν υπόψη στα διατάγματα που εξέδιδε η κεντρική διοίκηση. Με τις οριζόμενες αρτιότητες γινόταν συνήθως διαφοροποίηση της περιοχής του εμπορικού κέντρου (της αγοράς) από την υπόλοιπη πόλη.

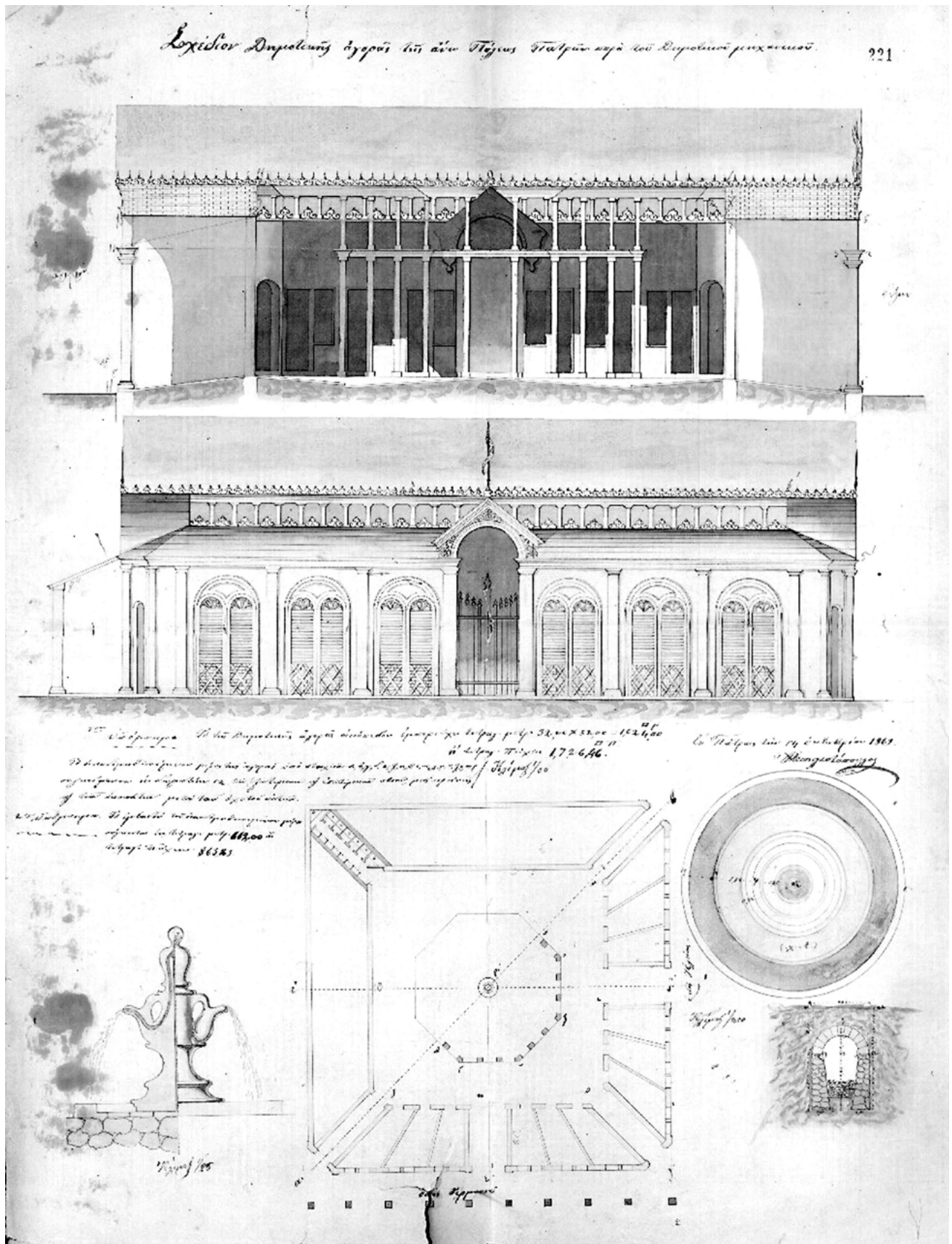
Με πρωτοβουλίες και δράσεις των Δήμων δημιουργήθηκαν δημοτικές αγορές σε πολλές πόλεις. Αρχικά με ειδικά διατάγματα, όπως το 1852 για τη Σπάρτη, με σκοπό την κατασκευή της αγοράς της πόλης. Με τη θέσπιση του νόμου του 1859 για την οικοδόμηση αγοράς στις πόλεις και με τα ειδικά διατάγματα δημιουργήθηκαν αγορές σε χορεία πόλεων στη διάρκεια όλης της μελετώμενης περιόδου (Πειραιάς/1861, Γαλαξείδι/1869, Πάτρα/1881).

Τα δημοτικά συμβούλια αποφάσιζαν την ονοματοθεσία οδών και πλατειών και σε κάποιες πόλεις, όπως στη Λαμία, έδωσαν τα ονόματα του βασιλικού ζεύγους. Ανάλογες αποφάσεις και διατυπώσεις εντοπίζονται στην Υπάτη, τα Νέα Ψαρρά –Ερέτρια, τη Νέα Κόρινθο.

Από τους πλέον δραστήριους υπήρξε ο Δήμος Ερμούπολιτών: του παραχωρήθηκε δωρεάν αμμόδης τόπος για κατασκευή ναυπηγείου, δωρεάν εθνικό οικοπέδο για ανέγερση αποθηκών ξυλείας, κ.ά. Κατασκεύασε μεγάλο αριθμό δημοτικών έργων, όπως αποθήκες, νεώριο, καταστήματα, θέατρο, λέσχη, καφενείο, ορφανοτροφεία, έργα οδοποιίας, κ.ά.

Επιγραμματικά, ο Δήμος της νεοελληνικής πόλης:

- συνεργάστηκε με το υπουργείο για την έγκριση και τροποποίηση των σχεδίων,
- φρόντιζε για την εφαρμογή τους,
- χορηγούσε και επέβλεπε τις άδειες οικοδόμησης και ευθυγραμμίας,
- όριζε τις αρτιότητες, προσδιόριζε το εμπορικό κέντρο και την υπόλοιπη πόλη με τις αντίστοιχες αρτιότητες,
- κατασκεύαζε τις δημοτικές αγορές (εικόνα 5.9),
- δημοπρατούσε εθνικά οικοπέδα για να αποκτήσει οικονομικούς πόρους για τα έργα του,
- κατασκεύαζε πεζοδρόμια και υπονόμους,
- αποζημίωνε ρυμοτομούμενες ιδιοκτησίες για τη δημιουργία πλατειών και δρόμων μεγάλου εύρους,
- διενεργούσε μειοδοτικούς διαγωνισμούς για κατεδάφιση ακινήτων που εμπόδιζαν την εφαρμογή του σχεδίου,
- αναλάμβανε την έγκριση του αναλογισμού των δαπανών μεταξύ ομόρων ιδιοκτητών για τη μεταρρύθμιση ιδιοκτησιών και τη διάνοιξη ή διαπλάτυνση των οδών,
- ονοματοθετούσε τους δρόμους, κ.ά.

Εικόνα 5.9. Πάτρα: Δημοτική αγορά άνω πόλεως, 1869. Πηγή: ΓΑΚ, Αρχείο σχεδίων πόλεων, φάκ. 38.

5.4. Ο κάτοικος μετατρέπεται σε πολίτη: Η συμμετοχή των τοπικών κοινωνιών

στην πολεοδομική πολιτική

Ποια ήταν τα ζητήματα που αντιμετώπισαν οι κάτοικοι; Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει τα προβλήματα σε δύο κατηγορίες πόλεων, τις υπάρχουσες και τις νέες ή τα νέα τμήματα πόλεων, που δημιουργήθηκαν ως συνοικισμοί με ειδικές διατάξεις. Οι κάτοικοι των δεύτερων απέκτησαν ιδιοκτησίες με βάση σχέδιο και γνωστούς όρους, σε αντίθεση με τους κατοίκους των πρώτων, που βίωσαν μεγάλες αλλαγές και ανατροπές.

Κύριο πρόβλημα υπήρξε η κατοχύρωση της εθνικής γης από τους «καταπατητές» της σε πολλές πόλεις και οι συγκρούσεις μεταξύ των νεήλυδων που οικοδόμησαν σε εθνική γη και των αντιδρώντων γηγενών (στο Αγρίνιο, την Ερμούπολη και αλλού). Η κατοχύρωση της εθνικής γης γινόταν σταδιακά με αργούς ρυθμούς, μέσω των νόμων που επέτρεπαν την εξαγορά της.

Το κράτος δημιούργησε για το χώρο της πόλης σειρά σχεδίων και ρυθμίσεων και ζήτησε την πιστή εφαρμογή τους. Πώς όμως αντιλαμβάνονταν οι κάτοικοι τη νέα μορφή της πόλης; Πώς συμμορφώθηκαν μέσα σε λίγες δεκαετίες σε μια εντελώς διαφορετική, αυστηρά καθορισμένη κατάσταση, μετά από αιώνες αυθόρμητων διαδικασιών οικοδόμησης; Πώς αντέδρασαν; Τα στοιχεία δείχνουν προσαρμογή στις νέες συνθήκες και διάθεση συνεργασίας. Η αλληλογραφία μεταξύ κατοίκων και κρατικών υπηρεσιών για τα διάφορα ζητήματα αποκαλύπτει ότι προσπαθούσαν με επιχειρήματα να επιτύχουν τη μείωση των ρυθμίσεων που ήταν δυσμενείς για την ιδιοκτησία τους αλλά ότι και οι κρατικοί λειτουργοί σε πολλές περιπτώσεις αντιλαμβάνονταν τα προβλήματα και επιχειρούσαν με τις εισηγήσεις τους να μειώσουν τις συνέπειες. Τα στοιχεία διαχείρισης των ζητημάτων του χώρου τεκμηριώνουν ότι οι κάτοικοι προσαρμόστηκαν και μετατράπηκαν σε πολίτες, αποκτώντας αξιολογική εμπειρία από τη συναλλαγή τους με το κράτος. Οι πολίτες συμμετείχαν έμπρακτα στις διαδικασίες πολεοδόμησης. Υπέβαλαν αιτήσεις για σύνταξη σχεδίων, για δημιουργία συνοικισμών, πρότειναν εναλλακτικές λύσεις σε σχέδια ή αγνοώντας τα σχέδια αυθαιρέτησαν. Κυβέρνηση και κάτοικοι δημιούργησαν μαζί τον κτισμένο χώρο. Η νομοθεσία ήταν το πρώτο και βασικό βήμα για τη διευθέτηση του χώρου, αλλά η κοινωνία στη συνέχεια προκαλούσε σειρά παρεμβάσεων μετά την αρχική ρύθμιση.

Συχνά οι κάτοικοι ζητούσαν σχέδια για την πόλη τους, συσχετίζοντας τους ευθείς και ευρείς δρόμους και τις πλατείες με την πρόοδο. Η πρωτοβουλία για αυτές τις αιτήσεις ανήκε άλλοτε στο δημοτικό συμβούλιο, άλλοτε στους επιφανείς κατοίκους ή τους μεγαλοιδιοκτήτες. Οι κάτοικοι έδιναν τη γνώμη τους στο κράτος τόσο για μεγάλα ζητήματα όσο και για επεμβάσεις μικρής κλίμακας, όπως η διάνοιξη ή ο περιορισμός πλάτους δρόμου. Η κυβέρνηση εξέταζε τις αιτήσεις και συνήθως τις ενέκρινε.

Οι αλλαγές που εφαρμοζόταν αφορούσαν ως επί το πλείστον λεπτομέρειες των σχεδίων. Υπήρχε απόφαση και θέληση από την πλευρά της πολιτείας για την τήρηση των προβλεπόμενων στο σχέδιο. Τελικά η εφαρμογή και προσαρμογή των σχεδίων εξαρτιόταν από τη συνισταμένη προσπάθεια της κυβέρνησης και της τοπικής συμμετοχής. Η τελευταία μετά τις πρώτες δεκαετίες ήταν διαδεδομένη, ακολουθώντας την παράδοση των δημογερόντων και προκρίτων της Τουρκοκρατίας. Η συμμετοχή φαίνεται ότι ενισχύθηκε σημαντικά μετά την παροχή δικαιώματος ψήφου στον άρρενα πληθυσμό. Πάντως οι τροποποιήσεις που επήλθαν με τις επιμέρους αλλαγές, εξαιτίας των υπαρχουσών ιδιοκτησιών, ήταν πάντα μικρής κλίμακας. Οι τοπικές συνθήκες ιδιοκτησίας μετέτρεψαν χωρίς να ανατρέπουν τα αρχικά σχέδια, προσαρμόζοντάς τα στις ιστορικές και οικονομικές συνθήκες κάθε πόλης.

Είναι βέβαιο ότι οι κάτοικοι των πόλεων της περιφέρειας δεν είχαν γνώση των τεκταινόμενων στην Αθήνα, όπου συντάσσονταν και εγκρίνονταν τα σχέδια που αφορούσαν την πόλη τους χωρίς τη συμμετοχή τους, τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες μετά τη δημιουργία του κράτους. Οι κάτοικοι συνήθως λάμβαναν γνώση όταν άρχιζε η εφαρμογή του σχεδίου, ενδεχομένως χρόνια μετά την έγκρισή του.

Μπορεί κανείς να φανταστεί τις δυσκολίες επικοινωνίας των πόλεων της περιφέρειας με την πρωτεύουσα. Πολύωρες, κουραστικές και επικίνδυνες διαδρομές απαιτούνταν για τη μετάβαση από τις περιοχές της ελληνικού κράτους προς την Αθήνα. Οι μεγάλες δυσκολίες τόσο των θαλάσσιων όσο και των χερσαίων μετακινήσεων αποτυπώνονται στις επιστολές της Αμαλίας στον πατέρα της (Μπούσε 2011). Όχι μόνο η μετάβαση αλλά και οι ειδήσεις από την πρωτεύουσα δεν ήταν εύκολο να φτάσουν στην περιφέρεια. Οι κάτοικοι των πόλεων τους είχαν να αντιμετωπίσουν τη θέληση της πολιτείας για επιβολή των ρυθμίσεων χωρίς να έχουν γνώση για αυτές. Ωστόσο η γενικευμένη σύνδεση των σχεδίων με τον εκσυγχρονισμό και εξευρωπαϊσμό έκανε την αποδοχή τους βέβαιη.

Από τα διαθέσιμα στοιχεία αποδεικνύεται ότι υπήρχε συνείδηση της αξίας της ιδιοκτησίας από τους κατοίκους, οι οποίοι προσπαθούσαν να την περισώσουν από ρυμοτομήσεις. Σε τέτοιες περιπτώσεις συχνά αντιστάθηκαν στην εφαρμογή των σχεδίων. Στην αλληλογραφία μεταξύ αρμοδίων φορέων και πολιτών διακρίνεται

η ιδεολογική διαφορά μεταξύ των συντακτών των γεωμετρικών σχεδίων (και της πολιτείας) και των θιγομένων ιδιωτών, οι οποίοι χαρακτήριζαν τις ρυθμίσεις οδών και πλατειών ως «περιττές». Συνήθεις ήταν και οι διενέξεις μεταξύ πολιτών, οι οποίες αναφέρονται σε διατάγματα, όπως της Αθήνας αλλά και σε πληθώρα τεκμηρίων σχετικών με την εφαρμογή σχεδίων πόλεων. Είναι αποκαλυπτική η επιστολή προς την κεντρική διοίκηση του δημάρχου Αγρινίου Μ. Μπέλλου (Μονιούδη-Γαβαλά 2010) αναφορικά με την εφαρμογή του σχεδίου: «Τούτου γινομένου, αναπόφευκτον ήτον να γεννηθώσι μεταξύ των διαφόρων πολιτών, ων τα οικόπεδα κόπτονται, ως εκ των παραλλαγών των οδών, διότι άλλαι ανοίγονται, άλλαι κλείονται, διάφοροι διενέξεις, αίτινες δέον να λυθώσι διοικητικώς παρά του αρμοδίου μηχανικού». Οι τροποποιήσεις του σχεδίου πάντως γίνονταν μετά από επίμονες και προσεκτικές διαδικασίες, που έφθαναν μέχρι τον βασιλιά, τουλάχιστον τις πρώτες δεκαετίες, ακόμα και για μικρής σημασίας ζητήματα.

Η κτήση των κοινόχρηστων και κοινωφελών χώρων δεν ήταν η μόνη δυσκολία στην πολεοδομική ανασυγκρότηση. Οι κάτοικοι των ελληνικών πόλεων θα έπρεπε να λειτουργήσουν μετά την έγκριση των σχεδίων σε δύο συστήματα χώρου: το προεπαναστατικό, που βασιζόταν σε προσωπικά ονόματα και ορόσημα, και το δυτικότροπο, που βασιζόταν στην καρτεσιανή γεωμετρία με κανονικά αριθμημένα τετράγωνα. Ο χώρος ήταν ο ίδιος, αλλά άλλαξε το σύστημα καταγραφής και αναφοράς του. Πάντως το κράτος αντιλαμβανόταν τη συγκεκριμένη δυσκολία και προσαρμοζόταν ανάλογα: Ο ορισμός της αδόμητης περιμετρικής ζώνης του Πειραιά το 1863, ανέφερε ότι το προς ανατολάς όριο «απολήγει επί της παρεκτάσεως της έμπροσθεν του βιομηχανικού καταστήματος των Κ. Βασιλειάδου και Σ. διερχομένης οδού». Οι δυσκολίες στην καταγραφή του χώρου ήταν μεγαλύτερες στις περιοχές που εντάχθηκαν στον εθνικό κορμό το 1881. Η περιγραφή της περιοχής του εμπορικού κέντρου (της αγοράς) στο Βόλο με βάση τις διατάξεις του σχετικού νόμου, μετά από απόφαση του δημοτικού συμβουλίου, είναι χαρακτηριστική: «Εγκρίνομεν ίνα η από ατμόμυλον και οικίαν Μουσούρου πρώτη οδός και η δευτέρα, η και επαρχιακή καλουμένη ως και αι οδοί των παλαιών μαγαζείων των έξωθεν του φρουρίου κειμένων, θεωρηθώσι ως οδοί εμπορικοί». Οι δυσκολίες των πολιτών έφθαναν μέχρι την αντίληψη των προθεσμιών που έτρεχαν για υποχρεώσεις τους. Έτσι το κράτος συνέδεσε τις ημερομηνίες με τις αγροτικές τους ασχολίες και παρέτεινε τον χρόνο για την πληρωμή του δανείου των Σπαρτιατών που συνοικίστηκαν στο Πεταλίδι μέχρι τον Ιούλιο και Αύγουστο, τον καιρό συγκομιδής των πρώιμων δημητριακών καρπών.

Άλλη πρόσθετη δυσκολία ήταν η πρόσβαση των πολιτών στα σχέδια της πόλης. Σε λίγα νομοθετήματα σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, γίνεται αναφορά στη δημόσια έκθεση των σχεδίων. Άλλη σοβαρή δυσκολία αποτελούσε η δυνατότητά τους για αντίληψη των σχεδιαστικών ρυθμίσεων σε συνολική κλίμακα. Αν πάντως υπήρχαν σοβαρές δυσκολίες στην κατανόηση των ρυθμίσεων για το σύνολο της πόλης, η συνειδητοποίηση της αξίας της γης προκαλούσε συχνά πολλά ζητήματα διεκδικήσεων τμημάτων μικρής έκτασης, μεταξύ ομόρων ιδιοκτητών.

Αν οι πολεοδομικές ρυθμίσεις επιβάλλονται από το κράτος, η αναδημιουργία της ελληνικής πόλης οφείλεται στην ιδιωτική πρωτοβουλία. Μεγάλο μέρος των κεφαλαίων επενδύεται στην οικοδομική δραστηριότητα, αλλάζοντας την εικόνα της πόλης. Με ιδιωτική πρωτοβουλία και ιδιωτικά κεφάλαια οικοδομείται μεγάλος αριθμός κατοικιών. Οι τελευταίες, συνήθως στη μορφολογία του αθηναϊκού κλασικισμού, γίνονται αποδέκτης επενδύσεων σημαντικών κεφαλαίων. Το έργο ευποιίας των Ελλήνων κυρίως της διασποράς αποδίδει στις πόλεις τον κοινωνικό τους εξοπλισμό (σχολεία, νοσοκομεία, έργα κοινωνικής πρόνοιας κ.ά.). Μεταξύ πολλών άλλων, οι αναφορές της βασίλισσας Αμαλίας πιστοποιούν τη συντελούμενη πρόοδο με την εφαρμογή των σχεδίων και την οικοδομική δραστηριότητα με ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Γράφει για τη Σπάρτη: «Κατευθυνθήκαμε προς την καινούργια πόλη, η οποία έχει αφάνταστα μεγαλώσει, όπως γενικά πληθυσμός και καλλιέργειες αυξάνονται παντού πολύ γρήγορα» (από επιστολή του 1846 προς τον πατέρα της, Μπούσε 2011). Και σε συνολική αποτίμηση: «Μας δόθηκε φέτος (με τις περιοδείες) η δυνατότητα να διαπιστώσουμε ... τη ραγδαία πρόοδο που σημειώνει η ανοικοδόμηση της χώρας. Είναι ενδιαφέρον να βλέπει κανείς πώς τα διάφορα μέρη μεγαλώνουν, πως ο πληθυσμός αυξάνεται. Επίσης το εμπόριο βρίσκεται σε νέα ανοδική πορεία και μεγάλη χαρά είναι το μόνο συναίσθημα που μπορεί να έχει κανείς όταν βρίσκεται σε ναυπηγεία σαν αυτά της Σύρου, όπου καθελκύονται πάνω από εκατό πλοία το χρόνο, ιδίως όταν λαβαίνει υπόψη του ότι αυτό είναι ένα μόνο ναυπηγείο από τα πολλά που υπάρχουν». Και μια αναφορά στην Πάτρα: «...πήγα σε ένα κλωστήριο βάμβακος, μια απαρχή ελληνικής βιομηχανίας».

Τα διαθέσιμα στοιχεία πιστοποιούν ότι, παρά την αυστηρότητα των νομοθετικών ρυθμίσεων, επιτρεπόταν υπό προϋποθέσεις καταστρατηγήσεις του σχεδίου. Κάτοικος του Μεσολογγίου θέλοντας να οικοδομήσει ένα εργαστήριο στο οικόπεδό της, το οποίο είχε προσδιοριστεί από τον μηχανικό της πόλης ως πλατεία για τη νέα εκκλησία του Σωτήρος, δεσμεύθηκε με συμβολαιογραφική πράξη ότι θα κτίσει το εργαστήριό της και όταν

ο ναός είναι έτοιμος να λειτουργήσει, θα κατεδαφίσει το κτήριο χωρίς καμιά απαίτηση από τον Δήμο.

5.5. Η νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα

Η Ελλάδα έγινε ανεξάρτητη όταν ο νεοκλασικισμός στην Ευρώπη είχε ήδη δώσει αξιόλογα δείγματα στην αρχιτεκτονική. Η συγκυρία να ανακηρυχθεί βασιλιάς της Ελλάδας ο Όθωνας από τη Βαυαρία, γιος του Λουδοβίκου Α΄, ενός από τους θερμούς ιδεολόγους του κλασικισμού, ήταν φυσικό να οδηγήσει στην επικράτηση της κλασικιστικής μορφολογίας στον ελληνικό χώρο. Η έλευση του Όθωνα και των Βαυαρών στην Ελλάδα ήταν ο κύριος τρόπος επικράτησης του κλασικισμού. Πρέπει, πάντως, να επισημανθεί ότι η ιστορική μορφολογία ήλθε στην Ελλάδα και με άλλους τρόπους. Σύμφωνα με τον Π. Μυλωνά, ο παλαιότερος είναι η παρουσία στα Ιόνια νησιά μιας εξελληνισμένης υστεροαναγεννησιακής ρυθμολογίας σε ελάσσονες τόνους, που έρχεται με τις διαδοχικές κατοχές (βενετσιάνικη, γαλλική και αγγλική). Άλλος τρόπος είναι η ανάλογη παρουσία ταπεινής και εξελληνισμένης υστεροαναγεννησιακής μορφολογίας στις Κυκλάδες, πολύ λαϊκότερης από την αντίστοιχη στα Ιόνια νησιά, εξαιτίας της σύνδεσης με την παπική εκκλησία. Άλλος τρόπος είναι αυτός που έρχεται στην τουρκοκρατούμενη βόρεια Ελλάδα και τα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου από την Κεντρική Ευρώπη, μέσω Κωνσταντινούπολης. Πάντως, ο κύριος τρόπος επικράτησης της ιστορικής μορφολογίας του κλασικισμού είναι μέσω της προβολής της από τους Βαυαρούς.

Η στροφή προς την αρχαιότητα δημιούργησε, στην αρχή τουλάχιστον, κλασικιστικά έργα με γερμανική αντίληψη στην Ελλάδα, στο χώρο που γέννησε τις πηγές έμπνευσης του κλασικισμού.

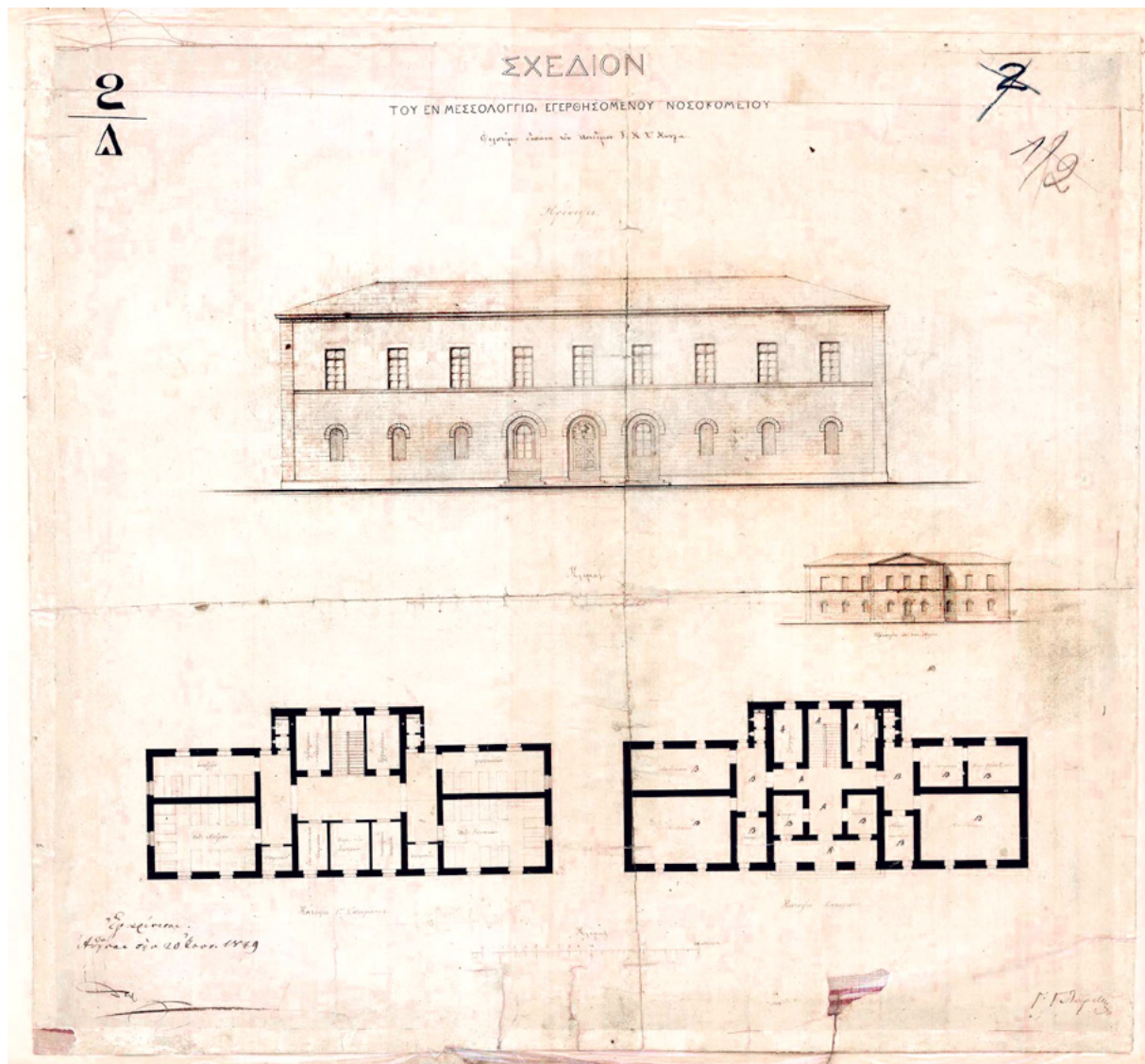
Όμως η εισαγωγή έτοιμου μορφολογικού λεξιλογίου και η καθιέρωσή του επίσημα είχε ως αποτέλεσμα να παραμεληθούν οι τοπικές μορφές και η λαϊκή παράδοση, που δεν θεωρείται πια αντάξια να εκφράσει τις ανάγκες και τις απαιτήσεις του νέου κράτους. Δεν είναι ασφαλώς αλήθεια πως μετά τη μακροχρόνια οθωμανική κατοχή η αρχιτεκτονική στην Ελλάδα βρισκόταν τότε σε ύφεση. Υπήρχε η βυζαντινή παράδοση και η λαϊκή αρχιτεκτονική που θα μπορούσαν να δώσουν το πλαίσιο του νέου ξεκινήματος. Η επιβολή της νέας αρχιτεκτονικής «καθαρεύουσας» αδυνάτισε τις τοπικές ρίζες της ελληνικής αρχιτεκτονικής (Λάββας 2002).

Ο νεοκλασικισμός στην Ελλάδα είναι το αποτέλεσμα τόσο του επαναστατικού οράματος (εθνική αναγέννηση, ελληνικό κλασικό αρχιτεκτονικό πρότυπο) όσο και των ιστορικών συγκυριών με τη βασιλεία του Όθωνα. Ταυτίστηκε με την τέχνη των αρχαίων προγόνων, απολαμβάνοντας ενθουσιώδη αποδοχή από την κοινωνία. Αποτελούσε τη μόνη κατάλληλη αρχιτεκτονική για το ελληνικό κράτος, ενώ συμβόλιζε άμεσα την ελληνικότητα για τις διάσπαρτες ελληνικές κοινότητες από τη Ρωσία μέχρι την Αίγυπτο. Στην Αθήνα οικοδομήθηκε μεγάλος αριθμός κλασικιστικών κτηρίων, δημιουργώντας «Σχολή». Με ισχυρή επίδραση του γερμανικού κλασικισμού επηρέασε έντονα όλη την ελληνική επικράτεια, πόλεις και κωμοπόλεις με ανάλογα κτήρια. Η αρχιτεκτονική που ήλθε με τον Όθωνα και τους αρχιτέκτονές του είχε μνημειακότητα και λαμπρό εσωτερικό και εξωτερικό διάκοσμο, αντάξιο ενός βασιλικού θεσμού. Εξέφραζε μια νέα αστική και λόγια τάξη, που εμπνεόταν από τα οράματα του ουμανισμού και τρεφόταν με τις ελπίδες της αναβίωσης του κλασικού κόσμου στα πλαίσια του ελληνικού έθνους². Ο νεοκλασικισμός της οθωνικής περιόδου εξελίχθηκε στη συνέχεια, στα χρόνια του Γεωργίου Α΄, σε εκλεκτικισμό.

Η κλασικιστική τεχνοτροπία γνώρισε διάφορες φάσεις και παραλλαγές. Η σύντομη περίοδος διακυβέρνησης του Καποδίστρια παρουσίασε δείγματα μιας κλασικιστικής αρχιτεκτονικής λιτής και αυστηρής σε όγκους και διακοσμητικά στοιχεία. Δεν αποδεχόταν τόσο τα μορφολογικά στοιχεία της κλασικιστικής αρχιτεκτονικής, όσο την καθαρή γραμμή και μια πρωτογενή γεωμετρικότητα. Τα κατάλοιπα της περιόδου μπορούν να θεωρηθούν συνέχεια της τοπικής ελληνικής μορφολογίας, με τους καθαρούς όγκους και τη γνώριμη ελληνική κλίμακα (Λάββας 2002).

Πολλοί από τους αρχιτέκτονες που εργάστηκαν στην Αθήνα, δημιούργησαν έργα και σε άλλες πόλεις της Παλαιάς Ελλάδας: Ο Τσίλερ στο Αίγιο (εκκλησίες), Ερμούπολη (δημαρχείο), Πάτρα (δημοτικό θέατρο) και αλλού, μεταφέροντας την ιστορική μορφολογία, ο Π. Κάλκος, επίσης στο Αίγιο (αρχοντικό Παναγιωτόπουλου). Τα κτήρια για δημόσια χρήση, σχεδιασμένα από αρχιτέκτονες ή κρατικούς λειτουργούς κατά κανόνα ακολουθούσαν τον νεοκλασικισμό, αποτελώντας πρότυπα για τις ιδιωτικές κατοικίες. Και ανάλογα με τις ικανότητες του αρχιτέκτονα ή στρατιωτικού μηχανικού ή εμπειροτέχνη, το τελικό αποτέλεσμα άλλοτε είναι αμιγές νεοκλασικό και άλλοτε συνδυασμός του νεοκλασικού με τις τοπικές τεχνικές και παραδόσεις. Πάντως, αν η οικοδόμηση των επιφανών δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων στην Αθήνα γίνεται από αρχιτέκτονες, στις πόλεις της περιφέρειας γίνεται συνήθως από εμπειροτέχνες, τους «τέκτονες». Στο μεγαλύτερο ποσοστό τους τα ιδιωτικά οικοδομήματα είναι έργα εμπειροτεχνών. Σπουδασμένοι αρχιτέκτονες ή μηχανικοί δεν δραστηριοποιούνται

στις πόλεις της περιφέρειας, ακόμα και πολύ αργότερα από τη μελετώμενη περίοδο. Η οικοδόμηση σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα και μέχρι το μεσοπόλεμο γίνονταν από έμπειρους τεχνίτες, χωρίς την παρουσία αρχιτεκτόνων ή μηχανικών. Σε πολλές συμβολαιογραφικές πράξεις συμφωνείται η οικοδόμηση κατοικίας από τον τέκτονα και οι όροι της αμοιβής του (Μονιούδη-Γαβαλά 2006-2010) (κτήρια ιστορικής μορφολογίας, εικόνες 5.10, 5.11, 5.12, 5.13).

Εικόνα 5.10. Μεσολόγγι, σχέδια του νοσοκομείου Χατζηκωνσταντα. Πηγή: Αρχείο χαρτών Υ.ΠΕ.Κ.Α.

Εικόνα 5.11. Αγρίνιο, κτήρια των αρχών του 20ού αιώνα στην πλατεία Παναγοπούλου.

Εικόνα 5.12. Αγρίνιο, το κτήριο του 4^{ου} δημοτικού σχολείου, νεοκλασικής μορφολογίας.

Εικόνα 5.13. Αγρίνιο, το κτήριο των καπναποθηκών Αβραμίκου-Καμποσιώρα. Αγοράστηκε και αποκαταστάθηκε από το Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας για τη στέγαση των υπηρεσιών του στο Αγρίνιο.

Επιλεγόμενα

Από τη μελέτη των τεκμηρίων της πολεοδομίας του ελληνικού κράτους στη διάρκεια του 19ου αιώνα διαπιστώνεται η συνέχεια και η επάρκεια (για τα δεδομένα της εποχής τους) των ρυθμίσεων για την παραγωγή του κτισμένου περιβάλλοντος. Η ισχύς των διατάξεων των νόμων του 1836 και 1842 (βλ. στο επόμενο κεφάλαιο), όπως διαμορφώθηκαν με τις ολιγάριθμες μεταγενέστερες συμπληρώσεις τους, επεκτάθηκε στις πόλεις που εντάχθηκαν στον εθνικό κορμό το 1864 και 1881. Και αυτές αποτέλεσαν τη βάση για τις ρυθμίσεις του νόμου του 1923 «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών». Είναι χαρακτηριστικό ότι οι διαδικασίες για την αναγκαστική απαλλοτρίωση ιδιοκτησιών για τη δημιουργία κοινόχρηστων χώρων (της τακτοποίησης, προσκύρωσης και αναλογισμού αποζημίωσης) του ν. του 1923 έχουν τις ίδιες αρχές με τις αντίστοιχες των νόμων του 1836 και 1842.

Η Αθήνα αποτέλεσε το πρότυπο για τις νεοελληνικές πόλεις. Και αυτό οφείλεται στη νομοθεσία, που ήταν ενιαία, και στο γεγονός ότι τα κτήρια της Αθήνας αποτέλεσαν τα πρότυπα για τα κτήρια των πόλεων της περιφέρειας, πολλά από τα οποία ήταν έργα των ίδιων αρχιτεκτόνων.

Η κοινωνία της εποχής αποδείχθηκε προσαρμοστική σε ό, τι της ζητήθηκε να πράξει στο επίπεδο του σχηματισμού των πόλεων. Οι ιδιοκτήτες μεταρρύθμισαν τα οικοπέδα και τα ακίνητά τους προκειμένου να αποκτήσουν την ορθογώνια διάταξη σε σχέση με τις γραμμές των νέων σχεδίων. Συνένωσαν οικοπέδα, αντάλλαξαν τμήματα των ακινήτων τους, υπέστησαν μείωση των ιδιοκτησιών τους. Λόγω των οικονομικών συνθηκών των δήμων και του κράτους περίμεναν για πολλά χρόνια, μέχρι και δεκαετίες, μέχρι να λάβουν την αναλογούσα αποζημίωση για τις ιδιοκτησίες που έχαναν. Οικοδόμησαν τηρώντας όσα προβλεπόταν από τη νομοθεσία, δημιουργώντας τις νέες πόλεις με τις διώροφες σε συνεχές σύστημα οικοδομές, με ορθογώνιο περιτύπωμα. Βίωσαν ακόμα και κατεδάφιση ακινήτων τους προκειμένου να εφαρμοστεί το σχέδιο. Τα στοιχεία αποδεικνύουν μια εντυπωσιακή ικανότητα προσαρμογής του πληθυσμού των πόλεων μέσα σε λίγες μόνο δεκαετίες.

Ο Δήμος της ελληνικής πόλης απέκτησε σταδιακά ρόλο στη διαμόρφωση της: Συνεργάστηκε με το υπουργείο για την έγκριση και τροποποίηση των σχεδίων, φρόντιζε για την εφαρμογή τους, χορηγούσε και επέβλεπε τις άδειες οικοδόμησης και ευθυγραμμίας, όριζε τις αρτιότητες, προσδιόριζε το εμπορικό κέντρο και την υπόλοιπη πόλη με τις αντίστοιχες αρτιότητες, κατασκεύαζε τις δημοτικές αγορές, δημοπρατούσε εθνικά οικόπεδα για να αποκτήσει οικονομικούς πόρους για τα έργα του, κατασκεύαζε πεζοδρόμια και υπονόμους, αποζημίωνε θιγόμενες ιδιοκτησίες για τη δημιουργία πλατειών και δρόμων μεγάλου εύρους, αναλάμβανε τη διενέργεια μειοδοτικών διαγωνισμών για κατεδάφιση ακινήτων που εμπόδιζαν την εφαρμογή του σχεδίου, αναλάμβανε την έγκριση του αναλογισμού των δαπανών μεταξύ ομόρων ιδιοκτητών για τη μεταρρύθμιση ιδιοκτησιών και τη διάνοιξη ή διαπλάτυνση των οδών, ονοματοθετούσε δρόμους και πλατείες, κ.ά.

Σε σχέση με τις μεγάλες αλλαγές που υπέστησαν οι ιδιοκτήτες ακινήτων στα πλαίσια της «εξυγίανσης» των υφισταμένων πόλεων, οι νεήλυδες των συνοικισμών βρισκόταν σε προνομιακή κατάσταση. Εκεί διαμορφώθηκε εξ αρχής μια ορθολογιστική κρατική πολεοδομική πολιτική, σε σχέση με τους ιδιοκτήτες ακίνητης περιουσίας των υφισταμένων πόλεων, που βίωσαν τις ανατροπές από την Τουρκοκρατία στο νέο ελληνικό κράτος. Στους συνοικισμούς καταγράφεται η αξιοποίηση της εθνικής γης και η απόδοσή της σε νέους οικιστές, με σαφώς προσδιορισμένες διαδικασίες, μετά την έγκριση του σχεδίου τους.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 καταγράφεται μια μεγάλη αύξηση στον αριθμό των τροποποιήσεων και επεκτάσεων. Η πολεοδόμηση γίνεται μια «ελαστική» διαδικασία. Η περίοδος του Όθωνα χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη αντοχή των ρυθμίσεων του κράτους απέναντι στις πιέσεις της κοινωνίας, και σχολαστικότητα στις διαδικασίες για τις αιτούμενες τροποποιήσεις. Οι αλλαγές στην οθωνική περίοδο ρυθμίζονταν νομοθετικά, ακόμα και αυτές που αφορούσαν σημειακές τροποποιήσεις. Κάθε αλλαγή συνοδευόταν από κατάθεση προτάσεων και το ιστορικό των τροποποιήσεων περιλαμβάνει μια σειρά εγγράφων που διακινήθηκαν μεταξύ των ιδιοκτητών, των Δήμων, των τοπικών διοικητών, της κεντρικής εξουσίας. Ακόμα και για μικρή μείωση του πλάτους ενός δρόμου ή για περιορισμένη αλλαγή των ρυμοτομικών γραμμών προηγήθηκε ιστορικό ανταλλαγής απόψεων, μέχρι αυτά να ρυθμιστούν με έκδοση βασιλικού διατάγματος. Αντίθετα, στην περίοδο Γεωργίου Α΄ οι ρυθμίσεις του κράτους γίνονται ευμετάβλητες και αλλάζουν με μεγαλύτερη ευκολία. Η σχολαστικότητα της οθωνικής περιόδου μετασχηματίζεται σε ευέλικτη αντιμετώπιση των ζητημάτων στην περίοδο Γεωργίου Α΄.

Η εφαρμογή όσων θεσπίστηκαν, που ανέτρεπαν τις διαμορφωμένες καταστάσεις αιώνων, εξελίχθηκε στη διάρκεια της οθωνικής περιόδου. Οι θεσμοθετημένες αλλαγές μεταμόρφωσαν το τοπίο των πόλεων μέσα σε λίγα χρόνια, καθιστώντας την παραδοσιακή, νεωτερική πόλη. Νέες πόλεις προέκυψαν με τη διαδικασία της δημιουργίας των συνοικισμών (Κόρινθος, παράλιο τμήμα Καλαμάτας, Κυλλήνη κ.ά.). Οι υφιστάμενες πόλεις «εξυγιάνθηκαν» με διανοίξεις νέων δρόμων και ευθυγραμμίσεις υπαρχόντων. Οι ιδιοκτησίες άλλαξαν σχήμα ή απαλλοτριώθηκαν, με μεγάλη καθυστέρηση στην καταβολή των αποζημιώσεων. Ο πληθυσμός των υφισταμένων πόλεων αποδείχθηκε πολύ προσαρμοστικός σε ό, τι του ζητήθηκε να πράξει.

Εκτός από την πολεοδομία, μεγάλες αλλαγές χαρακτήρισαν την αρχιτεκτονική της νεότερης Ελλάδας. Επικράτησε ο νεοκλασικισμός, ο οποίος επηρεασμένος αρχικά από τον γερμανικό κλασικισμό έγινε «πάνδημος», τουλάχιστον στα χρόνια της οθωνικής βασιλείας. Στη συνέχεια, στα χρόνια του Γεωργίου Α΄ εξελίχθηκε στην κατεύθυνση εκλεκτικιστικών μορφολογιών.

Λέξεις-κλειδιά

19ος αιώνας, πολεοδομία, αρχιτεκτονική, ελληνικό κράτος, Αθήνα

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αρώνη-Τσίχλη Κ. (2009), *Αγροτικές εξεγέρσεις στην Παλιά Ελλάδα 1833-1881*, Αθήνα.
 Δερτιλής Γ. (2009), *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920*, 2 τ., Αθήνα.
 Καρύδης Δ. (2006), *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, Αθήνα.
 Καυκούλα Κ., Παπαμίχος Ν., Χαστάογλου Β. (1990), *Σχέδια πόλεων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ε.Ε.Π.Σ, Α.Π.Θ., τ. ΙΒ΄, παράρτημα 15, Θεσσαλονίκη.
 Λάββας Γ. (2002), *Επίτομη Ιστορία της Αρχιτεκτονικής*, Θεσσαλονίκη.
 Manitaky Em. (1866), *Aperçu sur les progrès matériels de la Grèce*, Athènes.
 Μονιούδη-Γαβαλά Δ. (2010), *Αγρίνιο. Πολεοδομική εξέλιξη από την αναδημιουργία στην ακμή του μεσοπολέμου (1830-1940)*, Αγρίνιο.

- Μονιούδη-Γαβαλά Δ. (2006-2010), «Τα αρχοντικά του 19ου αιώνα στη Σαντορίνη», *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, τ. 20, σ. 257-272.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ. (2012), *Πολεοδομία στο ελληνικό κράτος 1833-1890*, Αργίτιο.
- Μπαστέα Ε. (2008), *Αθήνα 1834-1896. Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση*, Αθήνα.
- Μπούσε Β. - Μπούσε Μ. (2011) (επιμ.), *Ανέκδοτες επιστολές της βασίλισσας Αμαλίας στον πατέρα της, 1836-1853*, 2 τόμοι, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου-Βενετάς Α. (2010), *Πόλεις και μνημεία στην Ελλάδα του Όθωνος*, Αθήνα.
- Φιλιππίδης Δ. (2007), *Νεοκλασικές πόλεις στην Ελλάδα (1830-1920)*, Αθήνα.

Σημειώσεις

1. Για την πολεοδομική ανασυγκρότηση της χώρας στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, εκτός από τα αναφερόμενα στη βιβλιογραφία, βλ. *Νεοελληνική πόλη. Οθωμανικές Κληρονομίες και ελληνικό κράτος* (1985), *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα-Ερμούπολη 1984, 2 τ., Αθήνα, Yerolympos A. (1996), *Urban Transformations in the Balkans (1820-1920)*, Thessaloniki, Hall Th. (1997), *Planning Europe's Capital Cities: Aspects of Nineteenth Century Urban Development*, London.
2. Για τα ζητήματα της ιστορικής αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα στην Ελλάδα, εκτός από τα αναφερόμενα στη βιβλιογραφία, βλ. Σκαρπιά-Χόιπελ Ξ. (1976), *Η μορφολογία του γερμανικού κλασικισμού (1789-1848) και η δημιουργική αφομοίωσή του από την ελληνική αρχιτεκτονική (1833-1897)*, Θεσσαλονίκη, Τραυλός Ι.- Κόκκου Α. (1980), *Ερμούπολη. Η δημιουργία μιας νέας πόλης στη Σύρο στις αρχές του 19ου αιώνα*, Αθήνα, *Νεοκλασική πόλη & αρχιτεκτονική* (1984), *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Σπουδαστήριο Ιστορίας Αρχιτεκτονικής ΑΠΘ*, 1983, Θεσσαλονίκη, Φιλιππίδης Δ. (1984), *Νεοελληνική αρχιτεκτονική. Αρχιτεκτονική θεωρία και πράξη (1830-1980) σαν αντανάκλαση ιδεολογικών επιλογών της νεοελληνικής κουλτούρας*, Αθήνα, Μπίρης Μ.-Καρδαμίτση Αδάμη Μ. (2001), *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μπίρης Μ. (2003), *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, β έκδ., Αθήνα.

6. Αθήνα 1833-1864. Η οικοδόμηση μιας μητρόπολης

Εισαγωγή. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός «άνωθεν» και «εκ του μηδενός». Το θεσμικό πλαίσιο της οικοδόμησης της νέας πρωτεύουσας. Η έλλειψη δημόσιας γης ως κύριο χαρακτηριστικό της πολεοδομικής συγκρότησης. Οι κοινωνικές επιπτώσεις των κρατικών παρεμβάσεων. Η αθηναϊκή αρχιτεκτονική. Επιλεγόμενα. Λέξεις-κλειδιά. Βιβλιογραφία. Σημειώσεις.

Εισαγωγή

Το παρόν κεφάλαιο παρουσιάζει την πολεοδομική πολιτική του κράτους για την Αθήνα, με στόχο το μετασχηματισμό της από κωμόπολη της οθωμανικής αυτοκρατορίας σε πρωτεύουσα του νεοσύστατου ευρωπαϊκού κράτους¹. Εξετάζει τα μέσα και τους τρόπους που χρησιμοποιήθηκαν για την υλοποίηση των σχεδιασμών και τις επιπτώσεις που αυτά είχαν στη ζωή των κατοίκων της πόλης.

Το χρονικό διάστημα της μελέτης καλύπτει την περίοδο της βασιλείας του Όθωνα, από το 1833, έτος ορισμού της Αθήνας ως «βασιλικής καθέδρας», μέχρι το 1864, έτος της έναρξης της βασιλείας του Γεωργίου Α΄. Το κεφάλαιο περιλαμβάνει στοιχεία από την τρέχουσα ερευνητική εργασία της γράφουσας, συνέχεια προηγούμενων, η οποία αφορούσε όλη την ελληνική επικράτεια (Μονιούδη-Γαβαλά 2012). Εστιάζει στην Αθήνα και επιχειρεί να φωτίσει το σχεδόν άγνωστο θέμα της εφαρμογής των πολεοδομικών σχεδιασμών και των συνεπειών τους για τους κατοίκους. Από τις μέχρι σήμερα μελέτες για το θέμα, τις παλαιότερες και νεότερες, τόσο τα ζητήματα των πολεοδομικών σχεδίων όσο και της πολεοδομικής εξέλιξης της Αθήνας έχουν παρουσιαστεί και αναλυθεί επαρκώς². Ωστόσο, ο τρόπος εφαρμογής της πολεοδομικής πολιτικής παραμένει ένα άγνωστο ζήτημα, το οποίο φιλοδοξεί να παρουσιάσει η παρούσα μελέτη, αναδεικνύοντας ζητήματα από πρωτογενείς πηγές έρευνας και τη νομοθεσία της εποχής. Δεν περιορίζεται σε παρατηρήσεις για την πολεοδομία και αρχιτεκτονική αλλά διευρύνεται και προς άλλες θεματικές ενότητες, επαληθεύοντας τον αφορισμό του Σεφέρη, «η τέχνη είναι μια απέραντη αλληλεγγύη».

Τα ειδικότερα στοιχεία που η μελέτη επιχειρεί να φωτίσει είναι:

- Ποιο ήταν το θεσμικό πλαίσιο που όρισε τις πολεοδομικές αλλαγές;
- Γιατί ακολουθήθηκε αυτός ο τρόπος εφαρμογής των πολεοδομικών σχεδιασμών για την Αθήνα και υπήρχε άλλη λύση;
- Πώς βίωσαν οι κάτοικοι την ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας;
- Πώς οι διαδικασίες του οικοδομικού ανασχηματισμού μετέτρεψαν τον κάτοικο σε πολίτη;

6.1. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός «άνωθεν» και «εκ του μηδενός»

Η Ελλάδα ανακηρύχθηκε ως ανεξάρτητο κράτος με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830, μετά τον πόλεμο της ελληνικής επανάστασης. Το βασίλειο του Όθωνα, του νεαρού Βαυαρού, γιού του Λουδοβίκου του Α΄ ανέλαβε τη διακυβέρνηση του κράτους μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια. Στη διάρκεια της βασιλείας του Όθωνα συνεχίστηκε και οργανώθηκε πληρέστερα το έργο εφαρμογής συγκεκριμένης χωροταξικής και πολεοδομικής πολιτικής που ξεκίνησε από τον Καποδίστρια. Στα χρόνια της αντιβασιλείας (1833-1835) και της βασιλείας του Όθωνα (1835-1843/1843-1862, περίοδος απόλυτης και συνταγματικής μοναρχίας αντίστοιχα), εγκρίθηκαν τα σχέδια για πολλές πόλεις και θεσμοθετήθηκε η οικιστική πολιτική για το σύνολο του κράτους. Το βασίλειο του Όθωνα όρισε το 1833 την Αθήνα ως «βασιλική καθέδρα». Η επιλογή της Αθήνας ως πρωτεύουσας προκάλεσε σημαντικές αντιδράσεις, αφού υπήρχαν αρκετές αντίζηλες πόλεις, όπως το Ναύπλιο, ο Ισθμός, η Ερμούπολη (Μάρτος 2005).

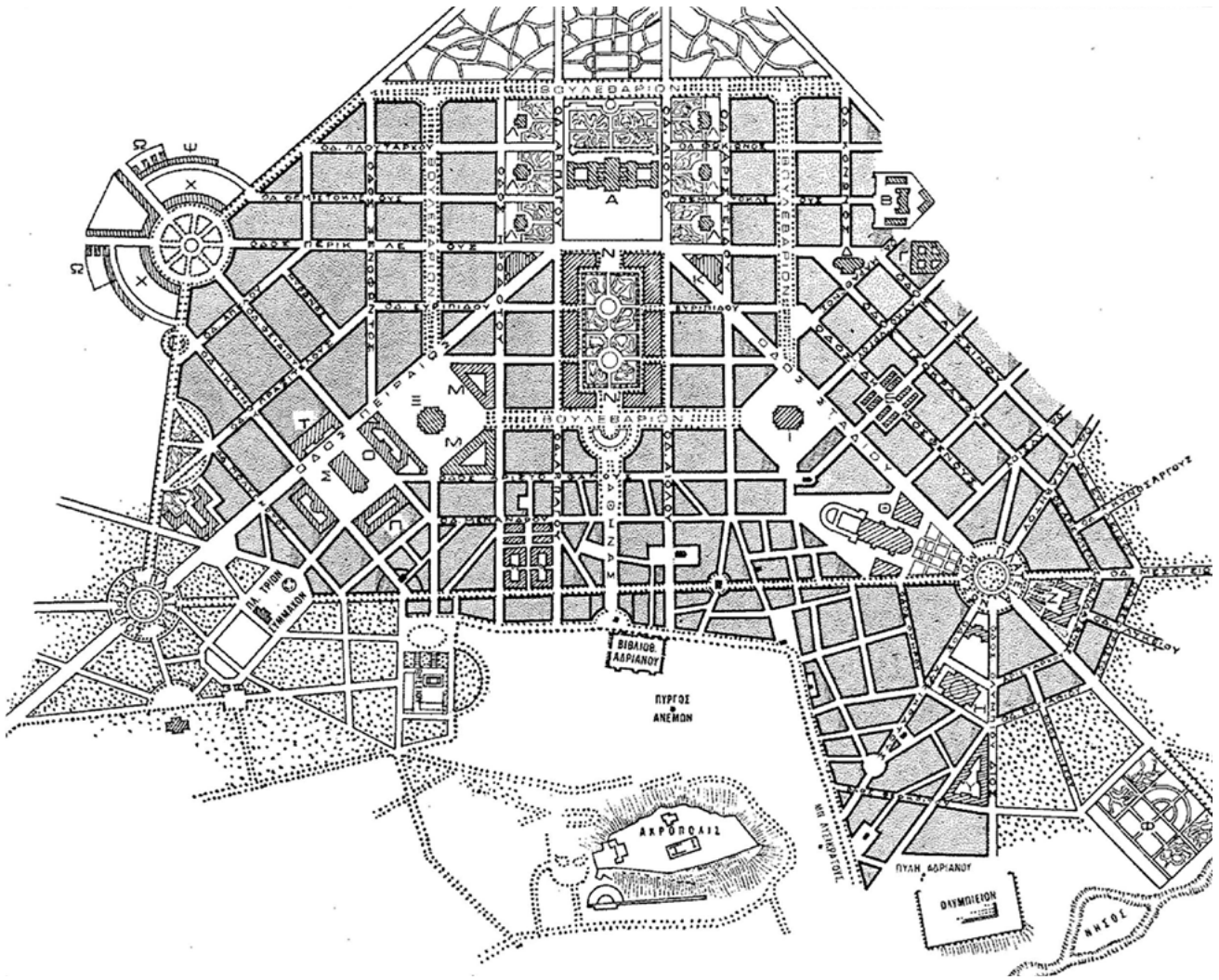
Η ανοικοδόμηση της νέας πρωτεύουσας υπήρξε το αποτέλεσμα πολεοδομικής πολιτικής «εκ του μηδενός». Το νεαρό βασίλειο εφάρμοσε νέους θεσμούς με νέα πρόσωπα, αλλάζοντας πλήρως την κατάσταση της πόλης. Η Αθήνα είχε αναπτυχθεί χωρίς σχεδιασμό, στη διάρκεια των πολλών αιώνων της ιστορίας της (Τραυλός 1960), στην τελευταία φάση μέσα στο τείχος των χρόνων της ύστερης Τουρκοκρατίας (Καρύδης 2006, Karidis 2014), με ακανόνιστο οδικό δίκτυο. Παράλληλα με τον ορισμό της ως πρωτεύουσας, εγκρίθηκε το πρώτο σχέδιό της, που εκπονήθηκε από τους αρχιτέκτονες Κλεάνθη και Schaubert, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα και άρχισαν τη μελέτη του σχεδίου τους από το 1831 (το σχέδιο εγκρίθηκε με το Β.Δ. 6/18 Ιουλίου 1833, ΦΕΚ 26/1865). Το πρώτο σχέδιο τοποθετούσε τη νέα πόλη σε μορφή τόξου (από ανατολικά, βόρεια και δυτικά) γύρω από την παλιά πόλη, την ερειπωμένη από τα γεγονότα του πολέμου.

Ποιοι ήταν οι αρχικοί σχεδιασμοί των Βαυαρών για τη νέα πρωτεύουσα; «Απεφασίσαμεν και διατάσσομεν» υπογράφουν ο Όθωνας και οι αντιβασιλείς, όπως προκύπτει από το κείμενο του πρώτου από τα επτά διατάγματα, «Εγκρίνομεν το υπό των δύο αρχιτεκτόνων Κυρίων Κλεάνθους και Σάουμπερτ διαγραφέν.. σχεδίων.. Το σχέδιον τούτο θέλει τηρείσθαι ακριβώς κατά πάσαν επιχειρησθησομένην οικοδομήν, ιδίως δε οφείλουσιν αι αρμόδια αρχαί να μη επιτρέπωσιν ουδεμίαν παρεκτροπήν από των εν αυτώ διαγεγραμμένων οικοδομικών γραμμών». Αλλαγή του σχεδίου δεν επιτρεπόταν παρά μόνο μετά από έγκριση. Κτήρια που θα κτιζόταν παραβιάζοντας τις ρυθμίσεις του σχεδίου θα καταδαφίζονταν από τη δημόσια αρχή με δαπάνη του ιδιοκτήτη, ενώ συνυπεύθυνος θα κρινόταν όποιος δημόσιος λειτουργός συναίνεσε στην άδεια. Η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα συναρτήθηκε από παραμέτρους: την παραχώρηση στο δημόσιο όσων ιδιοκτησιών προορίζονταν από το σχέδιο για οικοδόμηση δημοσίων κτηρίων, αντί τιμήματος είκοσι λεπτών τον πήχη. Την παραχώρηση όσων ιδιοκτησιών βρίσκονταν εκτός των ορίων της νέας πόλης, στα βόρεια και ανατολικά της Ακρόπολης, επίσης στο δημόσιο αντί μέσου τιμήματος εβδομήντα λεπτών τον πήχη για τη διενέργεια ανασκαφών. Στους ιδιοκτήτες απέμενε η υπάρχουσα μέσα στα οικοπέδα οικοδομική ύλη, με την προϋπόθεση της γρήγορης καταδάφισης και αποκομιδής της. Την παραχώρηση όσων ιδιοκτησιών προορίζονταν από το σχέδιο για οδούς και πλατείες στο δήμο, με τίμημα που θα καθοριζόταν. Οι ιδιοκτήτες των οικοπέδων της περιοχής νέας πόλης ήταν υποχρεωμένοι να τα οικοδομήσουν μέσα σε χρονικό διάστημα έξι ετών από τον Ιανουάριο του 1834. Αν δεν το έπρατταν, ήταν υποχρεωμένοι να τα παραχωρήσουν αντί το πολύ ογδόντα λεπτών τον πήχη σε νέο ιδιοκτήτη που θα αναλάμβανε την υποχρέωση οικοδόμησης μέσα σε ένα έτος. Το διάταγμα έθεσε ασφυκτικές χρονικές προθεσμίες στην κοινότητα των Αθηναίων για διατύπωση των απόψεών της.

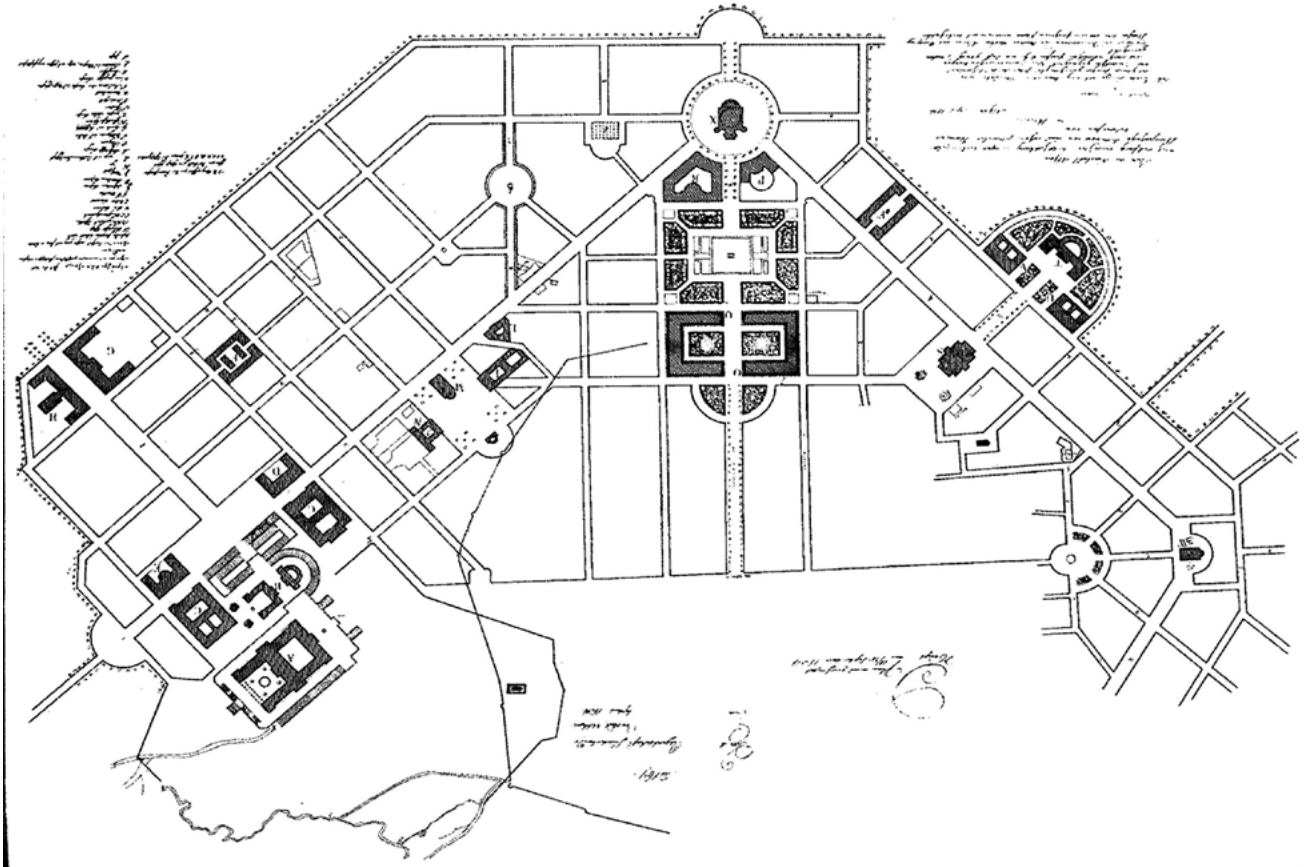
Τα διατάγματα που αφορούσαν την ανοικοδόμηση της Αθήνας, τη μετάθεση εκεί από το Ναύπλιο της έδρας της κυβέρνησης, την έγκριση των σχεδίων Κλεάνθη και Schaubert για το σύνολο της πόλης, για τη νέα πόλη, για την παλαιά πόλη, για το επάνω μέρος της πόλης και τις ρυθμίσεις για την εφαρμογή τους εγκρίθηκαν από την αντιβασιλεία το 1833 και 1834 και δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως τρεις δεκαετίες αργότερα.

Το πρώτο εγκεκριμένο σχέδιο για την Αθήνα των Κλεάνθη και Schaubert (Κ. Μπίρης 1966, Τραυλός 1960, Bastea 2000, Μπαστέα 2008, Παπαγεωργίου-Βενετάς 2001, Καρύδης 2006, Karidis 2014) είχε ως κύριο χαρακτηριστικό το σχηματισμό ισοσκελούς τριγώνου στο κέντρο της νέας πόλης (εικόνα 6.1). Στην κορυφή του τριγώνου, περίπου στην περιοχή της σημερινής πλατείας Ομονοίας, ήταν χωροθετημένο το διοικητικό κέντρο με τα ανάκτορα και τους κήπους τους, κτήρια υπουργείων και διοίκησης. Τα ανάκτορα είχαν οπτική επικοινωνία με τα μνημεία της Ακρόπολης. Σε περιοχή στο ανατολικό μέρος του σχεδίου, περίπου στη θέση της σημερινής πλατείας Συντάγματος, προέβλεπαν το πνευματικό κέντρο, γύρω από κυκλική πλατεία, με Βιβλιοθήκη, Ακαδημία και Μητρόπολη. Σε περιοχή στο δυτικό μέρος του σχεδίου (στις σημερινές οδούς Λυκούργου, Αιόλου, Ευριπίδου, Σωκράτους) τοποθετούσαν το εμπορικό κέντρο. Με το σχέδιο έγινε προσπάθεια για μεταφορά του κλασικού ορθολογισμού, με τις ευθείες χαράξεις, τη συμμετρία, τις προοπτικές φυγής, το ιεραρχημένο δίκτυο δρόμων και πλατειών που χαρακτήρισε την ευρωπαϊκή πολεοδομία, στην Αθήνα. Βασικές λειτουργίες της πόλης χωροθετήθηκαν σε θέσεις που είχαν σημασία στη ζωή της Αθήνας της προηγούμενης, τελευταίας οθωμανικής περιόδου, ενώ η βάση του ισοσκελούς τριγώνου, η οδός Ερμού και η διχοτόμος της γωνίας της κορυφής του τριγώνου τέμνονταν στη θέση της αγοράς, το «παζάρι» των χρόνων της Τουρκοκρατίας, το τότε κέντρο της πόλης. Έκταση μεταξύ της βάσης του τριγώνου και του Ιερού Βράχου χαρακτηρίστηκε ως απαλλοτριωτέα για διενέργεια ανασκαφών. Συντάχθηκε μάλιστα πίνακας πλήρους καταγραφής των ιδιοκτησιών για την αποζημίωσή τους (μεταξύ αυτών ήταν και η κατοικία Κλεάνθη και Schaubert). Οι οικονομικές δυσκολίες για την εφαρμογή του σχεδίου, που την καθιστούσαν ανέφικτη, οδήγησαν στη μετάκληση του διακεκριμένου αρχιτέκτονα Klenze, ο οποίος επέφερε αλλαγές στο εγκεκριμένο σχέδιο λίγους μήνες μετά την έγκρισή του, το 1834 (εικόνα 6.2). Χωρίς να τροποποιήσει τις βασικές κατευθύνσεις του σχεδίου Κλεάνθη και Schaubert, το σχέδιο Klenze επέφερε «εκπτώσεις» στις ρυθμίσεις του πρώτου (στην έκταση των κοινόχρηστων χώρων), κατήργησε τη ζώνη απαλλοτριώσεως και μετέφερε τη θέση των ανακτόρων από τη σημερινή Ομόνοια στον Κεραμεικό.

Ακολούθησαν οι εγκρίσεις σχεδίων «της επιτροπής 1860» και πολυάριθμα τοπικά σχέδια: τροποποιήσεις στην παλιά πόλη και επεκτάσεις στη νέα πόλη. Η προσδοκία για δημιουργία της νεοκλασικής πόλης εξελίχθηκε στη συνέχεια σε πρόβλεψη για απλή κανονικότητα. Αυτή με τη σειρά της διευκόλυνε την κατανομή της γης, την άμεση εγκατάσταση των κατοίκων και κυρίως σήμαινε τον εκσυγχρονισμό και τον εξευρωπαϊσμό του τόπου, την απομάκρυνσή του από το οθωμανικό παρελθόν του. Το κύριο ζητούμενο από το κράτος ήταν η εφαρμογή των πολεοδομικών σχεδίων.

Εικόνα 6.1. Επεξεργασία του σχεδίου Κλεάνθους-Schaubert. Πηγή: Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20όν αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 1966.

Εικόνα 6.2. Το σχέδιο Klenze. Πηγή: Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} εις τον 20όν αιώνα*, Μέλισσα, Αθήνα 1966. Στην παρούσα δημοσίευση προσανατολίζεται σύμφωνα με το σχέδιο Κλεάνθους-Schaubert.

Ο αριθμός των τροποποιήσεων του σχεδίου τα πρώτα χρόνια της οθωνικής περιόδου είναι μικρός, στοιχείο που πιστοποιεί την αποφασιστικότητα της κρατικής διοίκησης για την εφαρμογή όσων θεσπίστηκαν. Οι σημειακές τροποποιήσεις αποτέλεσαν πρακτική που άρχισε να εφαρμόζεται από το 1850 και μετά. Ο μεγάλος αριθμός των τροποποιήσεων καταγράφεται όχι στην οθωνική αλλά στην επόμενη, την περίοδο Γεωργίου Α΄, και ιδιαίτερα μετά το 1870.

Ένας μεγάλος αριθμός διαταγμάτων αφορούσε τροποποιήσεις πλατειών (Μονιούδη-Γαβαλά 2012):

- Της πλατείας της εκκλησίας Αγίας Ειρήνης (1849, 1856), της πλατείας Μητροπόλεως (1850), της πλατείας στην πύλη της αγοράς (1850), της πλατείας Όθωνος (1851), της πλατείας στην Καπνικαρέα (1852, 1858, 1870), της πλατείας Πανεπιστημίου (1853), της πλατείας Ψυρρή (1856), της πλατείας στην Αγγλικανική Εκκλησία (1864), της πλατείας Θεάτρου (1865), της πλατείας Γερανίου (1867), της πλατείας Αγίου Κωνσταντίνου (1873), της πλατείας Συντάγματος (1874), της πλατείας Κολωνακίου (1876), της πλατείας Λυκαβηττού (1876), της πλατείας Αγίου Παντελεήμονος (1882) κ.ά.

Άλλος μεγάλος αριθμός διαταγμάτων αφορούσε τροποποιήσεις οδών (Μονιούδη-Γαβαλά 2012):

- Αιόλου (1851), της οδού των παλαιών ανακτόρων (1851), οδού μέχρι την πύλη του Αδριανού (1851), Κηρυκίου (1856), Αγίας Ειρήνης (1856), Αγίου Μάρκου και Πραξιτέλους (1856), Θεμιστοκλέους (1856), Αρεως (1857), Ερεχθείου (1858), οδού ανατολικά του Αμαλιείου (1859), οδού του Αστεροσκοπείου (1859), Βορρέως (1863), Ευαγγελιστριάς (1863), Παλλάδος (1863), Μητροπόλεως (1863), λεωφόρου Πατησίων (1864) κ.ά.

Η νέα πρωτεύουσα αποτελείτο από την παλαιά, οικοδομημένη και με σημαντικό αριθμό ερειπίων πόλη και τη νέα, αδόμητη, που την περιέβαλε. Η Αθήνα γνώρισε μέσα σε λίγες δεκαετίες εντατική ανοικοδόμηση και μεγάλη αύξηση του πληθυσμού της: Από τις περίπου 4.000 κατοίκους το 1831, τις 7.028 κατοίκους όταν ορίστηκε «βασιλική καθέδρα» το 1834 (έρευνα του Ε. Σκιαδά) έφθασε τις περίπου 30.000 το 1850.

Πίνακας 6.1 Εξέλιξη του πληθυσμού της Αθήνας (Δερτιλής, 2009)

1853	1861	1879	1889	1896	1907
30.590	41.298	65.499	110.262	123.001	167.479

6.2. Το θεσμικό πλαίσιο της οικοδόμησης της νέας πρωτεύουσας

Για τη ρύθμιση των ζητημάτων της οικοδόμησης θεσπίστηκαν τα διατάγματα για όλη την επικράτεια (1833, 1835) και τα ειδικά διατάγματα για την Αθήνα (1836 κ.ε.). Πρέπει να τονιστεί ότι υπήρχε ταύτιση των ρυθμίσεων μεταξύ των γενικών διαταγμάτων και των ειδικών. Τα ειδικά διατάγματα για την Αθήνα επεκτάθηκαν μεταγενέστερα σε όλες τις πόλεις του κράτους.

Ο αριθμός των βασιλικών διαταγμάτων που περιλαμβάνουν κτηριοδομικές ρυθμίσεις είναι μικρός:

- Την αρχή έκανε το διάταγμα του 1833 (Β.Δ. 6/18 Μαρτίου 1833, ΦΕΚ 10) για τον ορισμό των ποινών των αστυνομικών παραβάσεων για τη δημόσια καθαριότητα, τα τρόφιμα και τις οικοδομές. Αφορούσε όχι μόνο την πρωτεύουσα αλλά συνολικά τη χώρα. Υπήρξε ένα από τα πρώτα διατάγματα που εξέδωσε η οθωνική βασιλεία, το οποίο προηγήθηκε των διαταγμάτων για τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα. Σε αυτό το διάταγμα προβλέπονταν η υποχρέωση οικοδομικής άδειας για κάθε νέα οικοδομή ή επισκευή υπάρχουσας, με υποχρεωτική τήρηση των ρυθμίσεων του σχεδίου της πόλης, η συμμόρφωση για τη θέση των υδραγωγών από κατοικίες και στέγες και η υποχρέωση συντήρησης της οικοδομής. Η μη εφαρμογή των ρυθμίσεων αυτού του διατάγματος χαρακτηρίστηκε ως αστυνομική παράβαση που είχε ποινές, κυμαινόμενες από χρηματικό πρόστιμο μέχρι τη φυλάκιση.
- Το κύριο διάταγμα για την οικοδόμηση όχι μόνο της Αθήνας, αλλά όλων των μεγάλων και μικρών πόλεων του κράτους, υπήρξε το «Περί υγιεινής οικοδομής πόλεων και κωμών» του 1835 (Β.Δ. 3/15 Μαΐου 1835, ΦΕΚ 19). Αυτό αποτέλεσε τη βάση της πολεοδομικής πολιτικής, εκφράζοντας τις θέσεις του κράτους για τον τρόπο σχεδιασμού και ανάπτυξης των οικισμών του. Το διάταγμα-πλαίσιο όρισε τις αρχές πολεοδομικού σχεδιασμού, οικοδομικούς και μορφολογικούς κανόνες και συστηματοποίησε τους βασικούς όρους για την οικοδόμηση. Είναι χαρακτηριστικό ότι έδινε οδηγίες για την ορθογώνια χάραξη του οδικού δικτύου, τον προσανατολισμό των οδών (υπό γωνία ως προς τα σημεία του ορίζοντα, ώστε όλα τα οικοδομήματα να ηλιαζόνται), το πλάτος των δρόμων και των πλατειών. Επέβαλε την άδεια οικοδομής με τη μορφή εγκρίσεως του σχεδίου από «εμπειρότεχο άνδρα». Όριζε ως μέγιστο αριθμό ορόφων τους δύο, λόγω του κινδύνου σεισμού. Περιείχε ορισμένες λεπτομέρειες τεχνικής φύσης για την κατασκευή των κτηρίων και συγκεκριμένα την κατάλληλη τοποθέτηση της καπνοδόχου και των χώρων υγιεινής, δίνοντας προτεραιότητα στα ζητήματα πυρασφάλειας και υγιεινής. Προστάτευε την κατοικία από οχλήσεις και υποβάθμιση, ορίζοντας σαφώς τις χρήσεις που απαγορεύονταν σε κατοικημένες περιοχές και εκείνες για τις οποίες απαιτείτο η άδεια από την αστυνομία και τους γείτονες. Στο διάταγμα γινόταν διάκριση μεταξύ πόλεων και χωριών. Κρίνοντάς το με τα δεδομένα και την πρακτική της πολεοδομίας της εποχής του στον ευρωπαϊκό χώρο, αναδεικνύεται σε ένα «πρώτης τάξεως πολεοδομικό ντοκουμέντο» όπως γράφει ο Lavedan (Lavedan 1952). Έχει αναλυθεί επαρκώς στην ελληνική βιβλιογραφία και δεν θα γίνει εκτενής αναφορά του στην παρούσα μελέτη.

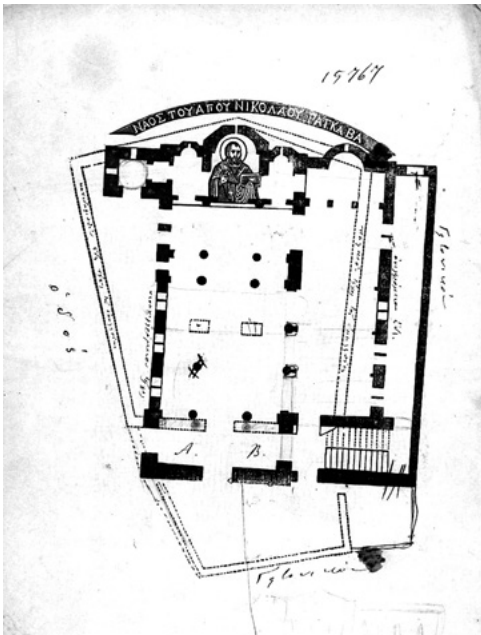
Οι ρυθμίσεις για τη δόμηση των κτηρίων της Αθήνας ήταν συνοπτικές. Όπως σε όλη την επικράτεια, έτσι και στην Αθήνα το κύριο ζητούμενο ήταν η εφαρμογή των σχεδίων της πόλεως, με την προβλεπόμενη ευθυγραμμία και γεωμετρικότητα.

Τα ειδικά νομοθετήματα για την Αθήνα, αυτά που ρύθμισαν για δεκαετίες τα ζητήματα της οικοδόμησης, εγκρίθηκαν στη διάρκεια των ετών 1836 και 1842.

Το 1836 δημοσιεύθηκαν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως δύο βασικά διατάγματα, «Περί της εκτέλεσης του σχεδίου της πόλεως Αθηνών» (Β.Δ. 9/21 Απρ. 1836, ΦΕΚ 20), και «περί προσθήκης εις το περί σχεδίου της πόλεως Αθηνών διάταγμα» (Β.Δ. 12/24 Νοε. 1836, ΦΕΚ 91).

Το πρώτο διάταγμα του 1836 για την εκτέλεση του σχεδίου της Αθήνας αποτέλεσε έναν πρώιμο «κτηριοδομικό κανονισμό». Όριζε τα σχετικά με το σχήμα των οικοπέδων, τα όρια αρτιότητας, τους αριθμούς ορόφων, τις μεσοτοιχίες, τους ειδικούς όρους σε κεντρικές πλατείες και βασικούς οδικούς άξονες. Το διάταγμα εισήγαγε το συνεχές οικοδομικό σύστημα: «όλαι αι οικίαι θέλουν σχηματίζει σειράν συνεχή και αδιάκοπον». Προέβλεπε διάφορες οικοδομές στις βασικές οδούς και πλατείες. Όριζε αρχικά στην Αθήνα και σταδιακά σε όλη την επικράτεια τους όρους δόμησης της πόλης της εποχής: επέβαλε μεταρρύθμιση των οικοπέδων με μεγάλη κλίμακα αλλαγή ορίων και εμβαδών, ώστε να αποκτήσουν αρτιότητα και ορθογώνιο σχήμα. Ένα από

τα βασικά του στοιχεία ήταν η υποχρεωτική μεταρρύθμιση των ορίων των οικοπέδων, ώστε να αποκτήσουν ορθογώνιο σχήμα σε σχέση με τη ρυμοτομική γραμμή. Αν η τελευταία τέμνοντας τα οικοπέδα σχημάτιζε οξείες ή αμβλείες γωνίες, ο ιδιοκτήτης ήταν υποχρεωμένος να αλλάξει τα όρια, μετά από συνεννοήσεις μεταξύ των γειτόνων ή μετά από απόφαση του μηχανικού της πόλης, ώστε η οικοδομή που θα κτιζόταν να έχει ορθογώνιο σχήμα (μετατροπή του περιγράμματος της κάτοψης του ναού Αγίου Νικολάου Ραγκαβά σε ορθογώνιο, εικόνα 6.3). Κάθε οικοδομή που παραβίαζε τον όρο θα κατεδαφιζόταν με έξοδα του ιδιοκτήτη. Εισήγαγε, σε πρωτόλεια μορφή, την τακτοποίηση και προσκύρωση οικοπέδων. Αυτό το διάταγμα, του οποίου πολλά άρθρα ίσχυσαν μεταγενέστερα σε όλες τις πόλεις, μεγάλες και μικρές και τα χωριά, ρύθμιζε τα ζητήματα των οικοδομών στην ελληνική επικράτεια και στις περιοχές που εντάχθηκαν στον εθνικό κορμό το 1864 και το 1881. Το δεύτερο διάταγμα του 1836 ρύθμιζε τα ζητήματα αποζημίωσης λόγω ρυμοτομίας. Με μεταγενέστερο διάταγμα επετράπη η μεταρρύθμιση των οικοδομών που παραβίασαν τον όρο του ορθογωνισμού των οικοπέδων και επιβαλλόταν η κατεδάφιση, μόνο αν η μεταρρύθμιση ήταν αδύνατη (Β.Δ. 3/15 Ιουνίου 1842, ΦΕΚ 14). Η ρύθμιση της μετατροπής των οικοπέδων σε ορθογώνια, μαζί με την υποχρέωση εξασφάλισης των ορίων αρτιότητας, απαιτούσαν μια πρώιμη διαδικασία τακτοποίησης οικοπέδων. Το διάταγμα όριζε διαιτητική επιτροπή ως υπεύθυνη για τον προσδιορισμό της αποζημίωσης μεταξύ των γειτόνων. Με βάση απόφασή της ο επωφελούμενος ιδιοκτήτης όφειλε να αποζημιώσει τον θιγόμενο.

Εικόνα 6.3. Κάτοψη του ναού Αγίου Νικολάου Ραγκαβά. Πηγή: Γ.Α.Κ., Αρχείο σχεδίων πόλεων, φάκ. 4. Εμφανίζονται το αρχικό περίγραμμα του ναού και οι επελθούσες τροποποιήσεις.

Από τη νομοθεσία απουσίασαν οι ρυθμίσεις για τη μορφολογία των οικοδομών. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του διατάγματος του 1833 (Β.Δ. 6/18 Ιουλ. 1833, ΦΕΚ 26/1865) για τη μεταφορά της έδρας της κυβερνήσεως στην Αθήνα: «ο οϊανδήποτε οικοδομήν επιχειρών οφείλει να συμμορφωθή ως προς το ύψος και την πρόσοψιν αυτής προς τας δοθησομένας αυτό επί τούτω οδηγίας».

Το διάταγμα του 1836 για την εκτέλεση του σχεδίου της Αθήνας και άλλα που ακολούθησαν μερίμνησαν για την πυρασφάλεια των οικοδομών (Β.Δ. 9/21 Απρ. 1836, ΦΕΚ 20), με επιβολή της χρήσης πλίνθων και αργότερα οπτών πλίνθων στις καπνοδόχους και εστίες, και απαγόρευση της χρήσης ξυλοδεσιών σε σιδηρουργεία, αρτοποιεία, βαφεία κ.λπ. Οι περιορισμοί με στόχο την πυρασφάλεια εξειδικεύθηκαν σε νομοθέτημα του 1842 (Β.Δ. 3/15 Ιουν. 1842, ΦΕΚ 14): «όλαι αι οικοδομαί θέλουν στεγάζεσθαι έξωθεν με ύλην μη υποκειμένην εις εμπρησμόν, οϊόν κεράμους, μέταλλον, λίθους και τα παραλήσια».

Πιο αναλυτικά, τα ειδικά ζητήματα για την Αθήνα που ρυθμίστηκαν με τη νομοθεσία της εποχής ήταν:

- Ο καθορισμός της αρτιότητας των οικοπέδων. Θεσπίστηκε συγκεκριμένο ελάχιστο εμβαδό των οικοπέδων των κύριων οδών της παλιάς και όλων της νέας πόλης και στη συνέχεια ελάχιστο πρόσωπο και βάθος των οικοπέδων. Οι αρτιότητες που εγκρίθηκαν επέτρεπαν κατάτμηση της γης σε μικρά οικοπέδα.

Πίνακας 6.2: Όροι αρτιότητας οικοπέδων Αθήνας, Β.Δ. 9 (21) Απρ. 1836, ΦΕΚ 20.

Είδος οδού	Ελάχιστο εμβαδόν
Τρεις πρωτεύουσες οδοί παλαιάς πόλης	200 β.τ.π.
Οδοί και πλατείες νέας πόλης	200 β.τ.π.

Πίνακας 6.3: Όροι αρτιότητας οικοπέδων Αθήνας, Β.Δ. 12 (24) Νοε. 1836, ΦΕΚ 91.

Είδος οδού	Ελάχιστο εμβαδόν	Ελάχιστο πρόσωπο	Ελάχιστο βάθος
Οδοί παλαιάς πόλης	100 β.τ.π.		
Πρωτεύουσες οδοί παλαιάς πόλης, οδοί νέας πόλης		8 β.π.	10 β.π.

Με τις προσδιορισμένες αρτιότητες διαφοροποιήθηκαν οι τρεις πρωτεύουσες οδοί της παλιάς πόλης (Αθηνάς, Αιόλου και Ερμού) και οι οδοί της νέας πόλης από τις υπόλοιπες οδούς της παλιάς πόλης.

- Σχήμα οικοπέδων, οικοδομών. Θεσπίστηκε η υποχρεωτική μετατροπή των οικοπέδων, με μεταρρύθμιση των ορίων ώστε να αποκτήσουν ορθογώνιο σχήμα σε σχέση με τη ρυμοτομική γραμμή, με στόχο οι πλευρές των οικοδομημάτων που θα προκύψουν να είναι ορθογώνιες. Η υποχρέωση αυτή αφορούσε κυρίως τις οικοδομές των τριών πρωτευουσών οδών της παλιάς πόλης (Β.Δ. 9/21 Απρ. 1836, ΦΕΚ 20).
- Ύψος κτηρίων, αριθμός ορόφων. Σε προσδιορισμένες οδούς οι οικίες έπρεπε να είναι διάδρομες, κτισμένες με συνεχές σύστημα (Β.Δ. 9/21 Απρ. 1836, ΦΕΚ 20).
- Gabarit των οικοδομών. Προσδιορίστηκαν οι ελάχιστες διαστάσεις οικίας (προσώπου και βάθους): «Εις τας πρωτίστας οδούς της παλαιάς πόλεως και εις όλας της νέας πόλεως το πρόσωπον μιας οικίας δεν συγχωρείται να ήναι ολιγώτερον από 8 πήχεις το μήκος, το δε βάθος πρέπει να ήναι τουλάχιστον 10 πήχεις» (Β.Δ. 12/24 Νοε. 1836, ΦΕΚ 91). Αυτός ο προσδιορισμός οδηγούσε σε κτηριακούς όγκους με σχήμα ορθογώνιου παραλληλεπίπεδου. Με τις δεδομένες αρτιότητες οικοπέδων, επιτρεπόταν πλήρης κάλυψη του οικοπέδου.
- Μέτρα πυρασφάλειας επιβλήθηκαν (Β.Δ. 9/21 Απρ. 1836, ΦΕΚ 20), με σαφή προσδιορισμό των υλικών δομής και των απαγορευμένων, εύφλεκτων υλικών. Έγινε υποχρεωτική η χρήση πλίνθων και αργότερα οπτών πλίνθων στις καπνοδόχους και στις εστίες και απαγορεύθηκε η χρήση των ξυλοδεσιών σε σιδηρουργεία, αρτοποιεία, βαφεία κ.ά. Οι περιορισμοί με στόχο την πυρασφάλεια εξειδικεύθηκαν σε διάταγμα του 1842 που προσδιόριζε ως οικοδομικά υλικά του κελύφους των οικοδομών την πέτρα, τα κεραμίδια, το μέταλλο και τα παραπλήσια. Τα ζητήματα πυρασφάλειας επαναλαμβάνονταν συχνά στα μεταγενέστερα νομοθετήματα.
- Μορφολογία κτηρίων. Υπήρχαν οι ρυθμίσεις για όλη τη χώρα και οι ειδικές ρυθμίσεις για την Αθήνα, που δεν ήταν διαφοροποιημένες. Το ύψος των κτηρίων συστηνόταν να μην ξεπερνά τους δύο ορόφους. Ειδικά στις περιοχές όπου υπήρχαν σεισμοί απαγορευόταν οι περισσότεροι των δύο ορόφων. Οι στοές επιτρεπόταν μόνο για τις πλατείες και τους δρόμους με μεγάλο πλάτος (Β.Δ. 3/5 Μαΐου 1835, ΦΕΚ 19). Υπήρχε ρύθμιση για τους εξωτερικούς χρωματισμούς των κτηρίων. Απαγορευόταν τα «λαμπρά» χρώματα κόκκινο, βαθύ κίτρινο, λευκό. Πάντως, δεν γνωρίζουμε τους χρωματισμούς των κτηρίων στο πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Δεν υπήρχαν περισσότερες ρυθμίσεις για τη μορφολογία και το ύψος των κτηρίων, με εξαίρεση τον προσδιορισμό της απόστασης του εξώστη από τη στάθμη της οδού (Β.Δ. 3/15 Μαΐου 1835, ΦΕΚ 19) και την επιβολή στοών σε ορισμένους δρόμους. Είναι χαρακτηριστική η αναφορά του διατάγματος του 1833 για οδηγίες που θα δίνονταν σε όποιον κατασκεύαζε οικοδομή για το ύψος και την πρόσοψή της. Πάντως, η τεχνολογία της εποχής και τα διαθέσιμα υλικά δεν άφηναν πολλές δυνατότητες, πέραν των συνηθισμένων, τη συγκεκριμένη εποχή.
- Προστασία της κατοικίας από οχληρές χρήσεις. Οι ρυθμίσεις περιλαμβάνονταν στο διάταγμα του 1835 (Β.Δ. 3/5 Μαΐου 1835, ΦΕΚ 19). Οχληρές χρήσεις όπως οι στάβλοι, νοσοκομεία, σωφρονιστήρια, νοσοκομεία για ψυχασθενείς, φυλακές δεν έπρεπε να γειτονεύουν με περιοχές κατοικίας. Μια σειρά από βιομηχανικά και τεχνικά καταστήματα μπορούσαν να γίνονται κοντά σε κατοικίες, μόνο μετά από άδεια της αστυνομίας και συγκατάθεση των γειτόνων. Τα νεκροταφεία, σφαγεία, εκδορεία των ζώων χωροθετούνταν υποχρεωτικά έξω

από την πόλη.

Η ισχύς δύο άρθρων διαταγμάτων του 1836 για την Αθήνα (των Β.Δ. 9 Απρ. και 12 Νοε. 1836, ΦΕΚ 20 και 91 αντίστοιχα) επεκτάθηκε στις ελληνικές πόλεις, και στις πόλεις που εντάχθηκαν στον εθνικό κορμό μετά το 1881, σχεδόν πενήντα χρόνια μετά τη θέσπιση τους. Το πρώτο γενικεύει την ισχύ των ρυθμίσεων του βασιικού διατάγματος του 1836 σε νέες οικοδομές και απαγορεύει την επισκευή όσων αντίκεινται στις διατάξεις του, ενώ το δεύτερο απαγορεύει τη χρήση του ξύλου ή ωμών πλίνθων σε μεσοτοιχίες.

Το 1856 η πολιτεία ρύθμισε με νόμο βασικά θέματα των πόλεων, όπως την κατασκευή πεζοδρομίων και υπονόμων, τις δενδροφυτεύσεις, τη δημιουργία περιφερειακής ζώνης (Ν. ΤΝΗ΄ 1856, ΦΕΚ 50, «Περί κατασκευής πεζοδρομίων, υπονόμων κλπ»). Τα πεζοδρόμια και οι υπόνομοι έφεραν, μαζί με το γεωμετρικό σχέδιο, την τάξη και την υγιεινή στην πόλη του νεοελληνικού κράτους, απομακρύνοντας το οθωμανικό παρελθόν της. Η δημιουργία δενδροφυτειών όπου προβλεπόταν από το σχέδιο, έγινε υποχρεωτική. Πρόκειται σαφώς για επιρροή από τις βιομηχανικές πόλεις της Δύσης, που μεταφέρθηκε στις άνυδρες και περιβαλλόμενες από αγρούς πόλεις της ελληνικής επικράτειας. Οι φυτεύσεις στην Αθήνα αποτέλεσαν στόχο της Αμαλίας. Με δική της πρωτοβουλία δημιουργήθηκε ο βασιλικός κήπος (Παπαγεωργίου-Βενετάς 2008) και φυτεύτηκε με πεύκα ο Λυκαβηττός κ.λπ. Η υποχρέωση κατασκευής πεζοδρομίων, υπονόμων και φύτευσης δενδροστοιχιών ανήκε στον παρόδιο ιδιοκτήτη, με συμμετοχή του Δήμου στη δαπάνη. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης «το δημόσιον εκπληροί την υποχρέωσιν αυτού, εγγράφει επί του κτήματος υποθήκην προς εξασφάλισιν του παρ αυτού καταβληθέντος ποσού».

Τα αποτελέσματα των νομοθετικών ρυθμίσεων για την Αθήνα υπήρξαν η ανοικοδόμησή της με σχέδιο χαρακτηριζόμενο από γεωμετρικότητα, η γενικευμένη αλλαγή των ιδιοκτησιών με ορθογωνισμό, η ανοικοδόμηση της παλιάς πόλης (αφού δεν μπορούσαν να επισκευαστούν χωρίς ορθογωνισμό οι υπάρχουσες οικοδομές), η δημιουργία διώροφων μετώπων με συνεχή σειρά οικοδομών. Τα διατάγματα που προσδιόριζαν τις αρτιότητες των οικοπέδων είχαν ως αποτέλεσμα τη μεγάλη κατάτμηση της γης σε μικρά οικοπέδα. Το κύριο χαρακτηριστικό όλου του 19ου αιώνα ήταν η μικρή ιδιοκτησία και η μεμονωμένη κατοικία. Το υποχρεωτικό gabarit οδήγησε στην οικοδόμηση των κατοικιών με πρόσωπο στο δρόμο και ανάπτυξη σε βάθος, εφαπτόμενο σε μια από τις δύο πλάγιες μεσοτοιχίες. Το τυπικό αθηναϊκό σπίτι σχημάτιζε Γ, όπου το κτίσμα προς την όψη άφηνε στην άκρη μια είσοδο με στενό πέρασμα που οδηγούσε στην αυλή, η οποία συνήθως ήταν επαρκής. Από εκεί, εξωτερικές σκάλες (συνήθως ξύλινες) οδηγούσαν στα ανώγεια. Παράλληλα με αυτόν τον συνήθη τύπο υπήρχε και ο «κλειστός» τύπος κάτοψης, μέσα σε ένα εσωστρεφές κυβόσχημο οικοδόμημα. Αυτές ήταν οι δύο κύριες μορφές της αθηναϊκής κατοικίας των μικρομεσαίων κοινωνικών ομάδων. Το ύψος των κτηρίων σπάνια ξεπερνούσε τα 14μ. και το εσωτερικό ύψος τα 4μ. Η τεχνολογία της εποχής (λιθοδομές, ξύλινα πατώματα με ξύλινα ή σιδερένια δοκάρια) δεν επέτρεπε μεγάλα ύψη. Το καθεστώς της κατακόρυφης ιδιοκτησίας που ίσχυε συνήθως, δεν οδηγούσε σε μεγάλα ύψη.

Νέο στοιχείο στην αρχιτεκτονική της εποχής ήταν η πρόθεση να δημιουργηθεί μια πιο επίσημη πρόσοψη προς το δρόμο, που αντικατέστησε τον περίβολο με τις αυλόπορτες. Και βέβαια, η παραδοσιακή μορφολογία αντικαταστάθηκε από τον νεοκλασικισμό. Ο νεοκλασικισμός συνδέθηκε με τον οραματικό στόχο της εθνικής αναγέννησης και της αναβίωσης του ελληνικού κλασικού αρχιτεκτονικού προτύπου. Ο υποχρεωτικός ορθογωνισμός οικοπέδων και οικοδομών και το ελάχιστο gabarit, με περιτύπωμα ορθογώνιου παραλληλογράμμου, οδηγούσε σε κτηριακούς όγκους συμβατούς με τον νεοκλασικισμό. Τα επιβεβλημένα σχήματα δεν ευνοούσαν την εφαρμογή των περιγραμμάτων των κτηρίων της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, με την ανάπτυξή τους γύρω από την εσωτερική αυλή. Φαίνεται, πάντως, ότι ο κύριος τρόπος επικράτησης του νεοκλασικισμού ήταν η εφαρμογή του στα κτήρια της οθωμανικής περιόδου για δημόσια χρήση και όχι οι νομοθετικές ρυθμίσεις, που δεν υπήρξαν. Τα διατάγματα-οικοδομικοί κανονισμοί υπήρξαν εργαλεία της συγκεκριμένης πολεοδομικής πολιτικής. Σε κάποιο βαθμό δέσμευαν την ελευθερία του αρχιτέκτονα ή του τεχνικού και του ιδιοκτήτη της γης κυρίως ως προς την τοποθέτηση και την ογκοπλασία του κτηρίου στον άμεσο και ευρύτερο χώρο του, οδηγώντας στην καλώς εννοούμενη «πειθαρχία» της πόλης. Όμως η τυπολογία και η μορφολογία των κτηρίων ήταν αποτέλεσμα της συνθετικής ικανότητας των δημιουργών τους και όχι νομοθετικών κατευθύνσεων. Παρά τον οργανωμένο κρατικό έλεγχο, οι ιδιώτες μηχανικοί, οι μηχανικοί του κράτους, οι εμπειροτέχνες και οι ιδιοκτήτες είχαν σημαντικό μέρος της ευθύνης για τη διαμόρφωση της αρχιτεκτονικής φυσιογνωμίας της Αθήνας τόσο στη μελετώμενη περίοδο όσο και στην επόμενη.

Η Αθήνα αποτέλεσε το πρότυπο για την οικοδόμηση όλων των ελληνικών πόλεων. Ο βασικός λόγος για την επανάληψη του τρόπου δόμησης της Αθήνας σε όλη τη χώρα υπήρξε η νομοθεσία, που ήταν ενιαία και με αξιοσημείωτη συνέχεια. Τα σχέδια των πόλεων είχαν κοινές αρχές, οι διατάξεις για τον έλεγχο του κατασκευ-

ασμένου χώρου είχαν γενικευμένη ισχύ. Δεν υπήρξαν κατευθύνσεις στην αρχιτεκτονική δημιουργία ούτε των πόλεων της περιφέρειας, αλλά τα κτήρια -πρότυπα της Αθήνας αποτέλεσαν πηγή έμπνευσης για τη δημιουργία των κτηρίων στις υπόλοιπες πόλεις, αρκετά από τα οποία ήταν έργα των ίδιων αρχιτεκτόνων.

6.3. Η έλλειψη δημόσιας γης ως κύριο χαρακτηριστικό της πολεοδομικής συγκρότησης

Η ιδιωτική ιδιοκτησία ήταν ο βασικότερος παράγοντας στην ανάπτυξη της οικοδομικής δραστηριότητας τόσο στην οθωνική περίοδο όσο και στην επόμενη, του Γεωργίου Α΄. Το δημόσιο είχε ελάχιστη συμμετοχή στην ιδιοκτησία, γεγονός που είχε επιπτώσεις στην πολεοδομική συγκρότηση της πρωτεύουσας. Γιατί δεν υπήρχε δημόσια γη στην έκταση που καταλάμβανε το σχέδιο; Δεν υπήρχε εθνική γη; Στην περίπτωση της Αθήνας, το μεγάλο τμήμα των εθνικών γαιών πωλήθηκε σε εύπορους αγοραστές, κυρίως ομογενείς, από αποχωρούντες μουσουλμάνους ή με δημοπρασίες, συνήθως με χαμηλό τίμημα (Δρίκος 1994). Με δεδομένη την έλλειψη δημόσιας γης, προβλέφθηκε ως μηχανισμός για την απόκτηση των απαραίτητων χώρων για την εφαρμογή του σχεδίου η αναγκαστική απαλλοτρίωση των ιδιωτικών ιδιοκτησιών.

Η αναγκαστική απαλλοτρίωση τέθηκε ως όρος από τη βασιλεία προς την κοινότητα των Αθηναίων για τη μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα. Οι προβλεπόμενοι χώροι από το σχέδιο Κλεάνθη και Schaubert για την οικοδόμηση των κτηρίων για δημόσια χρήση θα προέκυπταν από απαλλοτρίωση, με προσδιορισμένη αποζημίωση. Οι προβλεπόμενοι χώροι για δρόμους και πλατείες θα προέκυπταν επίσης από απαλλοτρίωση, με ρυθμιζόμενη κατά περίπτωση αποζημίωση. Τμήμα της παλαιάς πόλης χαρακτηρίστηκε από τους αρχιτέκτονες Κλεάνθη και Σάουμπερτ ως περιοχή αρχαιολογικών ανασκαφών, με απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών, επίσης με προσδιορισμένη αποζημίωση. Ωστόσο, αυτή η ρύθμιση ακυρώθηκε από το σχέδιο Klenze που ακολούθησε, λόγω της αδυναμίας καταβολής αποζημιώσεων.

Ο μοναδικός τρόπος απόκτησης της απαραίτητης γης για την οικοδόμηση των κτηρίων για δημόσια χρήση και για τη δημιουργία των δρόμων και πλατειών της πόλης, όπως προβλεπόταν από τα σχέδια, ήταν η απαλλοτρίωση. Άλλωστε, ο μηχανισμός αυτός προδιαγράφηκε από την οθωνική βασιλεία ως προϋπόθεση για τη μεταφορά της «βασιλικής καθέδρας» στην Αθήνα. Και αυτή η λύση ήταν η μοναδική, αφού η νέα πρωτεύουσα οικοδομήθηκε σχεδόν στο σύνολό της πάνω σε ιδιωτική γη. Στην επιφάνεια της γης που καταλάμβανε το σχέδιο δεν υπήρχε δημόσια γη.

Η κτήση των κοινόχρηστων χώρων για τη διάνοιξη οδών ή πλατειών γινόταν με ένα και μοναδικό τρόπο, την αναγκαστική απαλλοτρίωση (ρυμοτόμηση). Υπόχρεοι για αποζημίωση των ρυμοτομούμενων ήταν οι παρόδιοι ιδιοκτήτες. Για την εκτίμηση και αποζημίωση των ρυμοτομούμενων εφαρμόστηκαν όσα θεσπίστηκαν για την εφαρμογή του σχεδίου της Αθήνας (άρθρ. 22 επ., Β.Δ.12/24 Νοε. 1836, ΦΕΚ 91), με πρώτη επέκταση ισχύος στην Ερμούπολη και στη συνέχεια σε όλους τους οικισμούς. Σύμφωνα με το διάταγμα για την Αθήνα, η αποζημίωση των θιγομένων ιδιοκτητών από τη διάνοιξη ή την διαπλάτυνση δρόμου γινόταν από τους παρόδιους ιδιοκτήτες. Στην αποζημίωση για δημιουργία πλατειών συμμετείχε ο Δήμος. Η ισχύς του συγκεκριμένου διατάγματος επεκτάθηκε το 1867 σε όλες τις μικρές και μεγάλες πόλεις του βασιλείου (Ν. ΣΚΒ΄1867, ΦΕΚ 27). Η υποχρέωση των παρόδιων σε αποζημίωση προϋπήρχε στο γαλλικό δίκαιο: Η οδός αποτελώντας μέσο επικοινωνίας προσέδιδε αξία στα παρακείμενα οικόπεδα. Αυτή η αξία επιτυγχανόταν με τη θυσία των καταλαμβανόμενων από τη νέα οδό γηπέδων και διαχρονική αρχή του δικαίου είναι ο ωφελούμενος από τη θυσία να πληρώνει τον ζημιωθέντα.

Η απόκτηση των κοινωφελών χώρων για την οικοδόμηση κτηρίων δημόσιας χρήσης προέβλεπε, επίσης, ένα και μοναδικό τρόπο, την αναγκαστική απαλλοτρίωση (ρυμοτόμηση) τους. Υπόχρεο για την αποζημίωση των ιδιοκτησιών που απαλλοτριωνόταν ήταν σε αυτή την περίπτωση το δημόσιο (Β.Δ. 6/18 Ιουλ. 1833, ΦΕΚ 26/1865).

Η κτήση των κοινόχρηστων και κοινωφελών χώρων για την εφαρμογή των σχεδίων βασίστηκε στη ρυμοτόμηση (απαλλοτρίωση), με διαδικασίες πρόδρομες των αντίστοιχων του περιώνυμου νόμου του 1923 (Ν. 17 Ιουλ. 1923 «Περί σχεδίων πόλεων, κωμών και συνοικισμών του κράτους και οικοδομής αυτών»). Είναι χαρακτηριστικές οι ομοιότητες μεταξύ της νομοθεσίας της μελετώμενης περιόδου και όσων θεσπίστηκαν αργότερα. Οι πρώιμες ρυθμίσεις του 19ου αιώνα απέκτησαν ορολογία και κωδικοποίηση με το νομοθέτημα του 1923.

Υπήρχε άλλη δυνατότητα για την εφαρμογή των σχεδίων της Αθήνας, εκτός από την αναγκαστική απαλλοτρίωση των ιδιωτικών ακινήτων; Με τις συγκεκριμένα δεδομένα, όχι: Το κράτος δεν διέθετε δημόσια γη αλλά ούτε και πόρους για την υλοποίηση των σχεδίων. Το υπερβολικό ποσό που δανείστηκε το νεοσύστατο

βασιλείο καταναλώθηκε για την κάλυψη των λειτουργικών αναγκών του, οι οποίες ήταν τρέχουσες. Η αναδημιουργία της πόλης βασίστηκε στα ιδιωτικά κεφάλαια και στις θυσίες ορισμένων ιδιοκτητών ακινήτων (το θέμα αναπτύσσεται στο επόμενο κεφάλαιο).

6.4. Οι κοινωνικές επιπτώσεις των κρατικών παρεμβάσεων

Η οθωνική περίοδος αποτέλεσε διάστημα μεγάλων αλλαγών και ανατροπών στον κατασκευασμένο χώρο της Αθήνας, με ανάλογες επιπτώσεις στους κατοίκους της. Οι αλλαγές δεν ήταν μονοδιάστατες: Αντίθετα, υπήρξαν τόσο οι ευνοημένοι από τη νέα κατάσταση, αυτοί που επωφελήθηκαν οικονομικά από τις συγκυρίες, όσο και αυτοί που έχασαν τη στέγη τους και καταστράφηκαν. Στην Αθήνα των χρόνων της βασιλείας του Όθωνα συνυπήρξαν τα δύο πρόσωπα του Ιανού, σε σχέση με την ακίνητη περιουσία.

Πρώτοι θιγόμενοι από τη νέα πολεοδομική πολιτική υπήρξαν αυτοί που υπέστησαν εξώσεις για την εγκατάσταση των κυβερνητικών αξιωματούχων και των στρατιωτικών: τόσο από κατοικίες όσο και από εργαστήρια εθνικά, τα οποία είχαν ενοικιάσει με διαδικασίες πλειστηριασμού. Τα δημοσιεύματα της εποχής είναι αποκαλυπτικά της κατάστασης που δημιουργήθηκε: «Εκβαλον από τα οσπήτιά των εν καιρώ χειμώνος οικογενείας σεβασμείας, γυναικάς εγκύους και νήπια και τέκνα, δια να βάλουν εις τον τόπον των υπαλλήλους της Συνόδου και του Ελεγκτικού Συνεδρίου», «Πτωχούς μικροεμπόρους και τεχνίτας ενοικιάσαντας επί πληρεστάτη δημοπρασία εργαστήρια εθνικά και προπληρώσαντας δια έξι μήνας το ενοίκιον, τους έκβαλαν απ εκείνα..» (εφ. *Αθηνά*, 1 Δεκ. 1834).

Οι ιδιοκτήτες ακινήτων της πόλης έπρεπε να αντιμετωπίσουν τις ρυθμίσεις των σχεδίων για τις περιουσίες τους. Και οι ρυθμίσεις των σχεδίων προέβλεπαν διανοίξεις και ευθυγραμμίσεις δρόμων και χωροθέτηση κτηρίων για δημόσια χρήση σε βάρος ιδιωτικών ιδιοκτησιών, σε αρκετές περιπτώσεις με συνοπτικές διαδικασίες. Συνήθης ήταν η μακροχρόνια δέσμευση ιδιοκτησιών: η καθυστέρηση στις αποφάσεις οικοδόμησης κτηρίων για δημόσια χρήση στερούσε από τους ιδιοκτήτες ακινήτων τη δυνατότητα αξιοποίησης των ιδιοκτησιών τους για χρόνια. Τα δημοσιεύματα των εφημερίδων καταγράφουν την κατάσταση που δημιουργήθηκε: «Ενώ το σχέδιον της πόλεως ταύτης μετερρυθμίσθη πολλάκις, ..ακόμη και την σήμερον πολλών ιδιωτών οικοπέδα εμποδίζονται επί λόγω ότι η Κυβέρνησις δεν απεφάσισεν ακόμη οποία εξ αυτών θέλει να κρατήση δια δημοσίους σκοπούς και κήπους ή πλατείας των νέων ανακτόρων..» (εφ. *Αιών*, 31 Μαΐου 1841). Οι ιδιοκτήτες παρέμεναν με δεσμευμένα τα ακίνητα για χρόνια, και χωρίς αποζημίωση: «Πολλοί εκ των πασχόντων (ιδιοκτητών) κατήντησαν εις την εσχάτην αμηχανίαν, μη δυνάμενοι να διαθέσωσιν ως και οι λοιποί την ιδιοκτησίαν των..Τινές ήρχισαν να οικοδομούν επί των γηπέδων των κειμένων περί το νέον νοσοκομείον και περί τα νέα Ανάκτορα, και αφού επροχώρησαν, αίφνης τους εμπόδισαν, μέχρις ότου επικυρωθή το σχέδιον της πρωτεύουσής μας..» (*Αιών*, ό.π.). Για επτά χρόνια, από το 1834 μέχρι το 1841, ικανός αριθμός ιδιοκτητών βίωσε τη δέσμευση των ιδιοκτησιών του, χωρίς να λαμβάνει αποζημίωση (εφ. *Αιών*, 31 Αυγ. 1841).

Μακροχρόνια δέσμευση βίωσαν οι ιδιοκτήτες της περιοχής όπου προβλεπόταν από το σχέδιο Klenze ο ναός του Σωτήρος, με έκρηξη της απόγνωσης τους το 1844 και 1845 (ΓΑΚ, Αρχείο σχεδίων πόλεων, φάκ. 2).

Σημαντική υπήρξε η οικονομική επιβάρυνση των ιδιωτών για τη δημιουργία των κοινόχρηστων χώρων. Η εφαρμογή του σχεδίου απαιτούσε αναγκαστική απαλλοτρίωση των ακινήτων. Η αποζημίωση των ρυμοτομούμενων (απαλλοτριωμένων) ιδιοκτησιών για την κτήση κοινόχρηστων και κοινωφελών χώρων αποτέλεσε μεγάλο θέμα που απασχόλησε για δεκαετίες τόσο την κεντρική διοίκηση και το Δήμο, όσο βέβαια και τους ιδιοκτήτες. Όσοι έχαναν την ιδιοκτησία τους για την οικοδόμηση δημόσιων κτηρίων αποζημιωνόταν από το δημόσιο (Β.Δ. 6/18 Ιουλ. 1833, ΦΕΚ 26/1865). Έχουν διασωθεί οι διαδικασίες αποζημίωσης ιδιοκτησιών που απαλλοτριώθηκαν στις περιοχές των ανακτόρων και της αθηναϊκής τριλογίας. Πολλές από τις καταμετρήσεις οικοπέδων για τον προσδιορισμό των αποζημιώσεων υπογράφονται από τον Εμμανουήλ Μανιτάκη, όπως τα σχέδια των προς αποζημίωση ιδιοκτησιών για τη δημιουργία των ανακτόρων και του παρακείμενου κήπου, της Ακαδημίας, του Πανεπιστημίου, του Λιθογραφείου, της πλατείας Συντάγματος. Σε έγγραφο του 1848 καταγράφεται αξίωση αποζημίωσης του Δήμου από το δημόσιο για δρόμους, ρέματα και τείχη που καταλαμβάνονταν από τους νέους δημόσιους χώρους του σχεδίου (ΓΑΚ, Αρχείο Σχεδίων Πόλεων, φάκ. 4).

Όσοι έχαναν ολόκληρη την ιδιοκτησία τους ή τμήμα της για διάνοιξη ή διαπλάτυνση δρόμου θα έπρεπε να αποζημιωθούν από τους παρόδιους ιδιοκτήτες, ανάλογα με το μήκος του τελικού προσώπου των ιδιοκτησιών τους. Στις ιδιοκτησίες με πρόσωπο στην οδό Αθηνάς και στις πλατείες της παλαιάς και νέας πόλης, η ευθύνη αποζημίωσης από τους γείτονες περιοριζόταν σε πέντε και δέκα βασιλ. πήχεις αντίστοιχα, ενώ το υπόλοιπο μεσαίο τμήμα αποζημιωνόταν από το Δήμο (Β.Δ. 12/24 Νοε. 1836, ΦΕΚ 91).

Ο προσδιορισμός των αποζημιώσεων των ακινήτων που έπρεπε να κατεδαφιστούν για την υλοποίηση του σχεδίου περιλάμβανε προσδιορισμό της αποζημίωσης για τη γη, με αφαίρεση του ποσού που αναλογούσε στην οικοδομική ύλη που παρέμενε στη διάθεση των ιδιοκτητών, με την προϋπόθεση της σύντομης αποκομιδής της.

Άλλη μεγάλη αλλαγή στην ακίνητη περιουσία ήταν η υποχρεωτική μεταρρύθμιση των ιδιοκτησιών, προκειμένου να αποκτήσουν αρτιότητα και ορθογώνιο σχήμα, σε σχέση με τη ρυμοτομική γραμμή. Τα διατάγματα του 1836 «Περί της εκτελέσεως του σχεδίου της πόλεως Αθηνών» (Β.Δ. 9/21 Απρ. 1836, ΦΕΚ 20) και «Περί προσθήκης εις το περί σχεδίου της πόλεως Αθηνών διάταγμα» (Β.Δ. 12/24 Νοε. 1836, ΦΕΚ 91) ρύθμισαν τους όρους δόμησης της πόλης της εποχής: επέβαλαν ευρείας κλίμακας αλλαγή των οικοπέδων, μεταρρυθμίζοντας όρια και εμβαδά ώστε να αποκτήσουν αρτιότητα και ορθογώνιο σχήμα, μετά από συνεννοήσεις μεταξύ των γειτόνων ή μετά από απόφαση του μηχανικού της πόλης. Σε εφαρμογή τους, τις πρώτες δεκαετίες μετά την έγκριση των σχεδίων, εξελίχθηκε μια πληθώρα τροποποιήσεων των ιδιοκτησιών προκειμένου να αποκτήσουν ορθογώνιο σχήμα και το όριο αρτιότητας. Είναι πολλές οι πράξεις μεταρρύθμισης των ορίων των ομόρων ιδιοκτησιών, οι θεωρημένες από τον μηχανικό της πόλης. Οι οξείες και αμβλείες γωνίες της τομής των πλάγιων ορίων με το πρόσωπο του σχεδιασμένου δρόμου μετατράπηκαν σε ορθές. Τα όρια των ιδιοκτησιών μετακινήθηκαν και τα νέα σχήματα των οικοπέδων ήταν ορθογώνια. Ιδιοκτησίες μετατοπίστηκαν στο οικοδομικό τετράγωνο, άλλες συνενώθηκαν, όλες άλλαξαν σχήμα και εμβαδόν σε μια μεγάλης κλίμακας αναμόρφωση.

Η νομοθεσία των πρώτων χρόνων αποτελεί τον κύριο μοχλό άσκησης πίεσης στους πολίτες για την εφαρμογή όσων θεσπίζονται. Σε αυτήν εμφανίζονται συνεχώς η απειλή επιβολής ποινών σε περίπτωση απειθαρχίας στα οριζόμενα από το νόμο και αναφορές στο ρόλο της αστυνομίας (Β.Δ. 9/21 Απρ. 1836, ΦΕΚ 20). Ήδη από το 1833 καθορίζονται με διάταγμα οι ποινές των αστυνομικών παραβάσεων των σχετιζόμενων με την δημόσια καθαριότητα, την υγιεινή των τροφίμων και την οικοδομική ευταξία (Β.Δ. 9/21 Μαρ. 1833, ΦΕΚ 10). Προβλέπονται ποινές τόσο για την κατασκευή ή επισκευή οικοδομής «χωρίς σχέδιον αποφασισμένον και εγκεκριμένον παρά της δημοσίας Αρχής», όσο και για την αμέλεια αποκατάστασης προβλημάτων οικοδομής. Σε ποινή υπόκειται και ο αρχιτέκτων, αν αρνείται ή αναβάλλει την προσφορά υπηρεσιών του.

Στον αντίποδα όσων αναφέρθηκαν, υπήρξαν οι ευνοημένοι από τις συγκυρίες της εποχής: αυτοί που είχαν τα χρήματα και αγόρασαν σε χαμηλό τίμημα εθνικές ιδιοκτησίες, τις οποίες στη συνέχεια αξιοποίησαν ή αυτοί που επίσης είχαν τα χρήματα και έκαναν επενδύσεις σε ακίνητα για εκμετάλλευση. Η μαρτυρία του Ludwig Ross ήταν αποκαλυπτική της κατάστασης που επικράτησε το 1834: «Η αυξανόμενη ανάγκη, η πολύ επείγουσα, νέων και άνετων κατοικιών, προκάλεσε ένα ασυνήθιστο οικοδομικό οργανισμό. Όποιος είχε ένα μικρό οικοπεδάκι, φρόντιζε, όπως μπορούσε, να βρει λίγα χρήματα και έκτιζε αμέσως, με την ασφαλή προοπτική ότι μέσα σε λίγους μήνες θα αυξηθεί κατά 20 έως 30% το κεφάλαιό του. Μόλις το κάθε σπιτάκι ετοιμαζόταν, το αγόραζαν αμέσως...».

6.5. Η αθηναϊκή αρχιτεκτονική

Στη διάρκεια της οθωνικής περιόδου εργάστηκαν αρχιτέκτονες που μετέφεραν στην Αθήνα τις αρχές της Σχολής του Μονάχου. Ορισμένοι από αυτούς απευθύνθηκαν στη συνέχεια στην παγκόσμια αρχιτεκτονική κοινότητα της εποχής ως ισότιμα μέλη, όπως ο Θ. Χάνσεν. Ανέπτυξαν μια κοσμοπολίτικη δράση, δοκίμασαν τις δυνάμεις τους στις ευρωπαϊκές πόλεις και αναζήτησαν την αναγνώρισή³.

6.5.1. Τα πρώτα οικοδομήματα για δημόσια χρήση

Τα πρώτα οικοδομήματα για δημόσια χρήση ήταν:

- Οι βασιλικοί στάβλοι, που καταλάμβαναν ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο στην νεοδιοικημένη οδό Σταδίου, εκεί όπου είναι το μέγαρο του Μετοχικού Ταμείου Στρατού (σήμερα εμπορικό κέντρο Attica).
- Το Νομισματοκοπείο, στη βόρεια πλευρά της πλατείας Κλαυθμώνος, που χρησιμοποιήθηκε αργότερα με προσθήκες και συμπληρώσεις ως Υπουργείο Οικονομικών (κατεδαφίστηκε το 1939).
- Το Βασιλικό Τυπογραφείο, μεταξύ των οδών Σανταρόζα και Αρσάκη (παλαιά κεντρικό κτίριο των Δικαστηρίων).
- Η οικοδόμηση των Ανακτόρων -σήμερα στεγάζουν τη Βουλή των Ελλήνων- άρχισε το 1836. Υπήρξε το πρώτο έργο μνημειακής κλίμακας στη νέα πρωτεύουσα και εγκαινίασαν το ύφος του επίσημου κλασικισμού στην αρχιτεκτονική της νέας πρωτεύουσας. Η κατασκευή του κτηρίου αποτέλεσε σχολείο εκμάθησης των

δόκιμων οικοδομικών τεχνών για τους Έλληνες τεχνίτες. Μετά από διακοπή πολλών αιώνων οι μαρμαρογλύπτες λάξευσαν ξανά τα αρχαία τμήματα στην αυθεντική μορφή τους, ολόσωμους κίονες και θριγκούς στα αρχαιοπρεπή προστώα του οικοδομήματος. Το κτήριο κυριαρχούσε με τον όγκο του στο αδόμητο τοπίο, ανάμεσα στην παλαιά πόλη και το Λυκαβηττό. Είχε την επιβλητική ηρεμία και τη μορφολογική αυτάρκεια μιας μεγάλης κλασικιστικής σύνθεσης που του προσέδωσε ο αρχιτέκτων Gartner. Πάντως, υπάρχει και η άποψη ότι το οικοδόμημα των ανακτόρων ήταν υπερβολικά μεγάλο για την κλίμακα της τότε πόλης.

Στη συνέχεια οικοδομήθηκαν:

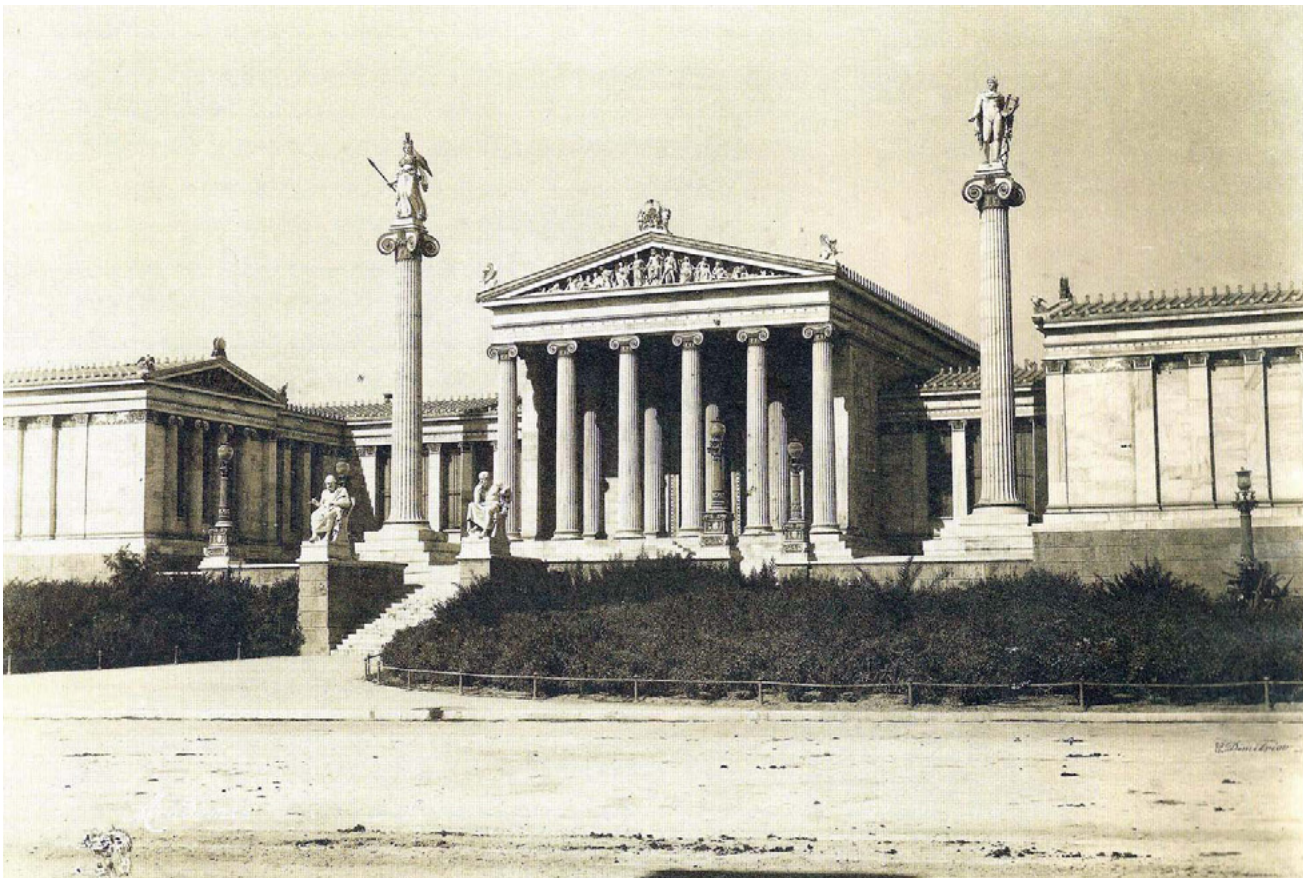
- Το Στρατιωτικό Νοσοκομείο, στη συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Διονυσίου Αρεοπαγίτου, που σήμερα στεγάζει τις υπηρεσίες του Μουσείου Ακρόπολης, έργο του Weiler.
- Το Πολιτικό Νοσοκομείο στην οδό Ακαδημίας, που σήμερα λειτουργεί ως Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων.
- Το Πανεπιστήμιο άρχισε να κτίζεται το 1839 από τον Χριστιανό Χάνσεν (εικόνα 6.4). Μαζί με τα ανάκτορα αποτέλεσαν υποδείγματα μορφολογικής έκφρασης και ποιοτικής εφαρμογής στην αστική αρχιτεκτονική. Και εδώ μετά από αιώνες σμιλεύτηκαν στο μάρμαρο στοιχεία δανεισμένα από τα ιστορικά μνημεία της Ακρόπολης. Στις αίθουσες τόσο των ανακτόρων όσο και του Πανεπιστημίου εμφανίζονται οι πολύχρωμες τοιχογραφίες και τα διακοσμητικά μοτίβα των οροφών τους. Και στη συνέχεια, αυτό το εντυπωσιακό ρεύμα καλαισθησίας και μνημειακού ύφους περνά στα μέγαρα για ιδιωτική χρήση.
- Ακολουθούν η ανέγερση του Οφθαλμιατρείου στη συμβολή των οδών Ελευθερίου Βενιζέλου (Πανεπιστημίου) και Σίνα, η Στρατιωτική Φαρμακαποθήκη, στη συμβολή Ακαδημίας και Βασιλίσσης Σοφίας και το Αστεροσκοπείο, στο λόφο των Νυμφών.

Η πρωτεύουσα εξωραΐζεται χάρη στη γενναιοδωρία πλουσίων ομογενών με μεγαλοπρεπή οικοδομήματα, όπως είναι το Αρσάκειο, σήμερα Συμβούλιο Επικρατείας, το Βαρβάκειο, η Ακαδημία, η Βιβλιοθήκη, το Μετσόβιο Πολυτεχνείο, το Ζάππειο κ.α. τα οποία και σήμερα θεωρούνται τα σημαντικότερα αρχιτεκτονικά μνημεία της σύγχρονης πόλης (εικόνες 6.5, 6.6, 6.7, 6.8). Οι εθνικοί ευεργέτες, όπως ο Ε. Ζάππας, ο Γ. Σίνας, ο Π. Βαλλιάνος, προσπάθησαν να δώσουν στην πόλη τον χαρακτήρα και τη λάμψη μιας ευρωπαϊκής πρωτεύουσας, χρηματοδοτώντας την κατασκευή κτηρίων για δημόσια χρήση, τα οποία μέχρι σήμερα είναι τοπόσημα της Αθήνας. Το έργο των ευεργετών, που επέλεξαν τους σωστούς αρχιτέκτονες και χρηματοδότησαν τα έργα, απέδωσε στην πόλη μια λάμψη που αφορά όλους τους κατοίκους της. Τα κτήρια για δημόσια χρήση του 19ου αιώνα, αν και ολιγάριθμα, κοσμούν το αστικό τοπίο, πιθανώς γιατί εμπεριέχουν και τον ελεύθερο χώρο που τα βοηθά στη δημιουργία αισθητικά ευνοϊκών περιγραμμάτων.

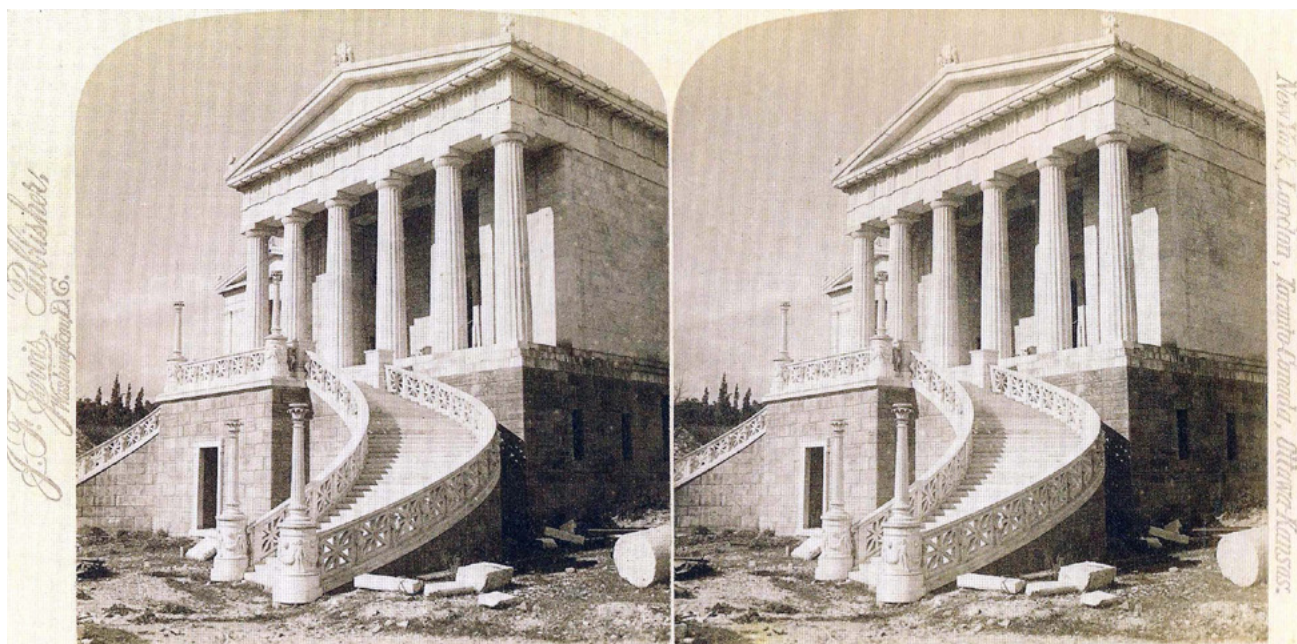
Προς το τέλος της οθωνικής περιόδου και στο ξεκίνημα της βασιλείας του Γεωργίου Α΄ επανήλθε ο Θεόφιλος Χάνσεν για να πλουτίσει την εικόνα της νεοκλασικής Αθήνας με δύο ακόμα μνημειακά οικοδομήματα που πλαισίωσαν το Πανεπιστήμιο και συγκρότησαν την «αθηναϊκή τριλογία»: την Ακαδημία και τη Βιβλιοθήκη, που άρχισαν να κτίζονται το 1859 και το 1884 αντίστοιχα. Έτσι ολοκληρώθηκε η «τριλογία των Χάνσεν», που έκτοτε αποτελεί το ιστορικό αρχιτεκτονικό επίκεντρο της Αθήνας. Ιδιαίτερα, η Ακαδημία μαζί με το σύνολο των κτηρίων του Πολυτεχνείου, μπορούν να ενταχθούν στα ωραιότερα αρχιτεκτονήματα του 19ου αιώνα στην Ευρώπη. Ο ίδιος ο Χάνσεν που είχε κτίσει πολλά από τα πιο λαμπρά οικοδομήματα της Βιέννης, δεχόταν ότι η Ακαδημία της Αθήνας ήταν το κορυφαίο δημιούργημά του.

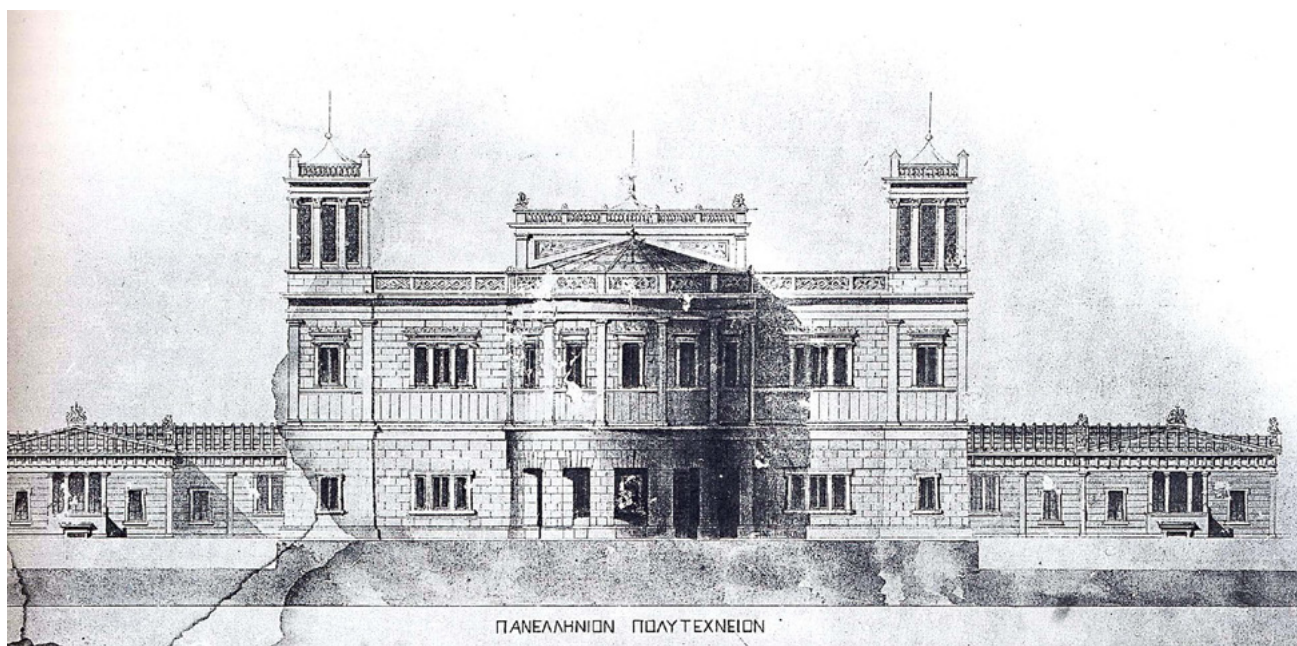
Εικόνα 6.4. Το Πανεπιστήμιο Αθηνών, έργο του Δανού αρχιτέκτονα Christian Hansen, σε φωτογραφία της δεκαετίας 1890. Πηγή: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

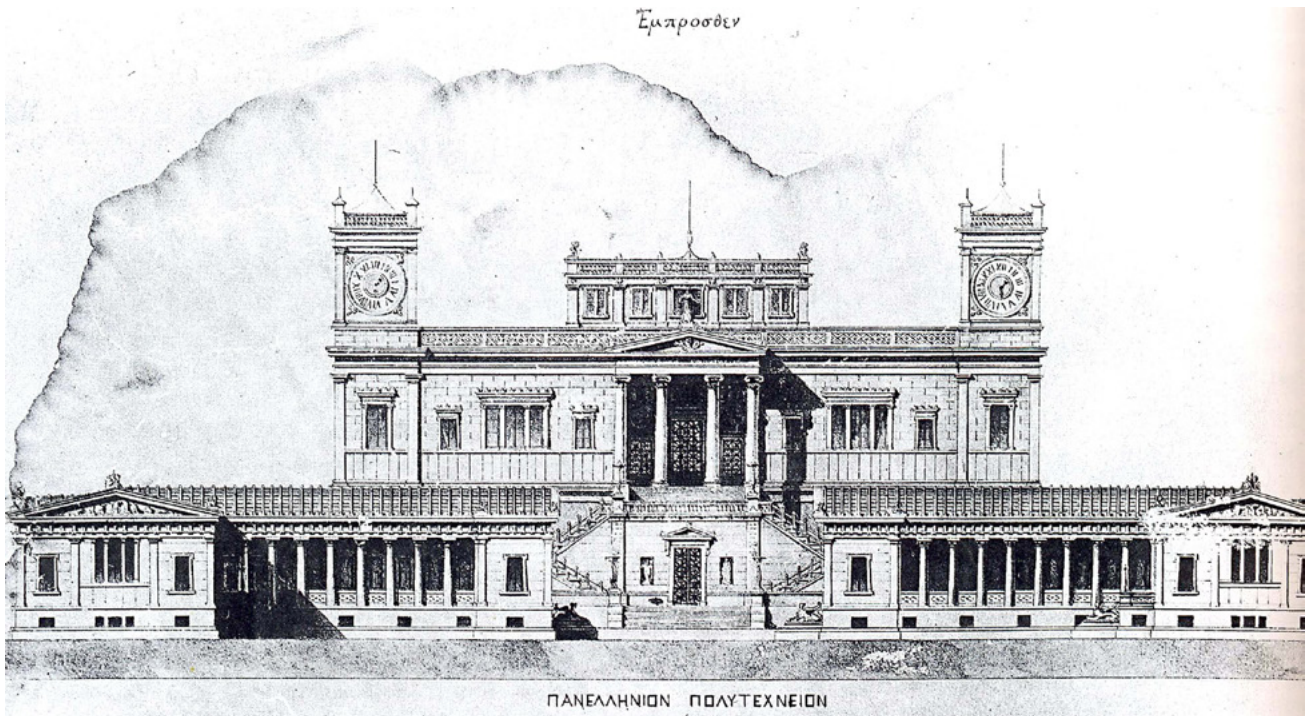
Εικόνα 6.5. Η Ακαδημία Αθηνών, το δεύτερο κτήριο της αθηναϊκής τριλογίας. Πηγή: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Εικόνα 6.6. Η Βαλλιάνειος Εθνική Βιβλιοθήκη πριν την ολοκλήρωση των έργων. Πηγή: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Εικόνα 6.7. Λυσάνδρου Καυταντζόγλου, σχέδιο μελέτης Πολυτεχνείου. Πηγή: Δ. Φιλίππιδης, Λυσάνδρος Καυταντζόγλου, Αθήνα 1995.

Εικόνα 6.8. Λυσάνδρου Καυταντζόγλου, σχέδιο μελέτης Πολυτεχνείου. Πηγή: Δ. Φιλιππίδης, Λύσανδρος Καυταντζόγλου, Αθήνα 1995.

Εικόνα 6.9. Ἡ οδὸς Αἰόλου καὶ τὸ μέγαρο Μελά. Ἐπιστολικὸ δελτάριο, περίπου 1900. Πηγή: Ἐθνικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο.

Εικόνα 6.10. Τμήμα του μετώπου της πλατείας Συντάγματος. Επιστολικό δελτάριο, περίπου 1900. Πηγή: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Εικόνα 6.11. Τμήμα της πλατείας Συντάγματος προς την οδό Φιλελλήνων. Επιστολικό δελτάριο, περίπου 1900. Πηγή: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Εικόνα 6.12. Η Αθήνα σε φωτογραφία περίπου του 1870. Δεσπόζει το μέγαρο των ανακτόρων (σημερινή Βουλή). Πηγή: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Εικόνα 6.13. Η Αθήνα σε φωτογραφία της δεκαετίας του 1860. Πηγή: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

Εικόνα 6.14. Η Αθήνα το 1865 σε φωτογραφία Δ. Κωνσταντίνου. Πηγή: Εθνικό Ιστορικό Μουσείο.

6.5.2. Οι αρχιτέκτονες-δημιουργοί

Η πρώτη –από το 1833 και μετά – εμφάνιση διαμορφωμένων αστικών κτηρίων στην Αθήνα και μάλιστα στο πνεύμα της λιτής κλασικής ρυθμολογίας οφείλεται κατά κύριο λόγο στους Βαυαρούς μηχανικούς και αρχιτέκτονες της συνοδείας του Όθωνα. Οι πρώτοι αρχιτέκτονες της Αθήνας όπως ο Σταμάτης Κλεάνθης, ο E. Schaubert, ο Ch. Hansen, ο Παναγής Κάλκος κ.ά. έχοντας σπουδάσει σε Σχολές της Ευρώπης μετείχαν οπωσδήποτε του πνεύματος της «αρχαιολατρίας» που δέσποζε στη Δύση, κυρίως στις δύο πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Οι κυριότεροι δημιουργοί του κλασικισμού και γενικότερα, της ιστορικής μορφολογίας ήταν:

Ο F. Gartner (Παλαιά ανάκτορα – σήμερα Βουλή των Ελλήνων), ο Th. Hansen (Ακαδημία, Εθνική Βιβλιοθήκη, Αστεροσκοπείο), ο Ch. Hansen (Πανεπιστήμιο, Μητρόπολη Αθηνών), ο Leo von Klenze (Εκκλησία Καθολικών), ο von Weiler (Στρατιωτικό Νοσοκομείο), ο Lange (Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο), ο Boulanger (Ζάππειο, Παλαιά Βουλή) ο E. Ziller (ανάκτορα οδού Ηρώδου Αττικού-σήμερα Προεδρικό Μέγαρο, Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, Βασιλικό Θέατρο-σήμερα Εθνικό Θέατρο, Ιλίου Μέλαθρο-σήμερα Νομισματικό Μουσείο, Σχολή Ευελπίδων, Μέγαρο Μελά, Δημαρχείο Ερμούπολης), ο Σταμ. Κλεάνθης (Παλαιό Πανεπιστήμιο, κατοικίες, ξενοδοχεία κ.α.), ο Λύσ. Κωνταντζόγλου (Πολυτεχνείο, Αρσάκειο, Ναός Αγίου Κωνσταντίνου, Ναός Αγ. Ειρήνης).

Μια πρώτη κατηγορία ήταν οι ξένοι αρχιτέκτονες που εγκαταστάθηκαν στην Αθήνα όταν ορίστηκε πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους. Μετά την εγκατάσταση του Όθωνα οι βασικές θέσεις του δημόσιου τομέα καταλήφθηκαν από αλλοδαπούς, κυρίως Βαυαρούς. Σε αυτούς ανατέθηκαν τα κυριότερα έργα. Η πολιτική που προσπάθησε να ασκήσει η αντιβασιλεία οδήγησε τελικά στην επανάσταση του 1843 και στη συνταγματική μεταρρύθμιση του 1844, η οποία, μεταξύ άλλων, προέβλεπε την απομάκρυνση των ξένων από τις δημόσιες υπηρεσίες. Αυτό το γενικευμένο μέτρο στέρησε τον τόπο από τις υπηρεσίες διακεκριμένων δημιουργών: χαρακτηριστικό το παράδειγμα του αρχιτέκτονα Θεόφιλου Χάνσεν, ο οποίος απολύθηκε από τη θέση του καθηγητή στο Σχολείο των Τεχνών, όπου δίδασκε μαζί με τον αδελφό του και άλλους μη αυτόχθονες αρχιτέκτονες, ζωγράφους και γλύπτες, για να μπουκ στη θέση τους οι αυτόχθονες, απόφαση που ασφαλώς δεν προώθησε τις αρχιτεκτονικές και καλλιτεχνικές αξιώσεις της εποχής. Και πάλι, όμως, ένας αριθμός μνημειακών έργων συνέχισε να ανατίθεται σε ξένους αρχιτέκτονες, άλλοτε δικαιολογημένα, όπως στην περίπτωση του Klenze, του Gartner, των αδελφών Hansen και ιδιαίτερα του Θεόφιλου, το κύρος των οποίων ξεπερνούσε κατά πολύ τα σύνορα της ιδιαίτερης πατρίδας τους, και άλλοτε από αδικαιολόγητη ξενομανία, φαινόμενο που εξακολουθεί να ταλαιπωρεί τον τόπο ακόμα και σήμερα. Οι αδελφοί Χριστιανός και Θεόφιλος Χάνσεν, σε λιγότερο βαθμό ο Fr. Boulanger και άλλοι επέβαλαν ένα συγκεκριμένο κλασικιστικό ύφος στην πόλη. Οι αδελφοί Χάνσεν με

την «αθηναϊκή τριλογία» - Πανεπιστήμιο, Ακαδημία, Βιβλιοθήκη – το Αστεροσκοπείο και το μέγαρο Δημητρίου, με την άριστη γνώση των αρχαίων προτύπων που μελέτησαν επιτόπου καθόρισαν ένα σχεδόν αξεπέραστο επίπεδο τελειότητας στη σύνθεση και την κατασκευή. Συνεχιστής τους ήταν ο πληθωρικός Ερνέστος Τσίλερ, που δημιούργησε μεγάλο αριθμό έργων. Κρίνοντας λίγα μόνο από τα έργα του (Δημοτικό Θέατρο Αθηνών, Πίου Μέλαθρον) μπορεί να εκτιμηθεί η μεγάλη συνθετική του ευχέρεια. Σε σύγκριση με αυτούς, ο Έλληνας Λύσανδρος Καυταντζόγλου παρουσιάζεται πιο αυστηρός κλασικιστής αλλά ταυτόχρονα με ιδιότυπο λυρισμό στις σχεδιαστικές του προτάσεις.

Μια δεύτερη κατηγορία ήταν οι Έλληνες αρχιτέκτονες που σπανιότατα σπούδασαν στο εξωτερικό, όπως ο Σταμάτης Κλεάνθης, ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου ή εκπαιδεύτηκαν στην Ελλάδα, όπως ο Π. Κάλκος και ο Δ. Ζέζος. Με εξαίρεση τους Λύσανδρο Καυταντζόγλου και Σταμάτη Κλεάνθη, οι υπόλοιποι παρουσιάζουν έργα υψηλής ποιότητας αλλά χωρίς ιδιαίτερη πνοή. Το Βαρβάκειο, το Βρεφοκομείο, το Αρχαιολογικό Μουσείο και το Δημαρχείο Αθηνών του Κάλκου, η Χρυσοσπηλιώτισσα, η Ζωοδόχος Πηγή και το Αμαλείο του Ζέζου δείχνουν τα όρια των ικανοτήτων τους. Χωριστή κατηγορία αλλά μάλλον η πολυπληθέστερη, είναι οι στρατιωτικοί μηχανικοί που εκπόνησαν αρχιτεκτονικές μελέτες. Τα έργα τους όμως, όπως του Αναστ. Θεοφιλά, είναι σαφώς κατώτερα των υπολοίπων. Επισημαίνεται ότι μέχρι το 1917 δεν υπήρχαν σπουδές αρχιτεκτονικής στην Ελλάδα και το έργο των σπουδασμένων αρχιτεκτόνων κάλυπταν οι στρατιωτικοί και αργότερα οι πολιτικοί μηχανικοί. Έτσι το μεγαλύτερο μέρος της επώνυμης αρχιτεκτονικής του 19ου αιώνα σχεδιάστηκε από τους λιγότερο ικανούς να αναλάβουν ένα τέτοιο έργο.

Μορφολογικά υποδείγματα του αθηναϊκού κλασικισμού υπήρξαν τα ανάκτορα του Όθωνα, και ιδιαίτερα η δυτική τους όψη, που ολοκληρώθηκε το 1841, και το Πανεπιστήμιο, που η κύρια όψη του διαμορφώθηκε το 1843. Την πρώτη περίοδο του αθηναϊκού κλασικισμού, από το τέλος της οθωνικής περιόδου και μετά, ακολούθησε μια μακρά περίοδος διείσδυσης νεότερων διακοσμητικών τάσεων και από άλλα στυλιστικά ρεύματα, τα οποία στο σύνολό τους έτειναν να αποδυναμώσουν το σαφές περίγραμμα του κλασικού ρυθμού, οδηγώντας σε ένα εκλεκτικισμό, σύμφωνα με την άποψη πολλών ερευνητών ή σε συνειδητή επαναξιολόγηση των μορφολογικών αξιών του υφιστάμενου κλασικισμού (Μ. Μπίρης 2003) ή ειδικά για το έργο του Θ. Χάνσεν, στην «ελληνική αναγέννηση» (Μ. Κασιμάτη-Γ. Πανέτσος 2014).

Επιλεγόμενα

Στην Αθήνα στη διάρκεια της οθωνικής βασιλείας καταγράφηκε μια χωρίς προηγούμενο οικοδομική δραστηριότητα, την οποία χαρακτήριζαν η αλλαγή της ρυμοτομίας της πόλης και η σχεδόν ολική οικιστική ανανέωση (εικόνες 6.9 έως 6.14). Την περίοδο χαρακτήρισε η μεγάλη κλίμακα των αλλαγών στην ακίνητη περιουσία, στις οποίες εξαναγκάστηκαν οι ιδιοκτήτες. Παγιομένες για αιώνες καταστάσεις ανατράπηκαν μέσα σε λίγες δεκαετίες: η ρυμοτομία του ιστορικού κέντρου της Αθήνας άλλαξε πλήρως, τα σχήματα των οικοπέδων και οικοδομών τροποποιήθηκαν για να γίνουν ορθογώνια. Οι ιδιοκτήτες της Αθήνας βίωσαν εξώσεις, δέσμευση των ιδιοκτησιών τους για χρόνια, μακροχρόνια καθυστέρηση στις αποζημιώσεις, κατεδαφίσεις των ακινήτων τους με συνοπτικές διαδικασίες αλλά και μεγάλες αυξήσεις των αξιών των ακινήτων και τεράστιες υπεραξίες.

Η κοινότητα των Αθηναίων μετατράπηκε πολύ γρήγορα σε κοινωνία, αλλά κάτω από ποιες συνθήκες; Είναι τυχαίο ότι όλων των ρυθμίσεων προηγήθηκε το Β.Δ. για τις ποινές αστυνομικών παραβάσεων; Είναι γεγονός ότι το κράτος επέβαλε τις αποφάσεις του ακόμα και με τη βία. Και ποιά ήταν η στάση της κοινωνίας απέναντι στη νέα κατάσταση; Τα στοιχεία πιστοποιούν τον δυισμό της κοινωνίας: Τη φιλοδοξία για μια νέα πρωτεύουσα, ανάλογη του αρχαίου κλέους της και την αντίθεση για τις βίαιες παρεμβάσεις. Δύο συγκρουόμενων απόψεων δημοσιεύματα της εφημερίδας *Αθηνά* του 1835 είναι χαρακτηριστικά: «Τα Βαυαρικά σχέδια έκαμαν όλες τις οικοδομές της άνω και κάτω πόλεως οξυγώνους, πολυγώνους, σαθράς και ακρωτηριασμένας». Και: «Ο μέγας της Βαυαρίας αρχιτέκτων Κλέντσε, αφού επί της ολιγοήμερου εν Αθήναις διατριβής του εστράβωσεν όλας τας οδούς της πόλεως και κατέστησεν όλην αληθινόν λαβύρινθον, δεν παύει από του να σύρη στραβάς γραμμάς και απ αυτό το Μόναχον». Οι κάτοικοι, εκόντες –άκοντες, προσαρμόστηκαν στις υπερβολικές απαιτήσεις του κράτους.

Η Αθήνα αποτέλεσε το πρότυπο για τις νεοελληνικές πόλεις. Και αυτό οφείλεται στη νομοθεσία, που ήταν ενιαία, και στο γεγονός ότι τα κτήρια της Αθήνας αποτέλεσαν τα πρότυπα για τα κτήρια των πόλεων της περιφέρειας, πολλά από τα οποία ήταν έργα των ίδιων αρχιτεκτόνων.

Τα στοιχεία πιστοποιούν ότι οι αλλαγές που έγιναν ήταν πολύ μεγάλου εύρους για την κλίμακα του τόπου και τον χρόνο εφαρμογής τους και ότι ο πληθυσμός, με ή χωρίς τη θέλησή του, προσαρμόστηκε. Κατα-

δεικνύουν ότι οι παρεμβάσεις για την ανοικοδόμηση της πρωτεύουσας προκάλεσαν πολύ μεγάλες κοινωνικές και οικονομικές ανατροπές, δεδομένης της κλίμακας του τόπου. Αποκαλύπτουν ότι ήταν δικαιολογημένη η προσαρμογή των σχεδίων στις δεδομένες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες της εποχής. Αυτά που συντελέστηκαν αποτέλεσαν αστική ανανέωση πολύ μεγάλης κλίμακας για την υπάρχουσα κατάσταση. Ότι οι προσαρμογές στις οποίες εξαναγκάστηκε ο πληθυσμός της πόλης, εκών-άκων, ήταν πολύ μεγαλύτερες των ανεκτών.

Η ιδιωτική οικονομία κάλυψε στο μέγιστο βαθμό την οικοδομική δραστηριότητα. Σε καμία ευρωπαϊκή μητρόπολη δεν παρουσιάστηκε φαινόμενο ανάλογης έκτασης. Η ιδιοκτησία και η πολύπλευρη προστασία της και από το κράτος -με την εξαίρεση τις παρεμβάσεις για την υλοποίηση των σχεδίων και την ανοικοδόμηση των κτηρίων για δημόσια χρήση- ήταν τα κύρια χαρακτηριστικά της δημιουργίας της Αθήνας-πρωτεύουσας. Το ίδιο όμως το γεγονός οδήγησε στην αύξηση της κερδοσκοπίας και της αυθαιρεσίας της σχετιζόμενης με τη χρήση της γης.

Λέξεις-κλειδιά

Αθήνα, 19ος αιώνας, πολεοδομία, αρχιτεκτονική, οικοδομικοί κανονισμοί

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Δρίκος Θ. (1994), *Οι πωλήσεις των οθωμανικών ιδιοκτησιών της Αττικής 1830-1831*, Αθήνα.
- Δερτιλής Γ. (2009), *Ιστορία του ελληνικού κράτους 1830-1920*, 2 τ., Αθήνα.
- Καρύδης Δ.Ν. (2006), *Τα επτά βιβλία της Πολεοδομίας*, Αθήνα.
- Karidis D.N. (2014), *Athens from 1456 to 1920. The Town under Ottoman Rule and the 19th century Capital City*, Oxford.
- Μάρτος Δ. (2005), *Αθήνα πρωτεύουσα του νέου ελληνικού κράτους. Πολιτική, ιδεολογία και χώρος*, Αθήνα.
- Κασιμάτη Μ.-Πανέτσος Γ. (2014) (επιμ.), *Η αρχιτεκτονική του Θεοφίλου Χάνσεν (1813-1891)*, Αθήνα.
- Lavedan P. (1952), *Histoire de l'urbanisme: Époque contemporaine*, Παρίσι.
- Μπαστέα Ε. (2008), *Αθήνα 1834-1896. Νεοκλασική πολεοδομία και ελληνική εθνική συνείδηση*, Αθήνα.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δ. (2012), *Πολεοδομία στο ελληνικό κράτος 1833-1890*, Αργίτιο.
- Παπαγεωργίου-Βενετάς Α. (1999), *Αθηνών αγλάισμα*, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου-Βενετάς Α. (2001), *Αθήνα, ένα όραμα του κλασικισμού*, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου-Βενετάς Α. (2008), *Ο κήπος της Αμαλίας*, Αθήνα.
- Τραυλός Ι. (1960), *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήνα.

Σημειώσεις

1. Εκτός των αναφερομένων στη βιβλιογραφία, βλ. Λέφας Π. (1985), *Αθήνα μια πρωτεύουσα της Ευρώπης*, Αθήνα. Τους πρώτους χάρτες για την Αθήνα και πολλά στοιχεία ανάλυσης περιέχει η έκδοση Κορρές Μ. (2010) (επιμ.), *Οι πρώτοι χάρτες της Πόλεως των Αθηνών*, Αθήνα. Κεφάλαια για το θέμα αφιερώνουν στα βιβλία τους οι Φιλιππίδης Δ. (1984), *Νεοελληνική Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, Φιλιππίδης Δ. (2007), *Νεοκλασικές πόλεις στην Ελλάδα (1830-1920)*, Αθήνα, κ.ά.
2. Οι παλαιότεροι Δημ. Καμπούρογλους, Σπ. Λάμπρος, Ι. Τραυλός, Κ. Μπίρης και οι νεότεροι Α. Παπαγεωργίου-Βενετάς, Δ.Ν. Καρύδης, Δ. Φιλιππίδης, Γ. Τσιώμης, Ε. Μπαστέα, Μ. Κορρές, Ε. Φατσέα, κ.ά.
3. Για την αθηναϊκή αρχιτεκτονική του 19ου αιώνα εκτός των αναφερομένων στη βιβλιογραφία βλ. Μπίρης Κ. (1966), *Αι Αθήναι. Από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, Αθήνα, Μπίρης Μ.-Καρδαμίτση Αδάμη Μ. (2001), *Νεοκλασική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα, Μπίρης Μ. (2003), *Αθηναϊκή αρχιτεκτονική 1875-1925*, Αθήνα, β έκδ., Κυδωνιάτης Σ. (1985), *Αθήναι: Παρελθόν και μέλλον*, Αθήνα, κ.ά.

7. Οικιστικά σύνολα του παρελθόντος μέσα σε σύγχρονα αστικά τοπία: πρόσληψη και διαχείριση

Εισαγωγή. Η αντιμετώπιση των ιστορικών συνόλων στην Ελλάδα. Το Πρόγραμμα του ΕΟΤ. Η εξέλιξη της νομοθεσίας για την προστασία των ιστορικών οικιστικών συνόλων. Τρία παραδείγματα του ελληνικού χώρου: Πλάκα, Μεστά Χίου, Οία Σαντορίνης. Προς ποια σύγχρονη αρχιτεκτονική μέσα στα οικιστικά σύνολα του παρελθόντος; Επιλεγόμενα. Λέξεις-κλειδιά. Βιβλιογραφία. Σημειώσεις.

Εισαγωγή

Το κεφάλαιο εξετάζει τους τρόπους με τους οποίους αντιμετωπίζονται ως προς την πρόσληψη και τη διαχείρισή τους οικιστικά σύνολα του παρελθόντος που βρίσκονται μέσα σε σύγχρονα αστικά τοπία. Επιχειρεί την ανάδειξη των συσχετισμών της διαχείρισης των ιστορικών συνόλων και της αρχιτεκτονικής, με έμφαση στον αστικό χώρο, με δεδομένο ότι η ιστορική συνέχεια και διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς και η ανάπτυξη μπορούν και πρέπει να συνυπάρχουν. Στοχεύει στην προβολή των σχετικών θεμάτων ιστορικών κέντρων και παραδοσιακών οικισμών. Αντιμετωπίζει, επίσης, το θέμα της θέσης της σύγχρονης αρχιτεκτονικής ως προς αυτήν που προϋπήρξε, είτε ήταν ανώνυμη (λαϊκή), είτε λόγια (ακαδημαϊκή). Το κεφάλαιο βασίζεται στην παλαιότερη έρευνα της γράφουσας στα πλαίσια των μελετών καταγραφής και ανάπλασης ιστορικών συνόλων και στην πρόσφατη έρευνά της τη σχετική με τους παραδοσιακούς οικισμούς και την αρχιτεκτονική του τουρισμού, με μελέτη περίπτωσης τη Σαντορίνη.

Η ανάγκη για την προστασία των ιστορικών οικιστικών συνόλων δημιουργήθηκε στον 20ό αιώνα. Μέχρι τότε η πολεοδομική εξέλιξη των οικισμών ήταν βραδεία. Οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, και ιδιαίτερα ο δεύτερος, προκάλεσαν ανεπανόρθωτες καταστροφές στις ιστορικές πόλεις της Ευρώπης. Τα ιστορικά τους κέντρα δέχθηκαν μεγάλες πιέσεις, που είχαν ως αποτέλεσμα την εισαγωγή νέων λειτουργιών, την αλλοίωση και αντικατάσταση των υπαρχόντων κτισμάτων, την εισβολή του αυτοκινήτου. Επίσης, η αλλαγή των τεχνολογικών δυνατοτήτων, που επέτρεπαν σημαντικές σε ύψος κατασκευές και οι νεότερες πολεοδομικές αντιλήψεις, με την ανοικτή αρχιτεκτονική μορφή και τις ελεύθερες πολεοδομικές διατάξεις, απείλησαν τα ιστορικά κέντρα και οικισμούς. Η συνειδητοποίηση, πέραν της αισθητικής, της κοινωνικής αξίας του ιστορικού συνόλου ως «δοχείου» της ανθρώπινης κλίμακας σε αντίθεση με την αντίστοιχη των μεταπολεμικών μεγαλουπόλεων και της ταύτισης της καταστροφής του ιστορικού συνόλου με καταστροφή πολιτιστικών αγαθών αναγνωρισμένης ιστορικής και αισθητικής αξίας, έφεραν τη διεθνή κινητοποίηση για την προστασία και τη διατήρηση των ιστορικών συνόλων.

Τα ιστορικά σύνολα χαρακτηρίστηκαν για πρώτη φορά αντικείμενα ειδικής φροντίδας με το Χάρτη της Βενετίας (1964), με αναγνώριση της ιστορικής, πολιτιστικής και αισθητικής σημασίας τους, αναφερόμενα ως «μνημειακά σύνολα»: «Η έννοια ενός ιστορικού μνημείου δεν καλύπτει μόνο το μεμονωμένο αρχιτεκτονικό έργο αλλά και την αστική ή αγροτική τοποθεσία που μαρτυρεί έναν ιδιαίτερο πολιτισμό, μια ενδεικτική εξέλιξη ή ένα ιστορικό γεγονός», και «Τα μνημειακά σύνολα πρέπει να γίνουν αντικείμενο ειδικών φροντίδων...» (*Αρχιτεκτονικά Θέματα* 1975, μεταφρ. Ε. Φερεντίνου). Το Διεθνές Συνέδριο του Αμστερνταμ, το σημαντικότερο γεγονός του Έτους Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς 1975, διακήρυξε ότι «η αρχιτεκτονική κληρονομιά περιλαμβάνει όχι μόνο μεμονωμένα κτήρια εξαιρετικής ποιότητας και το άμεσο περιβάλλον τους αλλά ολόκληρες πόλεις ή χωριά ιστορικού ή πολιτιστικού ενδιαφέροντος», κάνοντας έκτοτε την αρχιτεκτονική κληρονομιά ως έναν από τους κύριους στόχους του αστικού σχεδιασμού και της χωροταξίας. Το 1985 ο στόχος της βιώσιμης ανάπτυξης της ΕΕ είχε ως αποτέλεσμα την υπογραφή της Σύμβασης της Γρανάδας «Για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς της Ευρώπης», περιλαμβάνοντας τα «αρχιτεκτονικά σύνολα» και «τόπους», η οποία θεσμοθετήθηκε από το ελληνικό κοινοβούλιο με το ν. 2039/92

7.1. Η αντιμετώπιση των ιστορικών συνόλων στην Ελλάδα

Αν τα μεμονωμένα μνημεία στη χώρα μας έγιναν αντικείμενο προστασίας από το κράτος πολύ νωρίς (Μαλλούχου-Tufano 2008), ήδη από το 1832, αντίθετα, τα πολεοδομικά σύνολα έγιναν στόχος προγραμμάτων οικιστικής ανάπτυξης, μέσω ρυμοτομικών σχεδίων που προέβλεπαν διανοίξεις και διαπλατύνσεις οδών μέσα στα ιστορικά κέντρα χορείας πόλεων τόσο στο μεσοπόλεμο όσο και στα χρόνια της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης.

Το πρόβλημα της επιβίωσης των οικισμών της χώρας με ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον ήρθε στο προσκήνιο μόλις πριν λίγες δεκαετίες, δίνοντας στους ειδικούς επιστήμονες τη δυνατότητα να διατυπώσουν τις θέσεις τους. Τα όσα έχουν επιτευχθεί τα τελευταία πενήντα χρόνια στη χώρα μας αποτελούν ένα σημαντικό έργο, δεδομένου ότι μέχρι τη δεκαετία του 1970 η ελληνική νομοθεσία δεν προέβλεπε κανένα επιστημονικό ή διοικητικό μέτρο ενεργητικής προστασίας. Σταθμός για τη διατήρηση της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς στην Ελλάδα είναι το 1975, έτος της Ευρωπαϊκής Αρχιτεκτονικής Κληρονομιάς. Η μεγάλη προσπάθεια αυτογνωσίας, που συνέπεσε χρονικά με τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης, είχε γόνιμα αποτελέσματα. Όσα σήμερα θεωρούνται δεδομένα στους τομείς της προστασίας της νεοκλασικής αρχιτεκτονικής και των παραδοσιακών οικισμών από εκείνο το έτος ξεκινούν. Αν μέχρι τη δεκαετία του 1970 οι συνήθεις τρόποι επέμβασης στην πόλη ήταν οι διανοίξεις και διαπλατύνσεις δρόμων με την συνακόλουθη κερδοσκοπία λόγω της συνεχούς αύξησης του ύψους των νέων οικοδομών, ο νέος τρόπος επέμβασης μέσω της προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς άλλαξε την κατάσταση. Το παλιό έπαψε να ταυτίζεται με το παρωχημένο, οι νέες αναπλάσεις έγιναν προσοδοφόρες, αλλάζοντας τους χάρτες των πόλεων. Ένας καινούργιος κόσμος δημιουργήθηκε στο ΥΠΠΟ, το ΥΠΕΧΩΔΕ, σε άλλους δημόσιους και κυρίως ιδιωτικούς φορείς.

Ο προβληματισμός και τα επακόλουθά του για τα οικιστικά σύνολα του παρελθόντος στην Αθήνα και κυρίως στην ελληνική περιφέρεια έχει μικρό χρονικό βάθος. Ορόσημο στην αυτογνωσία αποτέλεσε η συλλογική, εννέα τόμων έκδοση *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* (1982-1993), (επιμέλεια Δ. Φιλίπιδης τ. 1-6, Γ. Λάββας, τ. 7-8, Ν. Μουτσόπουλος, *Βαλκανική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*). Ωστόσο, αυτή η εκδοτική «άνοιξη» δεν είχε ανάλογη συνέχεια. Σχετικά με τα έργα, χάρη στην πολιτική προστασίας που άρχισε να εφαρμόζεται στα τέλη της δεκαετίας του 1970, με τον χαρακτηρισμό ως διατηρητέων από το ΥΠΠΟ και το ΥΠΕΧΩΔΕ σταμάτησε ο ρυθμός κατεδάφισης των παλαιών κτισμάτων. Χάρη στην πολιτική προστασίας της Αθήνας εκπονήθηκαν και τέθηκαν σε ισχύ οι μελέτες ανάπλασης του ιστορικού κέντρου της Αθήνας, ενώ παράλληλα, σημαντικός ήταν ο αριθμός των κτηρίων που επαναχρησιμοποιήθηκαν μετά από υποδειγματικές επεμβάσεις, με χρηματοδότηση του Δημοσίου (του ΥΠΠΟ, του ΥΠΕΧΩΔΕ), του Δήμου Αθηναίων και άλλων Δήμων της χώρας, τραπεζών, ξένων αρχαιολογικών σχολών, ΑΕΙ, φορέων του ιδιωτικού τομέα.

Στη χώρα μας έχει υλοποιηθεί σημαντικός αριθμός αναπλάσεων ιστορικών κέντρων και παραδοσιακών οικισμών, που διαβαθμίζονται από την ολοκληρωμένη αστική ανάπλαση μέχρι την πεζοδρόμηση και τις επιλεκτικές αποκαταστάσεις κτηρίων. Κάποιες από αυτές έτυχαν διεθνούς αναγνώρισης, όπως από την EUROPA NOSTRA αλλά και από άλλους φορείς.

Πίνακας 7.1. Οι διακρίσεις EUROPA NOSTRA που αφορούσαν ιστορικά κέντρα ή οικισμούς

έτος	έργο	αρχιτέκτονες
1978	Κουτσουνάρι-Κρήτη. Επισκευή εγκαταλειμμένων κτηρίων και μετατροπή τους σε τουριστικό θέρετρο	Α. Ζέρβας, Π. Μποζινέκη
1979	Παλιός οικισμός Οίας-Σαντορίνη. Αναμόρφωση σε τουριστική περιοχή και ταυτόχρονη διατήρηση υπαρχόντων χαρακτηριστικών του.	Π. Μποζινέκη
1980	Μονεμβασιά. Εκτεταμένη επισκευή και αποκατάσταση πολυάριθμων παλιών κτηρίων στον παραδοσιακό οικισμό	Α. Καλλιγιάς, Χ. Καλλιγιά
1982	Πλάκα. Αθήνα. Πρόγραμμα βελτίωσης της περιοχής πεζοδρόμησης και γενικής αναβίωσης.	Ομάδα μελέτης, Δ. Ζήβας
1983	Παλιά συνοικία Καβάλας. Βελτιώσεις, με ελάχιστο κόστος, οικιών στην κινδυνεύουσα παλιά συνοικία (της Παναγίας)	
1987	Διάσωση λιθόστρωτων δρόμων στους οικισμούς του νομού Λέσβου	Επί νομαρχίας Σηφουνάκη
1989	Πάπιγκο Ηπείρου	Δ. Καββαδίας, Α. Χατζηδάκης

1996	Αποκατάσταση ιστορικών κτηρίων της πόλης Καλαμάτας.	
------	---	--

Αν οι αποκαταστάσεις και οι επαναχρήσεις μεμονωμένων κτηρίων είναι πολλές, οι αναπλάσεις συνόλων δεν είναι τόσο διαδεδομένες. Την περιοχή της Πλάκας, που εξετάζεται στα πλαίσια του παρόντος κεφαλαίου, ακολούθησαν και άλλες περιοχές, άλλοτε μέσω μελετών ανάπλασης και της εφαρμογής τους και άλλοτε χάρη στην επανάχρηση μεγάλου αριθμού μονάδων που άλλαξαν την λειτουργική, πολεοδομική και αρχιτεκτονική κατάσταση του συνόλου (όπως στην Οία της Σαντορίνης).

7.1.1. Το πρόγραμμα του ΕΟΤ

Ο Ελληνικός Οργανισμός Τουρισμού σχεδίασε και υλοποίησε το ομώνυμο πρόγραμμα στη διάρκεια των ετών 1975-1992, έχοντας ως στόχο την περιφερειακή ανάπτυξη της χώρας μέσω της διατήρησης επιλεγμένων παραδοσιακών οικισμών όχι ως μουσειακών στοιχείων αλλά ως ζωντανών στοιχείων της σύγχρονης ζωής¹. Το πρόγραμμα περιλάμβανε αναβίωση και ανάπτυξη χαρακτηριστικών παραδοσιακών οικισμών με συντήρηση, αποκατάσταση κτηρίων και συνόλων παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και διαμόρφωσή τους προκειμένου να στεγάσουν τουριστικές δραστηριότητες (ξενώνες, μουσεία, εστιατόρια) ή άλλες λειτουργίες (γραφεία κοινότητας, εργαστήρια υφαντικής, κ.ά.). Οι έξι οικισμοί που περιλήφθηκαν αρχικά στο πρόγραμμα ήταν: Βάθεια Μάνης, Βυζίτσα Πηλίου, Μεστά Χίου, Οία Σαντορίνης, Πάπιγγο Ηπείρου, Φισκάρδο Κεφαλλονιάς.

Τα στοιχεία που ακολουθούν προέρχονται από την έκδοση του ΕΟΤ για το πρόγραμμα (ΕΟΤ 1991).

Η επιλογή των οικιστικών συνόλων έγινε με κριτήρια:

- την ποιότητα της οικιστικής δομής, της αρχιτεκτονικής, της ένταξης στο φυσικό περιβάλλον (όλοι ήταν χαρακτηρισμένοι διατηρητέοι).
- την αντιπροσωπευτικότητα ως προς τις διάφορες μορφές της τοπικής και περιφερειακής αρχιτεκτονικής.
- τη διαθεσιμότητα ικανού αριθμού κενών κτηρίων και τις δυνατότητες τουριστικής ανάπτυξης (προσπέλαση, τοπικοί πόλοι ενδιαφέροντος, ένταξη σε τουριστικό δίκτυο κ.ά.).

Εκτός από τους οικισμούς αναστηλώθηκαν και μεμονωμένα κτήρια σε άλλες περιοχές.

Των επεμβάσεων προηγήθηκαν μελέτες αναγνώρισης, με εκτενή τεκμηρίωση (τοπογραφικές και αρχιτεκτονικές αποτυπώσεις, καταγραφή και συγκρότηση αρχείου κτηρίων, αρχείου παλαιών και σύγχρονων φωτογραφιών, βιβλιογραφία) και συντάχθηκαν προμελέτες ρυθμιστικών σχεδίων.

Τα κριτήρια για την επιλογή των κτηρίων ήταν: η αρχιτεκτονική τους ποιότητα, η καταλληλότητά τους να υποδεχθούν τις νέες χρήσεις, να είναι κενά –για να αποφευχθούν εξώσεις ή απαλλοτριώσεις και η δυνατότητα να συγκροτηθεί ένα σχετικά ομοιογενές και λειτουργικό σύνολο.

Ο μηχανισμός για την απόκτηση των κτηρίων ήταν απλός: Από το 1976 άρχισαν να υπογράφονται συμβόλαια με ιδιοκτήτες κτηρίων για δεκαετή παραχώρηση της επικαρπίας τους στον ΕΟΤ, έναντι μικρής αποζημίωσης. Ο ΕΟΤ αναλάμβανε την υποχρέωση να τα επισκευάσει, να τα διαρρυθμίσει σε ξενώνες και αφού τα λειτουργήσει να τα επιστρέψει στους ιδιοκτήτες με τη χρονική λήξη του συμβολαίου. Παράλληλα ο ΕΟΤ πραγματοποίησε έργα υποδομής (ύδρευση, αποχέτευση, διάστρωση δρόμων, πλατειών κ.ά.) σε συνεργασία με την τοπική αυτοδιοίκηση.

Οι επεμβάσεις στα κτήρια είχαν ως αρχές:

- τη διατήρηση και αποκατάσταση του εξωτερικού κελύφους.
- την προσαρμογή των νέων λειτουργιών στην αρχική τυπολογία και δομή.
- την ελαχιστοποίηση των επεμβάσεων για την αποκατάσταση ή ενίσχυση της στατικής επάρκειας των κτηρίων.
- όπου οι νέες κατασκευαστικές επεμβάσεις ήταν αναπόφευκτες έγιναν εμφανείς αλλά με σεβασμό στο αρχιτεκτονικό ύφος.

Οι αποκαταστάσεις έγιναν με χρησιμοποίηση των ίδιων υλικών (λιθοδομές, ξύλινες στέγες, σκάλες και δάπεδα). Νέα υλικά χρησιμοποιήθηκαν για στεγανοποιήσεις και μονώσεις, και για στατικά έργα. Δημιουργήθηκαν οι απαραίτητοι χώροι υγιεινής και ιδιαίτεροι χώροι ή τμήματα χώρων για κουζίνες. Τα παλαιά κουφώματα όπου ήταν δυνατό επισκευάστηκαν, ενώ ο εξοπλισμός των χώρων σχεδιάστηκε με βάση τα παραδοσιακά τοπικά πρότυπα.

Το πρόγραμμα του ΕΟΤ είχε ευνοϊκή αποδοχή και θετικά αποτελέσματα τόσο σε τοπικό, όσο και το περιφερειακό επίπεδο. Συνέβαλε στη διατήρηση της πολιτιστικής και αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, δημιούργησε τουριστική υποδομή ικανή να ανταποκριθεί στη νεοεμφανιζόμενη και αυξανόμενη ζήτηση, περιόρισε τις

πιθανές αρνητικές συνέπειες για το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον με μικρές μονάδες σε επαναχρησιμοποιούμενα κελύφη, ενίσχυσε την τοπική και περιφερειακή οικονομία. Βελτίωσε την ποιότητα ζωής του συνόλου των κατοίκων, με την πραγματοποίηση έργων υποδομής.

Ο ΕΟΤ με το πρόγραμμά του έδωσε στους ντόπιους το σωστό πρότυπο για τον τρόπο επέμβασης σε σύνολα και κτήρια. Διέσωσε σημαντικούς οικισμούς τόσο από την ερήμωση, όσο και από τη βέβαιη καταστροφή και αλλοίωση. Την εποχή της ευρύτατης διάδοσης της χρήσης του οπλισμένου σκυροδέματος και των σιδηροκατασκευών, οι επεμβάσεις του προγράμματος σε σύνολα και κτήρια αποτέλεσαν το καλό παράδειγμα για τη συνέχεια.

Το πρόγραμμα είχε διεθνή αναγνώριση μέσω βραβείσεων: EUROPA NOSTRA 1980 για την Οία και 1989 για το Πάπιγκο, BIENNALE Αρχιτεκτονικής στη Σόφια για την Οία 1986 κ.ά.

7.2. Η εξέλιξη της νομοθεσίας για την προστασία των ιστορικών οικιστικών συνόλων

Στη χώρα μας τα μεμονωμένα κτήρια αντιμετωπίστηκαν πολύ νωρίς, ήδη από το 1832, με το ν. 5351/1832 «Περί αρχαιοτήτων». Ωστόσο ο νόμος αυτός αφορούσε τα αρχαία μνημεία και τα παλαιότερα του 1830 καλλιτεχνικά και ιστορικά μνημεία και οικοδομήματα, και όχι οικιστικά σύνολα. Το 1950 με το ν. 1469/50 «Περί προστασίας ειδικής κατηγορίας οικοδομημάτων και έργων τέχνης μεταγενεστέρων του 1830» διευρύνεται χρονικά η προστασία και αφορά εκτός από μνημεία, και τόπους ιστορικούς και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους. Για δεκαετίες αυτοί οι νόμοι, αρμόδιο για την εφαρμογή των οποίων ήταν το Υπουργείο Πολιτισμού, αποτελούσαν τα κύρια εργαλεία προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς, αποσκοπώντας ωστόσο στη μουσειακή προστασία του κτηρίου και όχι του οικιστικού συνόλου. Οι οικισμοί προστατεύονταν μόνο μέσω του αρχιτεκτονικού ελέγχου των κελυφών (ΓΟΚ/55). Με τον ΓΟΚ/1973 θεσμοθετήθηκαν για πρώτη φορά όροι και περιορισμοί προστασίας και διατήρησης παραδοσιακών αρχιτεκτονικών συνόλων και κτηρίων. Σταδιακά, το ζητούμενο έγινε όχι μόνο η αποτροπή των κατεδαφίσεων και η αποκατάσταση της παλαιάς μορφής αλλά η ανάπλαση του μνημείου με τον περιβάλλοντα χώρο του ή του ιστορικού συνόλου, η απόδοση χρήσης και η οργανική ένταξή του στο χώρο. Το σύνθημα του Διεθνούς Συνεδρίου του Άμστερνταμ του 1975 «ένα μέλλον για το παρελθόν» βρήκε έκφραση στην ελληνική νομοθεσία με σειρά νομοθετημάτων (Τζίκια-Χατζοπούλου, Γερασίμου). Η εξέλιξη της προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς χαρακτηρίζεται από συνεχή διεύρυνση του αντικειμένου και του περιεχομένου της προστασίας. Από τα αρχαία μνημεία επεκτάθηκε σταδιακά στον περιβάλλοντα χώρο τους, σε οικιστικά σύνολα και σε ιστορικά τοπία. Η νομοθεσία στοχεύει, πλέον, όχι μόνο στη διάσωση αλλά και στην αναβίωση. Στο τέλος της δεκαετίας του 1970, συναρμόδιο με το Υπουργείο Πολιτισμού για θέματα προστασίας έγινε το νεοϊδρυθέν Υπουργείο ΧΟΠ (μεταγενέστερα ΠΕΧΩΔΕ και σήμερα ΥΠΕΚΑ), το οποίο εξέδωσε το Π.Δ. της 19/10/78, με το οποίο χαρακτηρίστηκαν ως παραδοσιακοί 400 περίπου οικισμοί της χώρας, καθορίστηκαν ειδικοί όροι και περιορισμοί δόμησης, ειδικοί μορφολογικοί όροι, και επιβλήθηκε ο έλεγχος από τις Επιτροπές Ενασκήσεως Αρχιτεκτονικού Ελέγχου (σήμερα Επιτροπές Πολεοδομικού και Αρχιτεκτονικού Ελέγχου). Έκτοτε ο αριθμός των χαρακτηρισμένων παραδοσιακών οικισμών έχει αυξηθεί κατά πολύ.

Ακολούθησαν:

- Ο οικιστικός νόμος (ν. 1337/83), στον οποίο τέθηκαν οι προϋποθέσεις και ορίστηκαν οι διαδικασίες για την εκπόνηση και έγκριση ειδικών μελετών που αφορούν παραδοσιακά σύνολα, οικισμούς, ζώνες προστασίας.
- Ο Γενικός Οικοδομικός Κανονισμός (ΓΟΚ/85), όπως τροποποιήθηκε το 2000, στον οποίο προβλέπεται η διαδικασία χαρακτηρισμού οικισμών ή τμημάτων τους ως παραδοσιακών και κτηρίων ως διατηρητέων.
- Το Π.Δ της 28/4/88 «περί διατήρησης, επισκευής ή αποκατάστασης αρχιτεκτονικών και στατικών στοιχείων διατηρητέων κτηρίων», το οποίο προβλέπει αυστηρές κυρώσεις για τις αυθαίρετες καταστροφές διατηρητέων και παραδοσιακών κτισμάτων εντός παραδοσιακών οικισμών.

Τα ζητήματα των αναπλάσεων ιστορικών συνόλων ρυθμίστηκαν κατά την αναθεώρηση του πολεοδομικού και χωροταξικού θεσμικού πλαισίου με τους ν. 2508/97 και 2742/99 αντίστοιχα.

7.3. Τρία παραδείγματα του ελληνικού χώρου: Πλάκα, Μεστά Χίου, Οία Σαντορίνης

Τα τρία παραδείγματα επελέγησαν με τα παρακάτω κριτήρια:

Το πρώτο, που αφορά το ιστορικό κέντρο της Αθήνας, την περιοχή της Πλάκας, είναι το πρώτο εγχεί-

ρημα μελέτης και εφαρμογής ανάπλασης ιστορικού κέντρου στην Ελλάδα, αποτελώντας οδηγό για όσα ακολούθησαν. Βασίστηκε σε αποφασιστική κρατική παρέμβαση. Προηγήθηκε λεπτομερής αναλυτική μελέτη από διεπιστημονική μελετητική ομάδα. Συνοδεύθηκε από νομοθετικές ρυθμίσεις και προκάλεσε ενεργοποίηση και συνεργασία δημόσιων και δημοτικών υπηρεσιών και των κατοίκων.

Το δεύτερο παράδειγμα, των Μεστών Χίου, επελέγη ως χαρακτηριστικό οικισμού από την εποχή της Γενουκρατίας που επιζεί μέχρι τις μέρες μας, με τις αλλαγές που έφεραν οι ιστορικές συνθήκες. Εδώ εφαρμόστηκε το πρόγραμμα ΕΟΤ.

Το τρίτο παράδειγμα, των παραδοσιακών συνόλων της Σαντορίνης με κύρια αναφορά στην Οία, έτυχε αποφασιστικών κρατικών παρεμβάσεων (μετασεισμική ανοικοδόμηση, πρόγραμμα ΕΟΤ). Τα τελευταία χρόνια γνωρίζει πολύ μεγάλες αλλαγές, στις οποίες ρυθμιστής είναι ο ιδιωτικός τομέας. Πρόσθετα, τα ίδια ιστορικά κέντρα και σύνολα παρουσιάστηκαν σε παλαιότερες φάσεις της ιστορικής τους διαδρομής σε προηγούμενα κεφάλαια της παρούσας μελέτης.

7.3.1. Πλάκα 1973-2015

Η προστασία του ιστορικού κέντρου των πόλεων μας και των ιστορικών οικισμών, η διατήρηση της ιστορικής μνήμης όπως αποτυπώνεται σε αυτούς, η δημιουργική επανένταξή τους ως ζώντων στοιχείων στη σύγχρονη ζωή παρά τις δυσκολίες και τις αναπόφευκτες, ίσως, παλινδρομήσεις και αντιφάσεις, αποτελούν πλέον κοινό αίτημα. Γι' αυτό και εμπειρίες από την εφαρμογή και τη διαχρονική εξέλιξη προγραμμάτων, όπως αυτό της Πλάκας θα είναι πάντα εξαιρετικά χρήσιμες.

Η Πλάκα, ως ρειπιώνας μετά τα γεγονότα του πολέμου της ανεξαρτησίας, αποτέλεσε τον πυρήνα της πρωτεύουσας του νεοελληνικού κράτους. Λόγω των πολεοδομικών ρυθμίσεων (ρυμοτομικών σχεδίων, όρων και περιορισμών δόμησης) ξανακτίστηκε στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Ο προβληματισμός για την τύχη της περιοχής εμφανίστηκε κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1960. Τότε καταγράφηκαν οι πρώτες γενικές προτάσεις για επέμβαση, για προστασία και ανάδειξή της, ή, αντίθετα, για κατεδάφιση και ανασκαφική έρευνα όλου του άστεως της αρχαίας Αθήνας. Τα δεδομένα της περιοχής ήταν η παρουσία μνημείων διαφόρων εποχών, η γειτνίαση της περιοχής με την Ακρόπολη και οι επιπτώσεις της, η παρουσία μεγάλου αριθμού κτηρίων του 19ου αιώνα, τα οποία διέτρεχαν μεγάλο κίνδυνο αλλοίωσης ή κατεδάφισης και ανοικοδόμησης κάτω από τις έντονες πιέσεις που δημιουργούσε η λειτουργία του εμπορικού κέντρου και η τουριστική κίνηση της περιοχής. Η Πλάκα υπέφερε από την εντεινόμενη καθημερινά μαζική τουριστική εισβολή, τη φυγή των κατοίκων της και την αλλοίωση της πολεοδομικής, λειτουργικής, αρχιτεκτονικής και κοινωνικής δομής της.

Με τη «Μελέτη Παλαιάς Πόλεως Αθηνών» που εξελίχθηκε στη διάρκεια των ετών 1973 έως 1975 και αποτέλεσε ένα συλλογικό έργο από διεπιστημονική μελετητική ομάδα υπό τον καθηγητή Δ. Ζήβα² καταγράφηκαν τα οξυμμένα προβλήματα που αντιμετώπιζε η περιοχή, ενώ παράλληλα διατυπώθηκαν οι βασικές αρχές και προτάσεις για την προστασία και αναβίωσή της.

Η διατύπωση των βασικών αρχών και στόχων αυτής της επέμβασης και η επεξεργασία ενός πολύπλευρου προγράμματος αλλά και μεθοδολογίας για τη σταδιακή (όχι χωρίς αντιδράσεις) εφαρμογή του, αποτέλεσαν πρωτοποριακό για τις συνθήκες της εποχής εκείνης εγχείρημα, που πέτυχε πολλά (Ζήβας 1980). Οι αρχές της επέμβασης υπήρξαν οι διεθνώς αποδεκτές αρχές της συντήρησης και της προστασίας:

- η προστασία και διατήρηση του συνόλου της Πλάκας, που θεωρήθηκε ενιαία και αδιαίρετη ενότητα.
- η διατήρηση της Πλάκας ως ζωντανής περιοχής και ο αποκλεισμός κάθε ιδέας «μουσειακής» διατήρησης, χωρίς τη σύγχρονη ζωή. Στα πλαίσια αυτά, η μελέτη της Πλάκας εισήγαγε στην Ελλάδα την ανάπλαση περιοχής ως ζώσας και όχι ως «μνημείου».
- η προστασία της περιοχής περιέχει και την προστασία της λειτουργικής δομής της, παράλληλα με την ανάγκη εισαγωγής των απαιτήσεων της σύγχρονης ζωής.
- η διατήρηση του ιδιοκτησιακού καθεστώτος.

Η μελέτη ολοκληρώθηκε το 1975 και υποβλήθηκαν στο Υπουργείο Δημοσίων Έργων οι προτάσεις για την επέμβαση και την προστασία της Πλάκας. Μετά τριετή απραξία, το 1978 το Υπουργείο Οικισμού³ ανέθεσε σε ομάδα μελέτης⁴ τη διατύπωση και την επεξεργασία των μέτρων για την προστασία και τη διατήρηση της περιοχής και το πρόγραμμα εφαρμογής τους. Η νέα μελέτη «Αντιμετώπισης Προβλημάτων Πλάκας» στηρίχθηκε στα στοιχεία και τα δεδομένα της «Μελέτης Παλαιάς Πόλεως Αθηνών». Σε αυτές βασίστηκε το Π.Δ. «Περί χαρακτηρισμού ως παραδοσιακού τμήματος της πόλεως των Αθηνών, 21.9.1979», το οποίο ακολούθησαν μεταγενέστερες ρυθμίσεις.

Πίνακας 7.2. ΠΔ προστασίας Πλάκας

ΠΔ	ΦΕΚ	Τίτλος
21.9.1979	567Δ	Περί χαρακτηρισμού ως παραδοσιακού τμήματος της πόλεως Αθηνών (ιστορικών κέντρων)
2.9.1986	875Δ	Καθορισμός ειδικών χρήσεων γης στην περιοχή Πλάκας του ρυμοτομικού σχεδίου Αθηνών
30.3.1990	220Δ	Τροποποίηση του από 2.9.1986 ΠΔ καθορισμού ειδικών χρήσεων γης στην περιοχή Πλάκας

Η παρέμβαση στην Πλάκα ξεκίνησε το 1979 και ήταν πρωτοποριακή ακόμα και για τα σημερινά δεδομένα. Το πρώτο διάταγμα αφορούσε την πεζοδρόμηση της περιοχής. Στη συνέχεια, το ένα προεδρικό διάταγμα ακολούθησε το άλλο, αντιμετωπίζοντας επιμέρους ζητήματα, από τις άδειες λειτουργίας καταστημάτων έως τις διαφημιστικές πινακίδες. Η Πλάκα ανακηρύχθηκε παραδοσιακός οικισμός ως σύνολο, ενώ περίπου 550 κτήρια κρίθηκαν διατηρητέα με μεμονωμένες αποφάσεις. Το τελευταίο από τα διατάγματα προστασίας της Πλάκας θεσπίστηκε το 1993. Η Πολιτεία επέδειξε μεγάλη αποφασιστικότητα για την εφαρμογή του νόμου: χαρακτηριστικό υπήρξε το γεγονός ότι το 1983 έκλεισαν σε μία ημέρα 42 κέντρα διασκέδασης. Ρυθμίστηκε η κυκλοφορία στην περιοχή, ένας μεγάλος αριθμός δρόμων μετατράπηκαν σε πεζοδρόμους, ελέγχθηκαν οι εμπορικές επιγραφές και διαφημίσεις που παραμόρφωναν τις όψεις των κτηρίων, ελέγχθηκαν οι νέες κατασκευές, ορίστηκαν τα διατηρητέα, ελέγχθηκαν οι λειτουργίες με κανονισμό χρήσεων γης. Έγιναν έργα υποδομής. Η αλλαγή της περιοχής υπήρξε πολύ θετική: ανέκτησε την ανθρώπινη κλίμακα, επέστρεψε η χρήση της κατοικίας. Η επέμβαση στην Πλάκα αποτελεί ένα εξαιρετικό παράδειγμα αντίδρασης σε μια διαμορφωμένη κατάσταση, ένα όχι σύνηθες στην ελληνική πραγματικότητα παράδειγμα μελέτης και εφαρμογής μιας συνεπούς και ολοκληρωμένης πολιτικής ανάπλασης και επανάχρησης και δεν έπαψε να αποτελεί πεδίο δοκιμών.

Το 1997 συστάθηκε από τα Υπουργεία Πολιτισμού και ΠΕΧΩΔΕ το νομικό πρόσωπο του ευρύτερου Δημόσιου Τομέα με επωνυμία «Ενοποίηση Αρχαιολογικών Χώρων Αθήνας» (ΕΑΧΑ Α.Ε). Ο φορέας αυτός πραγματοποίησε τη μεγαλύτερη πολεοδομική παρέμβαση που έχει γνωρίσει το κέντρο της Αθήνας, με στόχο την ανάπλαση και ανάδειξη της ιστορικής φυσιογνωμίας της. Αρκετές από τις παρεμβάσεις της ΕΑΧΑ αφορούν την περιοχή της Πλάκας.

7.3.2. Μεστά Χίου 1965-2015

Οι μεσαιωνικοί οικισμοί της νότιας Χίου (Μπούρας 1974, 1982) συνεχίζουν να ζουν από τη δημιουργία τους μέχρι σήμερα σε ιστορικές συνθήκες με μεγάλες αλλαγές: από τον απόλυτο έλεγχο από τους γενουάτες στον ηπιότερο των ύστερων αιώνων της Τουρκοκρατίας και στη συνέχεια, στον 20ό αιώνα, από την προϊούσα ερήμωση των μεταπολεμικών δεκαετιών στην προσπάθεια αναβίωσης μέσω της παραθεριστικής κατοικίας και ήπιων τουριστικών χρήσεων (μετά το 1980). Η σχέση τους με την καλλιέργεια της μαστίχας ουδέποτε έπαυσε. Ο βαθμός διατήρησής τους είναι άμεσα συνδεδεμένος με τις καταστροφές που υπέστησαν από τον φονικό και καταστρεπτικό σεισμό του 1881 αλλά και από τη δυναμική ανάπτυξή τους. Οι οικισμοί που διατηρούνται καλύτερα (Μεστά, Πυργί και Ολύμπι) έχουν υποστεί αλλοιώσεις, με κυριότερες την επέκταση γύρω από το αρχικό περίγραμμα, τη διάνοιξη ανοιγμάτων και τη δημιουργία εξωστών και προσβάσεων σε αυτό, τις αλλαγές στο εσωτερικό και τις προσόψεις για την εξασφάλιση σύγχρονων ανέσεων. Ακόμα, την κατασκευή κωδωνοστασίου στο ναό του Μεγάλου Ταξιάρχου, ασύμβατου με την οριογραμμή (skyline) στα Μεστά, εμφανείς εγκαταστάσεις δικτύων κοινής ωφελείας (ΔΕΗ κλπ) κ.ά. Η διαχείρισή τους είναι ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα: η εσωστρέφεια και οι ελάχιστες προϋποθέσεις διαβίωσης των ιστορικών κελυφών βρίσκονται σε αντίφαση με την εξωστρέφεια και την εξασφάλιση σύγχρονων ανέσεων. Η απόλυτη προστασία και ο έλεγχος από την αρμόδια υπηρεσία του ΥΠΠΟ βρίσκονται σε σύγκρουση με τις αντιλήψεις των κατοίκων, οι οποίοι έχουν διαμορφώσει μια αμφίθυμη σχέση με τα ίδια τα μνημεία-ιδιοκτησίες.

7.3.2.1. Το νομοθετικό πλαίσιο προστασίας των Μαστιχοχώρων Χίου

Οι ιστορικοί οικισμοί των Μαστιχοχώρων Χίου χαρακτηρίστηκαν ως παραδοσιακοί με το Π.Δ. 19.10.1978, ΦΕΚ 594Δ (Βέσσα, Μεστά, Ολύμποι, Πατρικά, Πυργί). Με το Π.Δ. 18.01.1988 (ΦΕΚ 198Δ) χαρακτηρίστηκαν ως παραδοσιακοί οι οικισμοί Αρμόλια, Ελάτα, Λιθί και Καλαμωτή (μεσαιωνικό τμήμα). Τα παραπάνω ΠΔ προέβλεψαν ένα βασικό πλαίσιο προστασίας της ιδιαίτερης αρχιτεκτονικής μορφολογίας των οικισμών. Επίσης, οι ιστορικοί πυρήνες ορισμένων οικισμών κηρύχθηκαν ως «χρήζοντες ειδικής προστασίας», με ζώνες προστασίας από 100 έως 200μ.

Πίνακας 7.3. Το νομοθετικό πλαίσιο προστασίας των οικισμών

ΥΑ 054/24.09.1965	ΦΕΚ 644B/1965	Περί κηρύξεως οικοδομημάτων ως χρήζόντων ειδικής προστασίας	Τα Μεστά με ζώνη προστασίας 200 μ., το Πυργί με ζώνη προστασίας 300 μ. και το Λιθί με ζώνη προστασίας 100 μ.
ΠΔ 19.10.1978	ΦΕΚ 594Δ/1978	Περί χαρακτηρισμού ως παραδοσιακών οικισμών τινών του κράτους και καθορισμού των όρων και περιορισμών δομήσεως αυτών	Βέσσα, Μεστά, Ολύμποι, Πατρικά, Πυργί
ΥΑ ΥΠΠΟ	ΦΕΚ 733B/1985	Χαρακτηρισμός παλαιών τμημάτων των οικισμών Βέσσας και Ολύμπων Χίου ως ιστορικών διατηρητέων μνημείων	Τα τμήματα των οικισμών Βέσσας και Ολύμπων που περικλείονται στο τετράπλευρο που σχηματίζει η αδιάσπαστη σειρά των εξωτερικών τοίχων των κατοικιών με ζώνη προστασίας 50 μ.
Π.Δ. 18.01.1988	ΦΕΚ 198Δ/1988	Χαρακτηρισμός ως παραδοσιακών οικισμών της νήσου Χίου και καθορισμός ειδικών όρων και περιορισμών δόμησης αυτών	Αρμόλια, Ελάτα, Λιθί και Καλαμωτή (μεσαιωνικό τμήμα)
ΥΑ ΥΠΠΟ	ΦΕΚ 49B/1996	Ανακοίνωση οικισμού Μεστών ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου	Μεστά, με ζώνη προστασίας όπως ορίστηκε με το ΦΕΚ 644B/1965.
ΥΑ ΥΠΠΟ	ΦΕΚ 547B/1996	Χαρακτηρισμός παλαιού πυρήνα του οικισμού Καλαμωτής ως ιστορικού διατηρητέου μνημείου	Καλαμωτή, παλιός πυρήνας
ΥΑ ΥΠΠΟ	ΦΕΚ 482B/2001	Επέκταση προστασίας Ολύμπων Χίου	Επέκταση της περιμετρικής ζώνης προστασίας σε σχέση με ΦΕΚ 733B/1985

Παράλληλα, είναι σε ισχύ τα νομοθετήματα που σχετίζονται με το χωροταξικό σχεδιασμό:

- Το Γενικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης (το Εθνικό Χωροταξικό Σχέδιο, ΦΕΚ 128Α/2008).
- Το Ειδικό Πλαίσιο Χωροταξικού Σχεδιασμού και Αειφόρου Ανάπτυξης για τον Τουρισμό (ΦΕΚ 3155B/2013).

7.3.2.2. Το Πρόγραμμα του ΕΟΤ

Το πρόγραμμα του ΕΟΤ λειτούργησε θετικά αλλά περιορίστηκε μόνο στα Μεστά. Τα Μεστά είναι και ο οικισμός με τις περισσότερες επιτυχείς επαναλήψεις και τις μικρότερες αλλοιώσεις, αποτελώντας το παράδειγμα της περιοχής. Ο στόχος του προγράμματος ήταν η παραχώρηση της επικαρπίας του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού οικοδομημάτων, ώστε η επέμβαση να επιτρέψει την αρτιότερη λειτουργική διάρθρωση του οικισμού

ως τουριστικής μονάδας και την αναστήλωση ικανού τμήματος και εξυγίανση του οικισμού. Το πρόγραμμα περιλάμβανε διαμόρφωση ξενώνων σε 27 κτήρια, τη διαμόρφωση 9 κτηρίων για κοινόχρηστες λειτουργίες (γραφείο ΕΟΤ, εστιατόριο, πλυντήριο, υφαντήριο, κοινοτικά WC), έργα ύδρευσης και αποχέτευσης, διαμορφώσεις πλατειών και ενδεχόμενη υπογείωση του δικτύου ΔΕΗ.

Στόχος της επέμβασης ήταν ο απόλυτος σεβασμός στην εξωτερική όψη των κτηρίων και η ελάχιστη επέμβαση στο εσωτερικό, χωρίς αλλοίωση της τυπολογίας. Αποκαταστάθηκαν οι ερειπωμένοι ή κατεδαφισμένοι χώροι, δημιουργήθηκαν οι απαραίτητοι χώροι στο εσωτερικό για χώρους υγιεινής και κουζίνες, επισκευάστηκαν όλα τα επιμέρους στοιχεία (φούρνοι, ξύλινα πατάρια) και κατεδαφίστηκαν τυχόν νεότερες προσθήκες. Οι εξωτερικές ανεπίχριστες όψεις δεν μεταβλήθηκαν. Κατασκευάστηκαν απλά ξύλινα κουφώματα, τοπικής μορφολογίας. Για την επίπλωση των χώρων σχεδιάστηκαν απλά έπιπλα, ενώ χρησιμοποιήθηκαν υφαντά από το εργαστήριο της Οίας.

7.3.2.3. Η σημερινή αναπτυξιακή δυναμότητα

Η σημερινή αναπτυξιακή δυναμική των Μαστιχοχώρων βασίζεται στην ιδιαίτερη ταυτότητα της περιοχής, άμεσα σχετιζόμενη με τη μαστιχοκαλλιέργεια. Οι οικισμοί της περιοχής προέρχονται από τις ιστορικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν στη διάρκεια της γενοκρατίας και τουρκοκρατίας. Η διάσωσή τους από την ανοικοδόμηση που χαρακτήρισε τα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο της χώρας μας συνδέεται με τη μεταπολεμική οικονομική παρακμή της περιφέρειας και το μεγάλο κύμα της μετανάστευσης, «εγκαταλείποντας σωτήρια» το κτηριακό απόθεμα των προηγούμενων εποχών.

Το πρόγραμμα του ΕΟΤ στα Μεστά υπήρξε καλός οδηγός για την ήπια τουριστική ανάπτυξη και τον σωστό τρόπο επέμβασης μέσα σε ιστορικό σύνολο. Σήμερα τα Μεστά είναι κυρίως γεωργική περιοχή, με την καλλιέργεια των μαστιχοδενδρών, ενώ παράλληλα υπάρχει η παροχή τουριστικών υπηρεσιών, πρόσθετη και εποχιακή. Ο κύριος άξονας αναπτυξιακής δυναμικής της περιοχής είναι η μαστιχοκαλλιέργεια, η οποία μπορεί να στηρίξει και την εικόνα του τουριστικού προορισμού. Η ενίσχυση της απασχόλησης στη μαστιχοκαλλιέργεια, η συμβολή της στη δημιουργία τοπικού εισοδήματος και η ανάπτυξη πλέγματος αγροτικών και ήπιων τουριστικών δραστηριοτήτων δίνουν τη δυνατότητα πολυαπασχόλησης του πληθυσμού. Η αγροτική και τουριστική δραστηριότητα μπορούν να δώσουν ένα πρότυπο «αειφορικής» ανάπτυξης.

Οι οικισμοί σήμερα αποτελούν μόνιμο τόπο διαβίωσης, κυρίως για τους ηλικιωμένους κατοίκους, και τόπο παραθερισμού, όπου συγκεντρώνεται μεγάλος αριθμός οικογενειών από τον τόπο για παραθερισμό και αγροτικές εργασίες (μασίχα και ελιά). Τα συγκεκριμένα περιγράμματα των οικοδομών δεν ευνοούν αλλαγές με προσθήκες, ωστόσο γίνονται παρεμβάσεις στο εσωτερικό των χώρων για βελτίωση της λειτουργικότητας και δημιουργία σύγχρονων ανέσεων. Η προστασία από την αρχαιολογική υπηρεσία (την 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της Χίου) αντιμετωπίζεται διαχρονικά από τους κατοίκους ως καταπίεση και επιβολή δυσβάστακτων οικονομικών βαρών, χωρίς ανταποδοτικό όφελος. Ούτε το επιτυχημένο παράδειγμα των Μεστών αμβλύνει τις αρνητικές εντυπώσεις για την επιβεβλημένη προστασία. Χαρακτηριστική είναι η πρώτη παράγραφος του υπομνήματος με τις προτάσεις της λαϊκής συνέλευσης των κατοίκων των καστροχωριών της Χίου (Μεστά, 22 Ιουνίου 2001): «Να αντιμετωπίζονται από την Αρχαιολογία και την Πολεοδομία τα καστροχώρια της Χίου ως οικισμοί ζωντανό που μέσα τους ζουν και εργάζονται άνθρωποι και όχι ως νεκρά αρχαιολογικά μνημεία». Η ήπια αλλαγή χρήσεων σε τουριστικά καταλύματα δεν καλύπτεται εύκολα στα μικρά μεγέθη των χώρων, ενώ σημαντικές είναι οι δυσκολίες εγκαταστάσεων για σύγχρονες ανέσεις στις συμπαγείς κατασκευές του παρελθόντος.

7.3.3. Οία Σαντορίνης 1956-2015

Οι παραδοσιακοί οικισμοί της Σαντορίνης αποτελούν τις μαρτυρίες μιας μοναδικής αρχιτεκτονικής κληρονομιάς. Εκφράζουν τις ιστορικές δομές που τους δημιούργησαν, περικλείοντας στοιχεία από προγενέστερες μορφές και λειτουργίες. Με απλά μέσα και υλικά του τόπου, οι κάτοικοι των δεκαετιών που προηγήθηκαν των μέσων του 20ού αιώνα δημιούργησαν τα μοναδικά οικιστικά σύνολα (Φιλιππίδης 1983, Μονιούδη-Γαβαλά 1997). Το νησί πλήγηκε από καταστρεπτικούς σεισμούς τον Ιούλιο του 1956, τους οποίους ακολούθησε μετακίνηση πληθυσμού προς τον Πειραιά και την Αθήνα αλλά και πρόγραμμα ανοικοδόμησης. Τις τελευταίες δεκαετίες, και ιδιαίτερα μετά το 2000, η Σαντορίνη έγινε κορυφαίος τουριστικός προορισμός σε παγκόσμια κλίμακα. Η τουριστική ζήτηση προκάλεσε μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα τόσο σε νέες οικοδομές, όσο και σε ανακατασκευές των υπαρχουσών, με αλλαγή χρήσης και μορφής. Στα πλαίσια του παρόντος κεφαλαίου

γίνεται καταγραφή των αλλαγών στο δομημένο περιβάλλον της Σαντορίνης και του προβληματισμού για τη μελλοντική εξέλιξη στα πλαίσια της βιωσιμότητας.

Εικόνα 7.1. Αποψη της Οίας πριν τους σεισμούς του 1956. Πηγή: Δ. Μονιούδη-Γαβαλά (1997).

7.3.3.1. Η μετασεισμική ανοικοδόμηση

Ως αποτέλεσμα των καταστροφικών σεισμών του Ιουλίου 1956 τμήματα των οικισμών κατά μήκος της καλντέρας κατολίσθησαν, παρασύροντας τα οικοδομήματα. Τις μεγαλύτερες ζημιές υπέστησαν τα κτιστά νεοκλασικής ή υστεροαναγεννησιακής μορφολογίας κτήρια με τους σκαφοειδείς θόλους, ενώ τα υπόσκαφα και τα θολωτά τις μικρότερες. Το έργο της αποκατάστασης των σεισμοπαθών ανέλαβε η Υπηρεσία Οικισμού⁵ η οποία ίδρυσε για την επιτόπου οργάνωση της ανοικοδόμησης το Γραφείο Οικισμού Θήρας⁶.

Το εγχείρημα της μετασεισμικής ανοικοδόμησης του νησιού δεν ήταν εύκολο. Για την αποκατάσταση των σεισμοπαθών απαλλοτριώθηκαν περιοχές για τη μετασεισμική ανοικοδόμηση. Εκτός από τις επεκτάσεις των οικισμών, συνολικά έντεκα, έγινε πλήρης μεταφορά οικισμού στη θέση Καμάρι. Στο πρόγραμμα ανοικοδόμησης περιλήφθηκαν περίπου εκατό άστεγες οικογένειες και αριθμός κτηρίων κοινής ωφελείας (σχολεία, νηπιαγωγεία, κοινοτικά κέντρα, κοινοτικοί στάβλοι) (Δεκαβάλλας 2007). Επρόκειτο για πρόγραμμα οργανωμένης δόμησης, οι παράμετροι του οποίου έχουν παρουσιαστεί και αποτιμηθεί (Λάββας 1972, Σ. Κονταράτος 1972, Αίσωπος-Γυφτόπουλος-Φίλιππα-Χατζηγιαννούλη 1992, Δεκαβάλλας 2007, Φιλιππίδης 2007).

Στόχος της μελέτης ανοικοδόμησης ήταν η εφαρμογή σύγχρονης αρχιτεκτονικής, με μνήμες από την παραδοσιακή, με κτίσματα ενταγμένα στον παλιό ιστό. Σύμφωνα με τον Σάββα Κονταράτο, οι αρχιτέκτονες στόχευαν στην αναφορά σε ένα πρότυπο μέσα από τον μοντερνισμό, από τον οποίο ήταν σαφέστατα επηρεασμένοι. Ένα παράδειγμα «δανεισμού» από τις παραδοσιακές μορφές ήταν ο θόλος.

Χρησιμοποιήθηκε το σύστημα της αυτοστέγασης: το κράτος παραχωρούσε δωρεάν οικόπεδο στον δικαιούχο. Εξασφάλιζε τη μελέτη-επίβλεψη και χρηματοδοτούσε την ανέγερση. Η οικοπεδοποίηση έγινε με βάση σχέδιο και περιλάμβανε δύο τύπους οικοπέδων με το ίδιο εμβαδόν (170 τ.μ.) και διαστάσεις 10x17 ή 8,5x20μ. Δημιουργήθηκαν δύο βασικοί τύποι κατοικιών, με δυνατότητα μελλοντικής επέκτασης. Αυτοί οι τύποι αποτε-

λούσαν «πυρήνες» που περίμεναν την προσωπική επέμβαση του χρήστη. Μια που για αντισεισμικούς λόγους οι κατασκευές έπρεπε να γίνουν μονώροφες, οι επεκτάσεις θα γινόταν σε βάρος του υπαίθριου χώρου. Την πολεοδομική διάταξη χαρακτήριζε η γεωμετρικότητα, με διαχωρισμό της τροχαίας κίνησης από τους πεζοδρόμους. Παρεμβάλλονταν μικρές πλατείες σε ανάμνηση των πλατωμάτων των παλιών χωριών. Τόσο στην αρχιτεκτονική όσο και στην πολεοδομική κλίμακα ήταν εμφανείς οι επιδράσεις του Le Corbusier.

Οι κατασκευές της μετασεισμικής ανοικοδόμησης δεν είχαν καλή τύχη και ευμενή αποδοχή από τους χρήστες τους: καταγράφηκαν αντιδράσεις των κατοίκων στη χρησιμοποίηση του θόλου, την τυποποίηση και την απλότητα, τα κατασκευαστικά προβλήματα που προέκυψαν (κυρίως στην υγραμόνωση) λόγω έλλειψης εξειδικευμένων συνεργείων. Το χειρότερο όμως ήρθε αργότερα: μεταγενέστερες προσθήκες καθ' ύψος που ανέτρεψαν πλήρως τη μορφολογία των αρχικών κατασκευών. Αν και οι μελέτες προέβλεπαν ισόγειες κατοικίες, η μεταγενέστερη δυνατότητα για κατασκευή προσθήκης καθ' ύψος έφερε λύσεις που αδικούσαν τις προθέσεις των αρχικών μελετητών και οδήγησαν σε κακό αισθητικό αποτέλεσμα. Όμως, ήταν εύκολο να απαγορευθεί η προσθήκη ορόφου στις μεταβαλλόμενες στεγαστικές ανάγκες των ιδιοκτητών των κατοικιών; Οι λύσεις που επελέγησαν δέχθηκαν αρνητική κριτική και σε ακαδημαϊκό επίπεδο (Λάββας 1972). Ωστόσο η γράφουσα θα συνταχθεί με την απάντηση στην κριτική της μορφολογικής προσέγγισης από τον Κ. Δεκαβάλλα: «Εμείς δεν αντιγράψαμε τα σπίτια που προϋπήρχαν της καταστροφής. Φτάσαμε στο ίδιο συμπέρασμα αλλά από άλλο δρόμο. Οι περιορισμοί ήταν συγκεκριμένοι –ελλείψεις υλικών, μεταφορικών μέσων και ειδικευμένου προσωπικού. Προσπαθήσαμε να κάνουμε μια σύγχρονη αρχιτεκτονική για τη Σαντορίνη, με την εμπειρία, τα μέσα και τις γνώσεις που είχαμε τη συγκεκριμένη εκείνη εποχή. Δεν θελήσαμε να κάνουμε παραδοσιακή «ηθογραφική» αρχιτεκτονική, όπως μας κατηγορήσαν, γιατί δεν μας ενδιέφερε κάτι τέτοιο. Στη Σαντορίνη, μετά την παραδοσιακή προ-νεοκλασική αρχιτεκτονική, είχε μεσολαβήσει η νεοκλασική περίοδος. Εμείς ήρθαμε σε μια άλλη εποχή, με μια άλλη αρχιτεκτονική, να λύσουμε άλλα προβλήματα. Πράγματι, το τελικό αποτέλεσμα υποδηλώνει ότι διδαχτήκαμε από την αρχιτεκτονική που βρήκαμε, τη μελετήσαμε και στηριχτήκαμε στον τρόπο με τον οποίο αυτή είχε δημιουργηθεί. Επιδιώξαμε να δημιουργήσουμε εικόνες μέσα στους οικισμούς, κάνοντας αρχιτεκτονική σύνθεση και όχι απλή παράθεση στοιχείων. Σε αυτό πιστεύω ότι πετύχαμε» (Αίσωπος κ.ά. 1992).

Εικόνα 7.2. Κτίσματα της μετασεισμικής ανοικοδόμησης στα Φηρά, λίγο μετά την κατασκευή τους.

Εικόνα 7.3. Κτίσματα της μετασεισμικής ανοικοδόμησης στην Οία σήμερα, μετά την προσθήκη ορόφου.

7.3.3.2. Το Πρόγραμμα του ΕΟΤ

Αποτέλεσε ένα έργο πρότυπο, το οποίο έτυχε διεθνών διακρίσεων (δίπλωμα EUROPA NOSTRA 1980, BIENNALE Αρχιτεκτονικής της Σόφιας 1986) και αποτέλεσε πρότυπο για τους κατοίκους του οικισμού.

Περιέλαβε την επισκευή και μετατροπή περίπου 60 κατοικιών παραδοσιακής αρχιτεκτονικής σε ξενώνες, με δυναμικότητα περίπου 200 κλινών. Για τα ακίνητα ο ΕΟΤ είχε υπογράψει δεκαετή συμβόλαια επικαρπίας με δυνατότητα εξαετούς παράτασης. Οι κατοικίες συγκροτούσαν μικρές ομάδες στο κεντρικό τμήμα του οικισμού, τον συνοικισμό Περιβόλα και στον όρμο Αμμούδι. Το έργο εξελίχθηκε από το 1976 μέχρι το 1991⁷.

Στα πλαίσια του προγράμματος επισκευάστηκαν οι κατοικίες και μετατράπηκαν σε ξενώνες, ένα παλιό καφενείο διαμορφώθηκε σε γραφείο πληροφοριών και τεχνικό γραφείο, ένα παλιό μαγαζί στέγαζε το υφαντήριο που δημιούργησε ο ΕΟΤ σε συνεργασία με τον ΕΟΜΜΕΧ. Αναστηλώθηκαν σημαντικά μνημεία του οικισμού, όπως εκκλησίες, μύλοι, διαμορφώθηκε η κεντρική πλατεία και πολλοί πεζόδρομοι. Έγιναν έργα υποδομής (αποχετευτικό δίκτυο), δεξαμενές και πηγάδια για ύδρευση.

Η αρχιτεκτονική επέμβαση είχε ως αρχές:

- τη διατήρηση όλων των μορφολογικών χαρακτηριστικών του κτηρίου.
- τη διατήρηση της λειτουργικής δομής του. Δεδομένου ότι ήταν κατοικίες και μετατρέπονταν σε αυτόνομους ξενώνες, η διαμόρφωση βοηθητικού χώρου σε λουτρό ήταν αρκετή για την προσαρμογή στη νέα χρήση.
- αποκατάσταση των κατεστραμμένων τμημάτων με τεκμηρίωση της αρχικής μορφής από παλιές φωτογραφίες και κάθε διαθέσιμο στοιχείο.
- ελαχιστοποιημένες και διακριτικές και διακριτές επεμβάσεις.

Για την υποστήλωση και αντισεισμική προστασία εφαρμόστηκαν στο 70% των κτηρίων μανδύες εκτοξευόμενου σκυροδέματος. Χρησιμοποιήθηκαν ντόπια υλικά και ντόπια συνεργεία που δημιούργησαν μια παράδοση. Το παράδειγμα του ΕΟΤ ακολουθήθηκε στη συνέχεια από τους ιδιώτες που σταδιακά επισκεύαζαν τις κατοικίες τους και απέδιδαν τουριστικές χρήσεις.

7.3.3.3. Η νομοθεσία και οι συνέπειές της

Η χρονική αφετηρία της προστασίας της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς των Κυκλάδων είναι το 1978, όταν με

το ΠΔ 19.10.1978, ΦΕΚ 594Δ καθορίστηκαν ως παραδοσιακοί οι οικισμοί των νησιών του, μεταξύ αυτών και οι οικισμοί της Σαντορίνης. Το αρχικό διάταγμα ακολουθήθηκε από το ΠΔ 11.5.1989 (ΦΕΚ 345Δ) με ειδικούς όρους και περιορισμούς δόμησης. Το διάταγμα ρύθμιζε την κάλυψη και το συντελεστή δόμησης των οικοπέδων, επέβαλε διάσπαση των όγκων των κτηρίων μέχρι τον πλήρη διαχωρισμό τους, όριζε ως μέγιστο αριθμό ορόφων τους δύο και το μέγιστο ύψος των οικοδομών και μορφολογικές δεσμεύσεις (διαστάσεις και αναλογίες κουφωμάτων κ.ά.). Όριζε επίσης τους φορείς αρχιτεκτονικού ελέγχου. Το ΠΔ 28.6.1993 (ΦΕΚ 817Δ) για την Οία εξειδίκευσε τους όρους και περιορισμούς δόμησης για τον συγκεκριμένο οικισμό και αποτέλεσε για αρκετά χρόνια το κύριο εργαλείο ελέγχου των αυξανόμενων πιέσεων.

Πίνακας 7.4. Θεσμοθέτηση προστασίας για τους παραδοσιακούς οικισμούς της Σαντορίνης

Π.Δ.	ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ	ΦΕΚ	ΘΕΜΑ
Π.Δ.	19.10.1978	594Δ	Χαρακτηρισμός ως παραδοσιακών «οικισμών τινών του Κράτους». Από τη Θήρα οι οικισμοί Θήρα, Βόθωνας, Εμπορείο, Πύργος, Οία, Μεγαλοχώρι. Καθορισμός όρων και περιορισμών δόμησης. Ορισμός φορέα ελέγχου ΕΕΑΕ (επιτροπή ενασκήσεως αρχιτεκτονικού ελέγχου).
Π.Δ.	17.6/14.7.1988	504Δ	Χαρακτηρισμός οικισμών του ν. Κυκλάδων ως παραδοσιακών και καθορισμός ειδικών όρων και περιορισμών δόμησης αυτών. Από τη Θήρα οι οικισμοί Ακρωτήρι, Έξω Γωνιά, Επισκοπή Γωνιά, Ημεροβίγλι,, Καρτεράδος, Μεσαριά, Φοινικιά, Θόλος, όρμοι Αμμούδι και Αρμένη. Καθορισμός αρτιοτήτων, Σ.Δ. (κλιμακωτά), διάσπαση όγκων για επιφάνεια κτηρίου μεγαλύτερη των 240 Μ2, μέγιστος αριθμός ορόφων (2), μέγιστο ύψος (7,5 μ.), ξύλινα κουφώματα παραδοσιακής μορφής, χρώμα κτηρίου λευκό, χρήση λουλακιού. Ο φορέας ελέγχου ΕΕΑΕ γίνεται ΕΠΑΕ. Για την τοποθέτηση του κτηρίου στο οικόπεδο: Να μην βλέπεται ο πολεοδομικός ιστός του οικισμού. Να προστατεύονται βασικά σημεία θέας των κοινοχρήστων χώρων. Να προστατεύεται κατά το δυνατόν η θέα ομόρων οικοπέδων. Να μην διαμορφώνονται υποβαθμισμένοι ελεύθεροι χώροι ανάμεσα σε όμορες ιδιοκτησίες.
Π.Δ.	11.5.1989	345Δ	Καθορισμός ειδικών όρων και περιορισμών δόμησης Οίας
Π.Δ.	28.6/20/7.1993	817Δ	Καθορισμός όρων και περιορισμών δόμησης οικοπέδων Οίας Διαχωρισμός οικισμού σε ζώνες (κεντρικό τμήμα, υπόλοιπο τμήμα). Καθορισμός αρτιοτήτων, Σ.Δ. (κλιμακωτά), συνολική επιφάνεια ορόφων κτηρίου<400μ2, διάσπαση όγκων. Καθορισμός αριθμητικά των λειτουργιών του οικισμού. Χρωματισμοί λευκό ή άχρα, για την τοποθέτηση του κτηρίου στο οικόπεδο, όπως παραπάνω.

Στο οικιστικό δίκτυο της Σαντορίνης εκτός από τους παραδοσιακούς οικισμούς υπάρχουν νεότεροι, παραθαλάσσιοι οικισμοί. Το Καμάρι, που δημιουργήθηκε μετά τους σεισμούς του 1956 με πυρήνα τα κτήρια της μετασεισμικής ανοικοδόμησης στο ανατολικό τμήμα και η Περίσσα, παραθεριστικός οικισμός στα νότια του νησιού. Η οικοδόμηση των τελευταίων δεκαετιών θα έπρεπε να αποτελέσει μια ευκαιρία για δημιουργία σύγχρονης αρχιτεκτονικής, χωρίς τους μορφολογικούς περιορισμούς τους εφαρμοζόμενους στους παραδοσιακούς οικισμούς. Ωστόσο και σε αυτούς τους οικισμούς η επιβολή μορφολογικών περιορισμών οδήγησε στην

αναπαραγωγή του «νεοπαραδοσιακού» μοντέλου.

7.3.3.4. Από τις κάναβες στα luxury small hotels

Ποιες ήταν οι αλλαγές χρήσης στους παραδοσιακούς οικισμούς; Οι κάναβες έγιναν ιδιωτικές κατοικίες ή σουίτες σε luxury, small hotels. Η εξασφάλιση νερού από την αφαλάτωση επέτρεψε την κατάργηση των παραδοσιακών υπόγειων δεξαμενών, που ευρηματικά μετατράπηκαν σε ορισμένα τουριστικά καταλύματα σε βιώσιμους χώρους ή πισίνες. Οι αυλές απέκτησαν πισίνες, δημιουργώντας μια σημαντική αλλαγή σε σχέση με το νερό. Η «μη ορατή» αποθήκευση νερού έγινε περίοπτη πισίνα και το νερό, είδος σε ανεπάρκεια τα παλαιότερα χρόνια, έγινε βασικό στοιχείο για δραστηριότητες αναψυχής. Η υπογείωση των εναέριων δικτύων λειτούργησε πολύ θετικά στην εικόνα της Οίας.

Το επιτυχημένο παράδειγμα της παρέμβασης του ΕΟΤ, η νομοθεσία και οι επιβεβλημένες διαδικασίες από τους κρατικούς φορείς ελέγχου προστάτευσαν σε σημαντικό βαθμό τον τόπο για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα. Ωστόσο η τουριστική πλημμυρίδα των προηγούμενων ετών με την επακόλουθη δημιουργία των ανάλογων προσδοκιών για τη συνέχεια, ωθεί στην αύξηση του αριθμού των τουριστικών καταλυμάτων και χρήσεων με αλματώδεις ρυθμούς. Η αλλοίωση του παραδοσιακού κελύφους των οικισμών είναι γεγονός. Αυτό που διασώζει κάπως είναι η μικρή κλίμακα των κατασκευών ως προς το ύψος, η διάσπαση των όγκων και η συνειδητοποίηση εκ μέρους των επιχειρηματιών ότι το «παραδοσιακό» και η καλή αισθητική «πωλούν», δημιουργώντας ένα «τουριστικό σκηνικό» όπου τα όρια του αυθεντικού από το αντίγραφο είναι δυσδιάκριτα. Ωστόσο η υπερβολική φόρτιση του τόπου περικλείει σοβαρούς κινδύνους για το μέλλον, αν δεν ληφθούν κατάλληλα μέτρα. Ο μεγάλος εχθρός του νησιού είναι η απώλεια του μέτρου, η υπερβολή. Αυτή η υπερβολή έβλαψε σοβαρά τα Φηρά και απειλεί σοβαρά τα υπόλοιπα σύνολα, το Φηροστεφάνι, το Ημεροβίγλι και κυρίως, την Οία. Η επέκταση των υπαρχόντων υπόσκαφων χώρων, που απαγορεύεται από τη νομοθεσία, όπως και η δημιουργία νέων, θα πρέπει να ελεγχθεί και να σταματήσει. Η συνεχιζόμενη οικιστική επέκταση σε βάρος των αμπελώνων, που αφορά το σύνολο του νησιού, θα πρέπει να σταματήσει. Ο μεγάλος κυκλοφοριακός φόρτος με κάθε είδους τροχοφόρα κατά τους μήνες της τουριστικής αιχμής θα πρέπει να ελεγχθεί. Η ερήμωση των περισσότερων οικισμών κατά τους χειμερινούς μήνες θα πρέπει να αντιμετωπιστεί.

Τα παραδείγματα σωστών αποκαταστάσεων υπαρχόντων κτηρίων είναι πολλά. Η παρουσία υπαίθριων χώρων στα κτίσματα του παρελθόντος ευνόησαν τη μετατροπή τους σε παραθεριστικά καταλύματα. Με τη συνένωση ανεξάρτητων, παλαιότερα, κατοικιών ήταν δυνατή η δημιουργία συγκροτημάτων. Κάθε παλαιότερη μονάδα κατοικίας αποτέλεσε τη μονάδα των νέων συγκροτημάτων. Οι συνήθως υπόσκαφοι χώροι παραγωγής και αποθήκευσης του κρασιού (οι κάναβες), με την τοξωτή εξωτερική είσοδο και τη θολωτή στέγη, έγιναν καλαίσθητες σουίτες. Οι ενοποιημένοι υπαίθριοι χώροι συγκρότησαν τον κοινόχρηστο υπαίθριο χώρο. Τα σύνολα είναι προσεγμένα, χωρίς παραφωνίες. Πληθώρα υπόσκαφων κτισμάτων έχουν μετατραπεί και συνεχίζουν μετατρέπονται σε τουριστικά καταλύματα και κατοικίες⁸, δίνοντας νέα ζωή και σύγχρονη προοπτική.

Και παρά τα πολλά προβλήματα, είναι πολύ θετικές οι βαθμολογήσεις που κατακτά το νησί στο παγκόσμιο τουριστικό στερέωμα. Τελικά η μικρή κλίμακα των κατασκευών και τα δυσδιάκριτα για τους μη ειδικούς όρια μεταξύ αυθεντικού και νεοπαραδοσιακού, μαζί με τις προσπάθειες των επιχειρηματιών για προσφορά υπηρεσιών υψηλού επιπέδου διασώζουν την κατάσταση. Όμως για πόσο;

Εικόνα 7.4. Μετατροπή υπόσκαφου (κάναβας) σε ενοικιαζόμενη κατοικία.

7.4. Προς ποια σύγχρονη αρχιτεκτονική μέσα στα οικιστικά σύνολα του παρελθόντος;

Η ίδια η νομοθεσία και οι ειδικοί οικοδομικοί κανονισμοί από τους κρατικούς φορείς ελέγχου της δόμησης οδήγησαν στην αναπαραγωγή των μορφών του παρελθόντος και στην ανάσχεση της δημιουργίας σύγχρονης αρχιτεκτονικής μέσα στα ιστορικά κέντρα και τους παραδοσιακούς οικισμούς. Οπωσδήποτε οι ειδικοί οικοδομικοί κανονισμοί και η εφαρμογή τους –έστω και ανεπαρκής- ήταν ένας τρόπος για την εξασφάλιση μιας μέσης στάθμης κατασκευών που μπορούσε να συμβιώσει με τα ιστορικά κατάλοιπα. Όμως, δεν επέτρεψε την καλλιέργεια μιας πιο δημιουργικής σχέσης με το αρχιτεκτονικό παρελθόν και την ανανέωση με αρμονική ένταξη σύγχρονων κτηρίων σε ιστορικό περιβάλλον χωρίς προσφυγή στην επιφανειακή ρυθμολογική μίμηση. Η διαπίστωση, εκ μέρους των επιχειρηματιών του τουρισμού, ότι το «παλαιό» είναι ελκυστικό οδήγησε στην παραγωγή νέο-παραδοσιακών σε ευρεία κλίμακα. Η μορφολογία της «παράδοσης» χρησιμοποιήθηκε καταχρηστικά, αποφέροντας οικονομικά οφέλη. Και η μίμηση είναι σε κάποιες περιπτώσεις τόσο «επιτυχής», που κάνει δύσκολη τη διάκριση μεταξύ του αυθεντικού (παλαιού) και του καινούργιου.

Υπάρχει σήμερα η δυνατότητα να προτείνονται νέες λύσεις πέρα από τις στενά μορφολογικές προδιαγραφές των ειδικών κανονισμών; Ειδικότερα, στα κτήρια που σχετίζονται με τουριστικές χρήσεις η αισθητική του Έλληνα επιχειρηματία εμφανίζεται διχασμένη: ακροβατεί μεταξύ της αναπαραγωγής των μορφών του παρελθόντος, κυρίως της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής και του νεοκλασικισμού. Περιέχει όμως και το μοντέρνο (όπως είναι οι περίοπτες πισίνες και εγκαταστάσεις υδρομασάζ) ως απόδειξη γνώσης των διεθνών πεπραγμένων. Και οπωσδήποτε, υπάρχει δισταγμός για τη δημιουργική ερμηνεία και απόδοση του παλαιού, πολύ περισσότερο για την καινοτομία. Και αν για τους ειδικούς απουσιάζει η σύγχρονη αρχιτεκτονική και συντελείται «παραπλάνηση» των επισκεπτών σε σχέση με την αυθεντικότητα, για τους χρήστες η εικόνα είναι απολύτως ικανοποιητική, όπως προκύπτει από τα σχόλια που δημοσιεύονται στα διαδικτυακά μέσα. Πολύ θετικά λειτουργήσαν, τουλάχιστον στην περίπτωση των νησιών των Κυκλάδων, το μικρό ύψος και η διάσπαση των κτηριακών όγκων, επιβεβλημένα από τη νομοθεσία. Η ίδια η πολιτεία μέσω των φορέων άσκησης αρχιτεκτονικού ελέγχου, που δεν έδωσε τη δυνατότητα ανανέωσης της αρχιτεκτονικής και οδήγησε στην αναπαραγωγή των μορφών του παρελθόντος, τουλάχιστον διέσωσε το πολύτιμο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης κλίμακας.

Πώς διαμορφώνει η ιδιωτική πρωτοβουλία επιχειρηματιών του τουρισμού και τεχνικών (αρχιτεκτόνων και άλλων ειδικοτήτων) το κτισμένο περιβάλλον των παραδοσιακών οικισμών τα τελευταία χρόνια; Ουσιαστικά η ιδιωτική πρωτοβουλία διαμορφώνει το κτισμένο περιβάλλον. Ο στόχος είναι η δημιουργία αισθητικής υψηλού επιπέδου. Χρησιμοποιείται ευρύτατα μια «αισθητικοποιημένη εκδοχή του μινιμαλισμού» (Γ. Αίσωπος, Έλληνας επίτροπος της BIENNALE Αρχιτεκτονικής της Βενετίας 2014). Και στοχεύει σε ικανοποίηση απαιτήσεων πολυτελούς διαμονής, στοιχείο εντελώς νεωτερικό και χωρίς σχέση με την ιστορική διαδρομή του τόπου. Ποιες θα πρέπει να είναι οι πολιτικές σε σχέση με το δομημένο περιβάλλον για την εξασφάλιση της αειφορίας; Σύμφωνα με την άποψη του Γ. Αίσωπου, «...θα πρέπει να είναι νηφάλια, θεμελιώδης, ασκητική σε κάποιο βαθμό. Πρέπει να φέρουμε κάτι καινούργιο και ανατρεπτικό σε διεθνές επίπεδο, προβάλλοντας χαρακτηριστικά του πολιτισμού μας που ήταν πάντα εδώ και ξεχάστηκαν την περίοδο της υπερβολής».

Οι αρχιτέκτονες πρέπει να κτίζουν μέσα στις ιστορικές πόλεις κτήρια σύγχρονα, που θα αντιπροσωπεύουν την εποχή μας και τις αισθητικές αντιλήψεις της. Να κτίζουν με τέτοιο τρόπο που τα κτήρια να εμπλουτίζουν το ιστορικό περιβάλλον και να συντίθενται με αυτό χωρίς να το προσβάλλουν ή να το καταστρέφουν αλλά και χωρίς να το μιμούνται. Η ισορροπία ανάμεσα στις δύο αυτές απαιτήσεις είναι το τελικό ζητούμενο, έτσι ώστε η καλλιτεχνική –άρα και η αισθητική– πολυμορφία των κτιρίων μιας πόλης να καταλήγει σε μια ευτυχισμένη σύνθεση που να εικονογραφεί ταυτόχρονα και την ιστορική της εξέλιξη. Υπάρχουν τρόποι για να πραγματοποιηθεί κάτι τέτοιο με επιτυχία;

Εικόνα 7.5. Μερική άποψη της Οίας σήμερα, με πισίνες και εγκαταστάσεις υδρομασάζ, περιβαλλοντικά απαράδεκτες.

Επιλεγόμενα

Η ανάπλαση ιστορικών συνόλων και η ένταξή τους στον αστικό ιστό με σύγχρονους όρους είναι ένα σύνθετο εγχείρημα. Απαραίτητα προαπαιτούμενα είναι η αναλυτική έρευνα τεκμηρίωσης και η αξιολόγηση της σημασίας του συνόλου και της αρχιτεκτονικής του για την πόλη. Απαιτούται όχι μόνο ένας αποτελεσματικός και ιεραρχημένος προγραμματισμός των επεμβάσεων αλλά και οργανωτικές και διαχειριστικές δομές, κατάλληλες πολεοδομικές ρυθμίσεις (κυρίως στο καθεστώς ιδιοκτησίας και χρήσεων γης), τεκμηριωμένες και ευρηματικές αρχιτεκτονικές προτάσεις. Η συνειδητοποίηση της σημασίας που έχουν τέτοιες επεμβάσεις, η ενεργοποίηση

και η συνεργασία όλων των εμπλεκόμενων φορέων, η επιδίωξη μιας ικανής χρηματοδότησης και η ισορροπημένη συμμετοχή δημόσιου και ιδιωτικού τομέα αποτελούν ουσιώδεις προϋποθέσεις για την επιτυχή έκβαση των αναπλάσεων, ώστε να συμβάλλουν πραγματικά στην ανανέωση και τον εμπλουτισμό της φυσιογνωμίας της πόλης. Και τα επιτυχημένα παραδείγματα μπορούν να κινητοποιήσουν άλλες πρωτοβουλίες ανάπλασης στην ίδια ή σε άλλες πόλεις (Χαστάογλου-Μαρτινίδη 2008).

Όπως αναφέρει ο Γ. Κίζης, «Σαν εκφράσεις των ανθρώπινων κοινωνιών, που κάθε μία αφήνει στον κύκλο ζωής της τα βασικά στοιχεία της, τα οικιστικά σύνολα καθώς πορεύονται στο αύριο οδηγούνται στην απόκτηση νέων χρήσεων για να συνεχίσουν να ζουν και τείνουν να κρατούν τα χρηστικά κομμάτια τους. Η χρηστικότητα σχετίζεται όχι μόνο με τις υλικές αλλά και με άυλες παραμέτρους και τα κτήρια μπορεί να λογίζονται ως μετρήσιμο πολιτιστικό αγαθό. Τότε, το κτήριο σαν μονάδα μέσα στην πόλη έχει μια νέα δυναμική, διεκδικεί ένα μέλλον μέσα στην αστική ζωή για να αναβιώσει για λίγες ακόμα δεκαετίες έως ότου μια αυριανή κοινωνία θα το ιεραρχήσει και πάλι. Για να κερδίσει παράταση ζωής ένα κτήριο, έχει ανάγκη σύγχρονων στοιχείων που θα το περάσουν στην επόμενη εποχή. Ένα έργο πρέπει να αγαπηθεί από τον κόσμο, ούτως ώστε η φιλική χρηστικότητά του να το εντάξει βαθιά στη λειτουργία της πόλης. Το νέο και το παλιό πρέπει να ζουν παράλληλα και διακριτά» (Βατόπουλος 2007).

Λέξεις-κλειδιά

Ιστορικά κέντρα, παραδοσιακοί οικισμοί, διαχείριση, αρχιτεκτονική, Πλάκα, Μαστιχοχώρια Χίου, Οία Σαντορίνης

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Αίσωπος Γ.-Γυφτόπουλος Στ.-Φίλιππα Κ.-Χατζηγιαννούλη Μ. (1992), «Επιστροφή στη Σαντορίνη», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 26, σ. 42-46.
- Βατόπουλος Ν. (2007), «Ωσμωση παλιού και νέου στις αναπλάσεις», *Καθημερινή* 4 Φεβ. 2007.
- Δεκαβάλλας Κ. (2007), «Σεισμός, η πολεοδομική διάσταση και θωράκιση των παραδοσιακών και μη κτηρίων. Η ανοικοδόμηση της Σαντορίνης», *Πόλεις της Μεσογείου μετά από σεισμούς*, Βόλος, σ. 152-161.
- Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική* (1982-1993) (επιμ. Φιλιππίδης, Λάββας, Μουτσόπουλος), 9 τ., Αθήνα. ΕΟΤ (1991), *Διατήρηση και ανάπτυξη παραδοσιακών οικισμών*, Αθήνα.
- ICOMOS, International Council on Monuments and Sites, www.icomos.org
- Ζήβας Δ. (1980), «Μελέτη Παλαιάς Πόλεως Αθηνών», *Θέματα χώρου + τεχνών* 11/1980, σ. 84-95.
- Ζήβας Δ. (1989), «Πλάκα 1988», *Θέματα χώρου + τεχνών* 20/1989, σ. 17-19.
- Ζήβας Δ. (2007), *Πλάκα 1973-2003. Το χρονικό της επέμβασης για την προστασία της Παλαιάς Πόλεως Αθηνών*, Αθήνα.
- Κονταράτος Σ. (1972), «Μοντέρνα και ανώνυμη αρχιτεκτονική. Μια άλλη άποψη για την ανοικοδόμηση της Σαντορίνης», *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 6, σ. 60-62.
- Λάββας Γ. (1972), «Ανώνυμη και μοντέρνα αρχιτεκτονική», *στο ίδιο*, σ. 49-59.
- Μαλλούχου-Τufano Φ. (2008), *Η αναστήλωση των αρχαίων μνημείων στη νεώτερη Ελλάδα*, β έκδ., Αθήνα.
- Μονιούδη-Γαβαλά (1997), *Σαντορίνη. Κοινωνία και χώρος, 15ος-20ός αι.*, Αθήνα.
- Μπούρας Χ. (1974), *Χίος, Οδηγοί της Ελλάδος*, Αθήνα.
- Μπούρας Χ. (1982), «Χίος», *Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, σ. 141-181.
- Τζίκα-Χατζοπούλου Α., Γερασίμου Σ., *Η ιστορική εξέλιξη της νομοθεσίας για την προστασία της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς*, aked.ntua.gr/pdf/docs/Nomothesia_architektonikis_klironomias.pdf
- Χαστάογλου-Μαρτινίδη Β. (2008), Διεθνές «Forum Επιχειρηματικής Στήριξης» για το Ιστορικό κέντρο της Καβάλας - Χερσόνησος Παναγίας, 24 & 25 Νοεμβρίου 2006. Αξιοποίηση-ανάπλαση του παλιού λιμανιού και της αγοράς (Λαδάδικα) στη Θεσσαλονίκη, www.kavalagreece.gr/wp-content/uploads/2008/10/vilma.doc.
- Φιλιππίδης Δ. (1983), «Σαντορίνη», *Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, τ. 2, σ. 146-178.
- Φιλιππίδης Δ. (2006), *Αρχιτεκτονικές μεταμορφώσεις*, 2 τ., Αθήνα.
- Φιλιππίδης Δ. (2007), «Η εκδίκηση του μοντερνισμού. Αρχιτεκτονική στη Σαντορίνη μετά τους σεισμούς του 1956», *Πόλεις της Μεσογείου μετά από σεισμούς*, Βόλος, σ. 162-169.
- Jokilehto J. (1999), *A history of architectural conservation*, ed. Butterworth-Heinemann.

Σημειώσεις

1. Τις βάσεις του προγράμματος, που αποτέλεσε σημαντικό και επιτυχές εγχείρημα, έθεσε ο τότε Γενικός Γραμματέας ΕΟΤ Τζαννής Τζαννετάκης.
2. Δ. Ζήβας, Ι. Τραυλός, Π. Μάνδικας, Ι. Λαμπίρη-Δημάκη, Α. Τζίκα-Χατζοπούλου, Π. Παππάς, Ι. Βιριράκης, Ε. Σπαθάρη, Μ. Γραφάκου, Ε. Μαΐστρου, Α. Κόκκου.
3. Επί υπουργίας Στεφάνου Μάνου.
4. Δ. Ζήβας, Ι. Μιχαήλ, Κ. Ιωάννου, Μ. Γραφάκου, Ε. Μαΐστρου, Α. Παρασκευοπούλου, Ε. Μεθενίτου, Π. Κρεμέζης, Γ. Κοντορούπης, Γ. Γιαννόπουλος, Κ. Ζέκος.
5. Με διευθυντή τον Αχ. Σπανό και στη συνέχεια τον Πρ. Βασιλειάδη.
6. Την ομάδα μελέτης συγκρότησαν οι αρχιτέκτονες Κ. Δεκαβάλλας, Σ. Κονταράτος, Β. Μπογάκος και Ν. Σαπουντζής. Και άλλοι νέοι αρχιτέκτονες ενίσχυσαν το έργο, σε ειδικότερους τομείς της μελέτης και την εφαρμογή.
7. Υπεύθυνοι αρχιτέκτονες Π. Μποζινέκη-Διδώνη, Ν. Αγριαντώνης, στατικοί Ε. Παπαζώη, Χ. Αναστασόπουλος.
8. The Tsitouras collection, Περίβολας και άλλα τουριστικά καταλύματα ή κατοικίες.

ΔΩΡΑ ΜΟΝΙΟΥΔΗ-ΓΑΒΑΛΑ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΠΠΟΔΑΜΟ ΣΤΟΝ ΚΛΕΑΝΘΗ

ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΑ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

www.kallipos.gr

ΚΩΔΙΚΟΣ ΣΤΟ ΜΗΤΡΩΟ ΔΡΑΣΗΣ 23783

ΚΩΔΙΚΟΣ ΠΡΟΤΑΣΗΣ 15385